

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

73897

XV. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNDA KÖLELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Ayhan PALA

T 73 897

Hazırlayan

Efkan UZUN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM BİLİMLERİ
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ankara - 1998

Ö Z E T

XV. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kölelik adını verdiğimiz bu çalışmamız da kölelik ve cariyelik çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

İnsanlığın tarihi kadar eski olan kölelik bir manasıyla güçlünün zayıfa hükmetmesidir. Bu nedenle de insanın hak ve hürriyetlerini sınırlayan, ona aykırı düşen bir haldir.

Eski medeniyetlerde kölelik oldukça yaygındır. Hatta kölelik sebeplerinin 9 - 10'a kadar çıktığı devletler dahi vardır. Doğu ve Batı medeniyet dairesine mensup, eski zamanlarda kurulan devletlerde, kölelerin çok değer verilen unsurlar olmadığı görölen bir gerçektir.

İslam hukukunun köleliğe getirdiği sınırlamalar vardır. İslamiyet köleliğin sebeplerini doğum ve savaş esirliği sonucunda köle statüsüne konulma olarak ikiye kadar indirmiştir.

Teorik olarak İslamiyet'in bu konudaki temel amacı zaman içerisinde köleliğe son vermektir. Savaşta esir alınan insanların tamamı köle yapılmazdı. Bu konuda devlet başkanına verilen beş yetkiden sadece birisi bu olup, burada da kamu yararını gözetme şartı vardır.

Kölelikle ilgili Kur'an'daki temel ayetler ve konusuna göre Hz. Peygamber'in uygulamaları bunun en açık örnekleridir. İslam hukuku köle azad etmeyi teşvik etmiştir.

XV. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yapılan fetihler sonucunda alınan esirler köle statüsüne konularak, devletin askeri, idari ve zirai işleri yanı sıra, saraylarda ve toplumdaki fertlerin evlerinde, tarlalarında ve diğer hizmetlerinde kullanılmışlardır.

Temelde İslam hukukundaki uygulamaları esas alan Osmanlı'da daha önceki İslam devletlerinde örneği olmayan uygulamalar

geliştirilmiştir. Bu uygulamaların İslam hukukuna ters olup olmadığı halen tartışılan bir konudur.

Osmanlı'da kölelere yapılan muamele daha önceki medeniyetlerde olduğu gibi insanlık dışı değildir. XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın ilk yarısında görülen *ortakçı kullar* Avrupa feodalitesi ile kıyaslanabilecek tek örnektir.

Osmanlı toplumu içerisinde köleler yerine ve zamanına göre çok şanslı oldukları kadar, kötü halde de olmuşlardır. Bu insanların da zaman zaman istismar edildikleri görülmektedir. Ancak çoğu zaman Batıdaki aynı kaderi paylaşan insanlardan çok daha iyi şartlarda yaşadıkları da bir gerçektir.

SUMMARY

In this study which we name as slavery in the Ottoman Society in XVth century, the slavery and concubinage have been dealt with their various aspects.

Slavery which is as old as the history of humanity, is in a sense domination of the weak by the strong. For this reason, it is a state which limits the rights and freedom of a human being and which is contrary to him.

The slavery is rather widespread in old civilizations. Even, there are states where the reasons for slavery amount to 9-10. It is a reality observed that in the states related to the Eastern and Western civilization groups and founded in old times, slaves were not much valued elements.

There are limitations imposed to slavery by the Islam law. Islamism reduced to two the reasons of slavery as putting in slavery status as a result of birth and combat.

Theoretically, the main purpose of Islamism on this matter, was to end slavery in the course of time. All of men taken as prisoners during war, were not made slaves. This was only one of the five powers given on this matter to the head of state, and here also there was a condition of protecting the public benefit.

The basic verses in the Koran related with slavery and the implementation of this Holiness the Prophet according to their subjects, are clear samples of this matter. The Islam law has encouraged freeing slaves.

The prisoners taken as a result of the conquests made in XVth century by the Ottoman State, were put in slave status and used in

palaces and homes of individuals of the community, their fields and other services along with the military, administrative and agricultural services.

In the Ottoman Empire which took as a basis the implementations of the Islam law, implementations were developed of which there were no examples in the earlier Islam States. Whether or not these implementation is in Contrast with the Islam law, is a subject matter being discussed.

The treatmen of slaves in the Ottoman Empire, is not in human as it was in the earlier civilizations. The serfs observed in XV.th century and first half of XVIth century, are the single examples to be compared with the European feudality.

Slaves in the Ottoman Empire were not only very lucky but also in a bad state depending on the place and time. It was also observed that these men were exploited at times. However, it as a reality that many times they were living in much better conditions in comparison with human beings in the west sharing the same destiny.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
SUMMARY.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix

GİRİŞ

I. KONUYLA İLGİLİ TERMİNOLOJİ VE TEMEL KAVRAMLAR.....	1
II. ÇALIŞMAMIZIN GENEL NİTELİĞİ.....	3
III. KISACA KÖLELİK VE SEBEPLERİ.....	4
IV. KONU ÜZERİNDE DAHA ÖNCE YAPILMIŞ OLAN ÇALIŞMALAR.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE BÜYÜK MEDENİYETLERDE KÖLELİK VE SEBEPLERİ

I.DOĞU MEDENİYETLERİNDE KÖLELİK.....	8
A. HİNT TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	8
B. ÇİN TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	9
C. MISIR TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	9
D. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE KÖLELİK.....	10
1. Hun Devleti(M.Ö.220-MS.553).....	10
2. Göktürk Devleti.....	11
3. Uygur Devleti'nde ve İlk Müslüman Türklerde Kölelik.....	11
E. İRAN TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	14
F. İSLAMİYET ÖNCESİ ARAP TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	14
G. ABBASİLERDE KÖLELİK.....	16
H. SELÇUKLULAR DEVRİNDE KÖLELİK.....	18

II. BATI MEDENİYETLERİNDE KÖLELİK.....	19
A. ANTİK YUNAN TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	19
B. ROMA TOPLUMUNDA KÖLELİK.....	21
1. Roma'da Kölelik Sebepleri.....	23
2. Roma'da Kölelerin Azad Edilme Yolları (Manumissio).....	24
C. İNGİLTERE'DE KÖLELİK.....	24
D. FRANSA'DA KÖLELİK.....	25
E. AMERİKA KITASINDA KÖLELİK.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE OSMANLI HUKUKUNDA KÖLELİK

I. GENEL OLARAK İSLAM DİNİNİN KÖLELİĞE BAKIŞI.....	30
II. İSLAM HUKUKUNDA KÖLELİĞİN KAYNAĞI HARP(Cihad) VE CİZYE UYGULAMASI.....	33
A. CİHAD VE ŞARTLARI.....	33
B. CİZYE.....	35
III. KÖLELİĞİN KAYNAĞI OLARAK ESİRLİK STATÜSÜ VE ŞARTLARI.....	38
A. KAVRAM OLARAK ESİRLİK VE ESARETİN MEŞRULUĞU.....	38
B. ESİR ALMA VE ESİRLERE UYGULANACAK MUAMELELER.....	39
C. ESİRLERE UYGULANACAK HÜKÜMLER.....	41
1. Savaş Esirlerinin Öldürülmesi (el-katl)	42
2. Köleleştirme (Istirkak).....	43
3. Esirlerin Bedel Karşılığında Serbest Bırakılması (Fidye).....	45
4. Esirlerin Karşılıksız Olarak Serbest Bırakılması (Menn).....	46
D. ESİR OLARAK ALINAN KADIN VE ÇOCUKLAR (Sebaya ve Zerari).....	47
IV. İSLAM VE OSMANLI HUKUKUNDA KÖLE AZADI VE ŞEKİLLERİ.....	49
A. GENEL BİR DEĞERLENDİRME.....	49
B. KÖLE AZADI İÇİN TEŞVİK (Sadaka Olarak Köle Azadı).....	50
C. MECBURİ KÖLE AZADI ŞEKİLLERİ (Keffaretle).....	51
1. Hataen Adam Öldürmenin Keffareti Olarak Köle Azadı (Keffareti Katl).....	52
2. Zihar Keffareti Olarak Köle Azadı.....	52
3. Yemin Keffareti Olarak Köle Azadı.....	53
4. Oruç Keffareti Olarak Köle Azadı (Keffaret-i Savm).....	53
D. DEVLETİN KEFALETİ (Güvencesi) İLE KÖLE AZADI.....	54
E. AZADLIK SÖZLEŞMESİ İLE KÖLE AZADI (Mükatebe Akdi).....	54
F. ÖLÜME BAĞLI AZADLIK SÖZLEŞMESİ (Tedbir Sözleşmesi).....	56
G. EFENDİNİN CARIYESİNDEN ÇOCUK SAHİBİ OLMASI (İstilad= Ümm-i veled olma hali).....	57
H. EFENDİSİ TARAFINDAN DÖVÜLEN KÖLENİN AZADI.....	58

V. KÖLENİN İSLAM - OSMANLI HUKUKUNDAKİ DURUMU VE TOPLUM İÇİNDEKİ YERİ.....	58
A. İSLAM HUKUNUN KÖLELERE VERDİĞİ DEĞERE KISA BİR BAKIŞ.....	58
B. İSLAMDA KÖLELERİN HUKUKİ DURUMLARI.....	61
1. Şahıs Hukuku Açısından.....	61
2. Aile Hukuku Açısından.....	62
3. Eşya ve Borçlar Hukuku Açısından.....	63
4. Kamu Hukuku Açısından.....	63
C. CARIYELERİN HUKUKİ DURUMLARI.....	64
1. Hizmetçi Statüsündeki Cariyeler.....	64
2. Eş Statüsündeki (İstifraş Hakkı Bulunan) Cariyeler.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XV. YÜZYILDA OSMANLI'DA KÖLELİK, TİMAR SİSTEMİ, KUL SİSTEMİ, SARAY HAYATI VE CARIYELİK İLE KÖLELİKTEN AYRI MÜTALAA EDİLMESİ GEREKEN HUSUSLAR

I. GENEL OLARAK KONUNUN MAHİYETİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	68
II. OSMANLI TİMAR SİSTEMİ VE AVRUPA FEODALİTESİ.....	70
A. TİMAR SİSTEMİNİN OLUŞUMU, TARİHİ GELİŞİMİ VE ÖZELLİKLERİ.....	70
B. KISACA AVRUPA FEODALİTESİNİN MAHİYETİ.....	74
C. OSMANLI TİMARI VE AVRUPA FEODALİTESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	78
1. Yönetim Açısından.....	78
2. İktisadi Açıdan.....	79
3. Sosyal Açıdan.....	79
4. Hukuki Açıdan.....	80
III .OSMANLI'DA KAPIKULLARI, DEVLETE VE ŞAHISLARA AİT KÖLELER.....	81
A. KAPIKULLARI.....	81
1. Pençik Sistemi ve Acemi Ocakları.....	82
2. Devşirme Sistemi ve Acemi Ocakları.....	85
a. Devşirme İşlemi.....	86
b. Hukuki Açıdan Devşirmeler.....	89
c. Sistemin Özellikleri.....	90
B. ORTAKÇI KULLAR (Abid-i Enbazan) VE ORTAKÇILAR (Reaya-ı Ziraat Sazan).....	92
1. Ortakçı Kullar (İma ve Abid-i Enbazan).....	93
a. Ortakçı Kulların Hukuki Durumları.....	93
b. Ortakçı Kulların Temini, Yerleştirildikleri Yerler ve Kullardan Ayrı Tutulan Unsurlar.....	95
c. Ortakçı Kullara Ait Kanunnameler.....	97
1 - Fatih Sultan Mehmed Dönemi Kanunnameleri.....	97
a) I. İstanbul Hasları Kanunnamesi.....	97
b) II. İstanbul Hasları Kanunnamesi.....	97
c) III. İstanbul Hasları Kanunnamesi.....	97
2 - II. Bayezid Dönemi Kanunnameleri.....	97

a) 904/1498 (1499) Tarihli Kanunname-i Havass-ı Kostantiniyye.....	98
b)II. İstanbul Hasları Kanunnamesi.....	98
d. Ortakçı Kulların Sayıları ve Bu Uygulamanın Bitişi.....	98
2. Ortakçılar (Reaya-ı Ziraat Sazan).....	100
a. Ortakçıların Dağıldığı Bölgeler.....	101
b. Ortakçı Çiftçilerin Hukuki Durumları ve Sistemin Menşei.....	101
c. Ortakçı Sisteminin Sonu.....	103
C. KESİMCİ KULLAR, KOYUN KAFİRLERİ VE SİĞİRCİ KULLAR.....	103
D. DOKUMACI KÖLELER VE BURSA'DA KÖLELERİN YERİ.....	104
E. OSMANLI DEVLETİNDE SARAY TEŞKİLATI İLE İLGİLİ KONULAR.....	108
1. Osmanlı Sarayları ve Tarihi Gelişimi.....	109
a. Topkapı sarayı.....	110
1 - Harem.....	111
2 - Enderun ve İçoğlanları.....	113
3 - Birun ve Erkanı.....	114
2. Hadım Ağaları.....	114
3. Haremdeki Cariyeler.....	117
a. Hizmetçi Statüsündeki (Mülk-i Menfaat) Cariyeler ve Temin Yolları.....	118
b. Eş Statüsündeki (İstifraş ve İntifa Hakkı Bulunan) Cariyeler.....	119
1 - Azad Edilmiş Cariyeler (Kadın Efendiler ve Haseki Sultanlar)...	120
2 - Diğer Cariyeler.....	120
F. BATILILARIN GÖZÜYLE OSAMANLI TOPLUMUNDA	
KÖLELER VE CARİYELER.....	122
S O N U Ç.....	125
KAYNAKÇA.....	130-135

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.b.	: Adı Geçen Bölüm
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
B.	: Baskı
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
D.Ü.H.F.	: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Der.	: Derleyen
E.İ.	: Encyclopedia Of İslam
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ.Ü.H.F.M.	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
M.E.B.	: Milli Eğitim Basımevi ve (Bakanlığı)
Nşr.	: Neşreden
O.D.M.T.	: Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (IRCICA Yayını)
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.D.A.Y.	: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını
T.D.E.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
T.K.A.E.	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TDK	: Türk Dil Kurumu
Terc.	: Tercüme
TOEM	: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜRDAV	: Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı

Ö N S Ö Z

Teşkilatı, medeniyeti, iktisadı, sosyal ve toplum yapısıyla, tarihte devletler hayatı için uzun sayılabilecek bir döneme damgasını vuran ve zaman zaman çağının en etkin yönetim biçimini sergileyen Osmanlı devleti özellikle XV. yüzyılda çok büyük değişiklikler yaşamıştır. Aynı yüzyılın başında Ankara Savaşı ile sarsılmış, ikinci yarısında ise zirveyi görmüştür.

XV. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kölelik ismini verdiğimiz bu çalışmamızla da bu hızlı değişim içinde Osmanlı toplumunda kölelerin yeri ele alınmıştır.

İnsanlık tarihi ile başlayan ve güçlünün zayıfa hükmetmesi veya ondan faydalanmasını ifade eden kölelik az veya çok tarihteki bütün devletlerde XX. yüzyıla kadar görülmüştür. Hatta bugün üçüncü dünya ülkeleri diye adlandırılan bazı Afrika devletlerinde bu yüzyılın ilk yarısı boyunca devam ettiği söylenmektedir. Bugün yeryüzünde köleliğin tamamen ortadan kalktığını gösteren kesin deliller yoktur. Çünkü insanlar halen güçlü ve zayıf olarak iki durumda bulunmaktadır.

İşte bu nedenlerle Osmanlı Devleti'nde kölelik yoktur diye kısaca geçiştirmek veya batıda uygulanan kölelik ile aynıdır demek de pek mümkün değildir.

Bu çalışmamızda XV. yüzyılda Osmanlı devleti ve toplumunda kölelikle ilgili terimler, kurumlar ve şahıslar hakkında bilgi vermek ve şüphe celbeden konuları azda olsa aydınlatmak bizim için esas amaçtır. Çünkü günümüze kadar bu konu etraflıca incelenmemiştir. Konu son yıllarda başlayan araştırmalarda ve aktüel yayınlarda yapılan incelemelerle önem kazanmıştır.

Çalışmamızda eski çağlardan itibaren köleliğin uygulandığı medeniyetler ve devletlerden örnekler verilecek, İslamiyet'in köleliğe getirdiği değişik bakış açısı ve hukuki durum incelenerek Osmanlı Devleti'nde köleliğe geçilecektir. Osmanlı Devleti'nde büyük ve hızlı fetihlerin yaşandığı bu yüzyıl boyunca esir alınan insanların durumları, köle edilmeleri ve hukuki açıdan statüleri incelenecektir. Osmanlı da kölelik ve köleler incelenirken aynı zamanda Avrupa ile kıyaslamalar yapılacaktır. Osmanlı timar sistemi, Avrupa feodalitesi Osmanlı'da devlete ve şahıslara ait köle ve cariyeler, kul sistemi ile hukuki boyutları günümüzde en çok tartışılan Osmanlı sarayı ve özellikle harem ile kölelerin yerleri, hukuki durumları ve azad edilme yolları İslam ve Osmanlı hukukunda bütün olarak ele alınacaktır.

Araştırmamızda mümkün mertebe konunun en etkili çalışmalarından, devrin ana kaynaklarından istifade edilmiş, Ansiklopediler ve dergiler tetkik edilmiştir.

Çalışmalarım esnasında kıymetli vaktini bize ayıran ve yardımlarını bizden esirgemeyen değerli hocam Ayhan PALA'ya şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

I. KONUYLA İLGİLİ TERMİNOLOJİ VE TEMEL KAVRAMLAR

Türkçe'de *köle* diye geçen kelime; savaşta tutsak edilen, yabancı ülkelerden zorla alınan, özgürlükten mahrum bırakılan veya başka şahıslardan para karşılığı alınıp satılan erkek, *kul*, *esir*, birinin emri altına giren, onun hakimiyetindeki özgür olmayan kimse anlamına gelmektedir ⁽¹⁾. Tarihin bütün devirlerinde başka milletlerden, yabancılardan zorla alınan, özgürlüğünü kaybetmiş erkek ⁽²⁾ manasına gelen bu kelimenin Arapça karşılığı *nkk*, çoğulu *errika* veya *abd*, çoğulu *abid* (kul, köle ve esir anlamında) kelimeleridir ⁽³⁾. Yine konuyla alakalı olarak *mamluk* ⁽⁴⁾ (çoğulu memalik) - şahsın mülküne dahil olan şey , istilah olarak bir şahsın mülkiyeti altındaki köle ve cariyesi, *bende* anlamında - gibi Arapça ve *gulâm* gibi Farsça kelimeler kullanılmaktadır ⁽⁵⁾.

Yukarıda saydığımız kelimelerin kadınlar için karşılığı olarak da *esire* (çoğulu üsera), *cariye* (çoğulu cevare) , *ima* (ama) , *mamluke*, *halayik* gibi kelimeler kullanılmıştır ⁽⁶⁾.

Savaşta esir alınanların Türkçe'deki karşılığı *tutsaktır*. Türk dilinde kul kelimesi her ne kadar köle manasında kullanılırsa da, daha çok mamluk karşılığıdır. Mamluk; padişahın askeri amaçlı kullandığı, bu amaçla yetiştirilen

⁽¹⁾ SAMİ, Şemseddin : Kâmus-ı Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987, s.1106; TÜRKÇE SÖZLÜK: C.II, TDK, Ankara, 1988, s.909.

⁽²⁾ OSMANLICA TÜRKÇE LÜGAT: TÜRDAV Yayını, İstanbul, 1994, s.263.

⁽³⁾ ŞAMİ, Şemseddin: a.g.e., s.669; JUNBOLL, Th. W.: "Abid", İA, C.I, s.110.

⁽⁴⁾ PAKALIN, M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, MEB, İstanbul, 1993, s.474.

⁽⁵⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: Büyük Türkiye Tarihi, C.11, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1983, s.312; ŞAMİ, Şemseddin: a.g.e., s.1406.

⁽⁶⁾ TOLEDANO, EHUD, R.: (Çev. Y. Hakan ERDEM) Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.XII-XII, (Notlar Bölümü); TÜRKÇE SÖZLÜK: C.I, s.599.

esirlerine denir ⁽⁷⁾. Kölenin Fransızca karşılığı *esclave*, İngilizce karşılığı *slave*, esirin Fransızca'sı ise *captive* İngilizce'si ise *prisoner* dir ⁽⁸⁾.

Bu başlık altında, konumuzun temel kavramlarından olan bazı kelimelerin anlamlarını detaylı bir şekilde anlatmak yerinde olacaktır.

Rıkk : Bu kelime sözlükte, zayıflık, yumuşaklık, incelik, zillet, baş eğmek, kulluk, memluk, köle manalarına gelmektedir ⁽⁹⁾. Çoğulu *errika* dır. Bu kelime *rakk* (= ince deri; üzerine yazı yazılabilecek deri) olarak Kur'an'da geçmektedir ⁽¹⁰⁾.

Rakik, *abd*, *memluk* ve *kul* kelimeleri birinci veya tali anlamları bakımından köle demektir. İslam hukukunda erkek köleye *rakik* (çoğulu *errika*), kadın köleye *cariye*, *rakika* veya *eme* denir. Sıfat olarak ise *rıkk* kullanılır. Ayrıca bu kelime, İslam hukukunda " kişinin inançsızlığı nedeniyle hükmen acizliği " anlamına da gelmektedir⁽¹¹⁾.

Abd : Sami kökenli olan bu kelime, İbranice ve diğer akraba dillerde de görülür. Arapça'da mana farklılıkları olmakla birlikte, *rakik*, *rakabe*, *kın*, *memluk*, *vasif*, *milk-i yemin* ve sadece kadın köleler için *cariye* ve *eme* kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Kelimenin çoğulu, " *a'bud*, *abid*, *ibad*, *ubud*, *ibdan* veya *ubdan* " diye gelmektedir. Kelimenin asıl anlamları, " boyun eğmek (hudu) " ve " zillet (tezellül) " tir. Köle kelimesinin karşılığı olan bu kelime, dini terim olarak tapınmak manasına gelmektedir⁽¹²⁾.

Abd, Hz. Peygamber, diğer peygamberler, cinler ve melekler için kullanılmıştır. Köle manasındaki *abd* için Kur'an'da da ayetler vardır⁽¹³⁾. Bu kelime, Allah'a kulluk ve itaat kastediyorsa, " hür insan ", kula itaat kastediyorsa, "köle" anlamına gelir.

Itk (azad) : *Itk* (azad etmek) kelimesi, sözlükte kuvvetlenmek, kölenin mülk olmaktan kurtulması anlamına gelmektedir. Azad anlamında kullanılan *itk*,

⁽⁷⁾ Mısır Türk - Memluk Devletini kuranların atalarının bu amaçla Abbasi halifeleri emrinde *memluk* (asker) olarak görev yapanlardan oluştuğu göz önüne alınırsa bu tarifin en geçerli olması gerekir. Bkz., ZETTERSTEEN, K. V.: "Abbasiler", İA, C.I, s.18-22.

⁽⁸⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: Büyük Osmanlı Tarihi, C.8, s.496; REDHOUSE: Redhouse Yayınevi, İstanbul, 1993, s.348, 677,678.

⁽⁹⁾ SAMİ, Şemseddin: a.g.e., s.668,669; FENDOĞLU, H. Tahsin: İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, Beyan Yayınları, İstanbul,1996, s.107.

⁽¹⁰⁾ Bkz: Kur'an: Tur, 3.

⁽¹¹⁾ FENDOĞLU, H. Tahsin: a.g.e., s.108.

⁽¹²⁾ HAMİDULLAH, Muhammed: " Abd", DİA, C.I, s.57.

⁽¹³⁾ Bkz: Kur'an: Bakara, 178 ve 121; Nur: 32.

efendinin kölesi üzerindeki hizmet hakkının düşmesidir. Yani kölenin eksik ehliyetinin tamamlanmasıdır⁽¹⁴⁾.

İncelediğimiz dönem içerisinde Osmanlı Devletinde kölelik daha ziyade savaşta esir edilen insanların kamu hizmetlerinde veya şahısların özel hizmetlerinde kullanmasını ifade etmektedir.

Çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturan ve ilerde incelenecek olan diğer bir konu da kölelerin *azad* edilmeleri ve metotları olup önemine binaen detaylıca anlatılacaktır. Kölelerin azad edilmeleri ve şekilleri ile ilgili olarak : *mükâtebe akdi, ümm-i veled olma hali, tedbir, müdebber, itk veya i'tak, keffaret-i katl, keffaret-i zıhar, keffaret-i yemin, keffaret-i savm*⁽¹⁵⁾, *mevali (azad edilmiş köleler)*⁽¹⁶⁾ gibi terimler üzerinde detaylı çalışma yapılacaktır.

Yine önemli bir başlığımızı teşkil eden *harem* , ve ilgili olan : *harem ağaları, hadım ağaları, tavaşiler, darüssaade ağaları, cariyeler, ikballer, gözdeleler, peykler, iç oğlanları, odalıklar*⁽¹⁷⁾ gibi bir çok kavram yeri geldiğinde çalışmamızın III. Bölümünde etraflıca incelenecektir.

II.ÇALIŞMAMIZIN GENEL NİTELİĞİ

XV. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kölelik ismini taşıyan çalışmamızın esas zaman dilimi bu yüzyıl olacaktır. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en hızlı geliştiği dönem olup , tabir yerindeyse batı dillerindeki manasıyla imparatorluk haline gelmiştir.

XV. yüzyıl devletin kurumlarının , kendine özgü yönetim özelliklerinin hukuki düzenlemelerin, askeri teşkilatlanmanın, idari değişmelerin en hızlı geliştiği bir dönem olup, bütün Osmanlı tarihi göz önüne alındığında en önemli yüzyıl sayılabilir.

İşte bu hızlı değişimlerin yaşandığı, geniş coğrafyalar üzerinde fetihlerin yapıldığı , kurumların tek tek yeni baştan oluşturulduğu bir devletin kuruluşunda detayda kaldığı zannedilen, bazı önemli konular vardır.

⁽¹⁴⁾ FENDOĞLU, H. Tahsin: a.g.e., s.111-112.

⁽¹⁵⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, OSAV Yayını, İstanbul,1995, s.121-134.

⁽¹⁶⁾ PAKALIN. M. Zeki: a.g.e., C.II, s.495.

⁽¹⁷⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., s.195-352.

Bize göre bu küçük ayrıntılardan birisi olan kölelik kavramı; askeri teşkilat, tarım işçiliği, tımar sistemi, hukuk, harem, ticari ve sınai faaliyetler, iskan meselesi, sürgünler, toplum yapısı gibi bir çok önemli konuyu doğrudan veya dolaylı yoldan etkileyen bir kavramdır.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nin öncelikli olarak İslam Hukukuna göre yönetilmesi hasebiyle, İslam Hukukunda kölelik kavramının yeri, İslamiyet'in kölelik üzerinde yaptığı etkiler ve değişiklikler⁽¹⁸⁾ şahsın hakları, aile hukuku, borçlar hukuku, ceza hukuku gibi hukuk dallarına göre incelenmesi çalışmamız içerisinde ele alınacaktır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Doğu ve Batı medeniyetlerine mensup olan devletler ve toplumlarda köleliğin boyutları üzerinde kısaca durulacaktır.

XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bazı kurumları kölelik konusuna bağlı olarak doğrudan veya dolaylı yoldan incelenecektir. Ayrıca çalışmamızda esas alınacak ve incelenecek olan yerler daha ziyade Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirleri olacaktır.

III. KISACA KÖLELİK VE SEBEPLERİ

İlk dönem insanlık tarihi ve medeniyetleri insanlık tarafından tam manasıyla bilinemediğinden dolayı, köleliğin başlangıç tarihini belirlemek de hemen hemen imkansızdır. Bu müessesenin, insanların, göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesiyle başlamış olacağı tahmin edilmektedir⁽¹⁹⁾.

“İnsan ırkının bazı mensuplarının, aynı ırkın başka mensuplarına zoraki yüklediği kayıtsız şartsız bağlılık ve hizmet yükü, bunun sonucu olarak yükümlü olanın hukuki durumu”⁽²⁰⁾ olarak tarif edebileceğimiz kölelik tarih içinde zamana ve ülkesine göre değişik uygulama şekilleri almıştır⁽²¹⁾.

Serflik, peonluk, zorunlu çalıştırma, çalışma akdi, patronluk, çeyiz parası adıyla gizlenen bir bedelle kız satın alma, çocukları çalıştırma, mahkumlara iş

(18) FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.153-193.

(19) FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.25.

(20) TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: “Kölelik”, C.22, Ankara, 1975, s.273.

(21) YENİ REHBER ANSİKLOPEDİSİ: “Köle”, C.XII, İstanbul,1993,s.213.

gördürme, savaş esirlerini çalıştırma gibi çeşit çeşit, derece derece, açık veya gizli özgürlük kısıtlamaları da kölelik kapsamına girebilir⁽²²⁾.

Özellikle büyük toprakları ellerinde bulunduran zengin toprak sahipleri, köle emeğinden en çok faydalanmak isteyenlerdi. Kadın kölelerden, cinsel arzuların tatmini ve çocuk sahibi olmak için uzunca dönem faydalanıldı. Yani en ağır ve pis işlerden, en basit işlere kadar, dünyanın birçok sıkıntı ve yükü kölelerin omuzlarına yüklendi⁽²³⁾.

İnsanlar ilk devirlerde, düşmanlarını savaşlarda yenip, esir edince onları köle etmeyip, idam etmeyi tercih ediyorlardı. Bu tarife göre de kölelik insanlığın biraz olsun ilerlemesinden doğmuştur denilebilir⁽²⁴⁾

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde köleliğin sebepleri dinlere, devirlere ve milletlere göre detaylıca inceleneceğinden dolayı bu konuyu burada noktalamayı uygun görüyoruz.

IV. KONU ÜZERİNDE DAHA ÖNCE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Yukarıda bahsedildiği gibi, bu konu son dönemde yapılan çalışmalar ile önem kazanmıştır. Önceki yıllarda Türk ve yabancı ilim adamları ve tarihçiler tarafından genellikle Osmanlı padişahlarının saray hayatı ve Osmanlı saraylarındaki cariyeler hakkında eserler yazılmıştır⁽²⁵⁾.

Ayrıca Osmanlı kul sistemi, Devşirmeler, Yeniçeriler gibi konularda üzerinde yoğun çalışmalar yapılmış olan konulardır. Bunların haricinde Osmanlı Devleti'nde ve toplumundaki köleler üzerinde yapılan çalışmalar çok az ve henüz yeterli değildir.

Kölelerin toplumsal, iktisadi ve hukuki yönlerini ortaya koymak amacıyla yazılmış olan eserler ise şunlardır:

(22) TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: a.g.m., s.273.

(23) FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.25.

(24) PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.360.

(25) Örneğin bkz., ULUÇAY, M. Çağatay: Haremde Mektuplar, İstanbul, 1956; Osmanlı Padişahlarının Kadınları ve Kızları, Ankara, 1992; Harem II, Ankara, 1992; IV. Murad'ın Mektupları, Tarih Dünyası III, İstanbul, 1951; Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İç Yüzü, İstanbul, 1959 vd. ile ALTINDAL, Meral: Osmanlı'da Harem, İstanbul, 1993; Osmanlı'da Kadın, İstanbul, 1994.

1- Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın "Türkiye'de Servaj Var mı idi ?" isimli makalesi : Bu makalede, ilk defa olarak Osmanlı Devleti'nde toprağa bağlı köleler (Feodalite düzenindeki serflere benzer) yani "Ortakçı Kullar" hukuki, iktisadi ve toplumsal yönden incelenmiş ve çok ciddi bir tahlil ve sonuç ile bu insanların, o dönemdeki durumları gözler önüne serilmiştir ⁽²⁶⁾.

2- Prof. Dr. İsmail Parlatır'ın, Tanzimat Edebiyatında Kölelik, isimli eseri: Bu çalışma alanında, Türkiye'de yapılan ilk çalışma olması hasebiyle önemlidir. Özellikle giriş bölümünde yapılan değerlendirmeler tarihçiler için önem arz eder⁽²⁷⁾.

3- Ehud R. Toledano, Osmanlı Köle Ticareti : Prof. Dr. Bernard Lewis'in yönetimi altında hazırlanan doktora tezinin gözden geçirilerek yayınlanması sonucu ortaya çıkan bu eser, Osmanlı tarihinin şimdiye kadar üzerinde az durulan bir yönünü ortaya çıkarmak amacıyla yazılmıştır. Bu kitapta Çerkes, Gürcü ve Afrikalı kölelerin karanlıkta kalmış yaşamları, Osmanlı köle ticaretinin boyutları ve bu ticaretin bastırılması ciddi bir biçimde okuyucuya sunulmuştur⁽²⁸⁾.

4- Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ'ün, "Osmanlı'da Harem" adlı eseri: Bu çalışmanın en önemli özelliği; kölelik ve cariyelik müesseselerinin İslam ve Osmanlı hukukuna göre değerlendirilmiş olmasıdır. Bu alanda yazılan en ciddi eserlerden olup, özellikle harem konusunda yanlış bilinen ve çarpıtılan meseleleri, hukuki boyutuyla gözler önüne sermek amacıyla yazılmıştır. Hem tarihçiler, hem hukukçular ve hem de diğer okuyucular için başvuru kitabı niteliğindedir ⁽²⁹⁾.

5 - Doç. Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu, İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik : Kitap kölelik ve cariyelik meselelerini ağırlıklı olarak hukuki yönden inceleyen ve sahasında yapılan ilk ciddi çalışmadır. Tarihi bir kurum olan kölelik ve cariyeliği, mukayeseli hukukta, İslam hukukunda ve Osmanlı hukukundaki konumunu sistematik olarak ortaya koymayı hedefleyen bir çalışmadır. Konunun İslam hukukuyla ilgili bölümleri için Türkiye haricinde

⁽²⁶⁾ BARKAN, Ö. Lütfi: " Türkiye'de Servaj Var mı İdi ? ", TTK, Ankara , 1956, Belleten, C.XX, S.78'den ayrı basım.

⁽²⁷⁾ PARLATIR, İsmail: Tanzimat Edebiyatında Kölelik, TTK, Ankara, 1992, (1.B. 1987).

⁽²⁸⁾ TOLEDANO, Ehud R.: Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, (Çev. Y. Hakan Erdem), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

⁽²⁹⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet : Osmanlı'da Harem, OSAV , İstanbul, 1995.

Ezher Üniversitesi Hukuk ve İslam Hukuku Kütüphaneleri taranmış ve yetkili kaynaklardan istifade edilmiştir ⁽³⁰⁾.

Bu sayılan eserlerden başka, aşağıdaki çalışmalar da :

Bülent Tahiroğlu: Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik ⁽³¹⁾, Nihat Engin: Osmanlı Devleti'nde Kölelik ⁽³²⁾, İzzet Sak: Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. yüzyıllar)⁽³³⁾, önemli ansiklopedilerin "abd", "kölelik", "köle" gibi maddeleri de konumuzla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

⁽³⁰⁾ FENDOĞLU, H. Tahsin: İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, Beyan Yay., İstanbul, 1996.

⁽³¹⁾ TAHİROĞLU, Bülent: "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", İÜHF Mecmuası, XLV- XLVII, S. 1-4, İstanbul, 1982.

⁽³²⁾ ENGİN, Nihat: Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üni. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 1992

⁽³³⁾ SAK, İzzet: Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. yüzyıllar), Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üni. Sos. Bil. Enst., Konya, 1992.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE BÜYÜK MEDENİYETLERDE KÖLELİK VE SEBEPLERİ

I. DOĞU MEDENİYETLERİNDE KÖLELİK

A. HİNT TOPLUMUNDA KÖLELİK

Brahman kanunlarında insanlar iki büyük gruba ayrılmışlardır; Birincisi, hizmet edilenler (üst tabaka), ikincisi, üst tabakaya hizmet etmeye mecbur olanlar. Hizmete mecbur olanlar da kendi aralarında iki kategoriye ayrılmışlardır; hizmetkârlar ve köleler olarak. Temiz işlere hizmetkârlar, en ağır, pis ve aşağılayıcı işlere ise köleler bakarlardı ⁽¹⁾.

Eski Hint medeniyetinde kast sistemine göre, en alt tabakadaki *sutralar*⁽²⁾ ve sistemin dışında kalan *paryalar* köle kabul edilmekteydiler.

Bu medeniyete göre: Herkes kastın damgasını taşır. Burada insanların kendi rollerini seçme hürriyeti yoktur. Esas hüner, doğuştan gelen rollerini en iyi şekilde oynamaktır. Annenin görevi çocuk yapmak ve kocasına itaat etmek, erkek tanrıların temsilcisi; atalarına ve tanrılarına hizmet ile yükümlüydü. Bütün bu kanunların gayesi çatışmaları önlemek ve kurulmuş olan düzeni ebedileştirmektir ⁽³⁾.

Bu düzen içerisinde bir sutra Brahman'a itaat etmez ise mutlaka öldürülür. Eğer üst tabakadan birisine hakaret ederse cezası dilini koparmaktı. Manu kanunlarında yedi kölelik sebebi sayılmıştır: Savaş esirliği, ailesine para

⁽¹⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.69.

⁽²⁾ Sutralar için bkz., MERİÇ, Cemil: Bir Dünyanın Eşiğinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.122-124; Ayrıca Kast sistemi için bkz., MCNEİLL, William H.: (Çev. Alaeddin ŞENEL) *Dünya Tarihi*, İmge Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 1994, s.90,99-100.

⁽³⁾ MERİÇ, Cemil: a.g.e., s.124.

kazandırmak için gönüllü kölelik, köle anneden doğma, satılma veya hediye edilme yoluyla, miras amacıyla kölelik ve ceza sebebiyle kölelik ⁽⁴⁾.

B. ÇİN TOPLUMUNDA KÖLELİK

Çinliler de köleliği kabul etmişlerdi. Özellikle savaşlarla ve başka sebeplerle köle sahibi oluyorlardı. Ancak kölelerine daha adil davranıyorlardı ⁽⁵⁾. Çin hukukunda insanlar asiller ve köylüler diye iki sınıfa ayrılmışlardı. Köleler, köylüler içinde düşük bir sınıf statüsünde olup, diğer medeniyetlere nazaran sayıları azdı. Bunun sebebi; Çin hukukuna göre Çinliler köle olamazdı. Eğer bir Çinli köle olarak alınırsa, Çin'in Sip sistemine göre, o kölenin mensup olduğu sip, ittifak yaptığı sipler ile birlikte intikam alabilirdi. Bu yüzden Çin'de köle mevcudu azdı. Ancak kendilerine yabancılardan köle edinebiliyorlardı. Bu yabancılar da, ancak diğer kavimlerle yapılan savaşlarda elde edilirdi. Fakat her zaman çok yoğun bir şekilde savaş yapılmazdı.

Genellikle kölelere karşı iyi muamele edilmesi emredilmiş ve M.S. I. yüzyılda çıkarılan bir kanunla, insanların ancak devlet kölesi olabilecekleri, şahısların köle edinemeyeceği emredilmişti. Ancak bu yasak bir kaç zengin aile için geçerli değildi. M.S. III. yüzyıldan itibaren Çinlilerin de köle olabileceği geçerli olmaya başlamıştı. Devlet toprakların işlenmesi için köylülere kredi veriyordu. Ancak köylü devlete olan borcunu ödeyemediği takdirde, hem ellerinden toprakları alınıyor, hem de kendisi devletin kölesi haline getiriliyordu ⁽⁶⁾.

C. MISIR TOPLUMUNDA KÖLELİK

Eski çağda Mısır ve Ön Asya'da kölelik mevcut olup en önemli kaynağı savaş esirliği idi. Daha önceleri bu esirler öldürülürdü. Evvela kadınlar sonra da erkekler köle olarak kullanılmaya başlanmıştır ⁽⁷⁾. Bütün bu esirlerin öncelikli

⁽⁴⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.69-70.

⁽⁵⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.31.

⁽⁶⁾ EBERHARD, Wolfram: Çin Tarihi, TTK, Ankara, 1987, s.86,102-103,160-161.AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.70.

⁽⁷⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.31.

sahibi Firavunlardı ⁽⁸⁾. Firavunların, kavimlerini kendilerine, ilah gibi tapmakla vazifelendirdikleri göz önüne alınırsa insanların ne kadar hür , ne kadar köle oldukları daha iyi anlaşılır.

Mısır'da köleler iş yapmak için kullanılan birer alet yerindeydiler. Bununla beraber gösteriş, süs, büyüklük emaresi olarak evlerde ve saraylarda köleler kullanılıyordu. Tapınak, mezar (piramit), kale ve binalar köleler tarafından yapılıyordu.

Eski Mısır'da kölelerin okuma yazması yasaktı. Firavunun müneccimleri, ona Beni İsrail'den gelecek bir çocuğun ilerde tahtına ve ülkesine sahip olacağını söylediklerinde; ülkedeki yeni doğan bütün erkek çocukların katlini emreder. Böyle bir uygulamanın ülkedeki kölelerin azalmasına sebep olması nedeniyle bu her sene değil, yıl aşırı olarak yapılmaya başlanmıştı ⁽⁹⁾. Bu da bize gösteriyor ki Mısır'da kölelere olan ihtiyaç ve kullanım alanları tahminlerden çok fazla olmalıydı.

D. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE KÖLELİK

1. Hun Devleti (M.Ö. 220 - M.S. 553)

Türklerin ve Moğolların ataları olarak kabul edilen Hun Devleti'nin ünlü hükümdarı Mete zamanında kölelik ve cariyelik müessesesi vardı. Eski Türklerde köleliğin varlığına, Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. M.Ö. 300'lü yıllarda Çin'de Ch'in yönetiminin dağınık bir durumda bulunan Hunlar'ı toplattırarak Şantug'da sattırması, Çin tarihinde ilk defa görülen köle isyanlarına yol açmıştır. Buna bağlı olarak özgür olan Hunlar, Chao sülalesini kurmuşlardır. Hunlardan itibaren, eski Türklerde köle kullanıldığından kaynaklar bahsetmektedirler. Bunlar, ev kölesi ve büyük evlerde hizmetçi olarak kullanılıyordu. Tobalar'da ise kölelerin bir kısmı zirai işlerde, bir kısmı da çoban olarak büyük otlaklarda çalıştırılıyordu.

⁽⁸⁾ WENSINCK, A. J.: "Fir'avun", İA, C.IV, s.640-642.

⁽⁹⁾ WENSINCK, A. J.: a.g.m., İA, C.IV, s.641.

Hunlarda hakanların ölümleri esnasında, bazı yakınları ve cariyeleri ona eşlik ederek kendilerini öldürürlerdi ⁽¹⁰⁾. Bu cümleden alarak başta hakan olmak üzere, divan beylerinin de köle ve cariyeye sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti saraylarının en önemli unsurlarından olan hadımlık müessesesinin de Hunlarda var olduğunun bilinmesi bu müessesenin Türklerdeki yeri açısından önemlidir ⁽¹¹⁾.

2. Göktürk Devleti

Göktürklerde halk üç sınıfa ayrılmıştı : Birincisi; beylerin de içinde bulunduğu asil sınıf, ikincisi; hürler , üçüncüsü; esirler yani kölelerdi. Bunlar savaşlar sonunda ele geçirilen kimselerdi Bütün bunların yanında Göktürklerde kölelik yaygın değildi.

Göktürklerde köle istihdamı hakkında en temel ve en eski kaynak kuşkusuz Orhun yazıtlarıdır. Yazıtlarda yer yer “kul” ve “cariye” sözlerine rastlanmaktadır. “ *Hakanlık olan hakanını sükuta uğratmış. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, evladını kul eyledi. Pakize kız evladı cariyeye oldu, evladını cariyeye eyledi* ” gibi çok yerde kul ve cariyeye kelimeleri geçmektedir ⁽¹²⁾.

3. Uygur Devleti'nde ve İlk Müslüman Türklerde Kölelik

Uygurlarda köleliğin varlığı kölelerle ilgili mahkeme kararlarından ve köle satış belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu belgelerde kölelik, köle âzâdı, köle satımı, diyet gibi kavramlar vardır. Uygurlarda, köleye *karabaş*, *kul*, *küng*, *kitay oğlan* (erkek köle), *eşci karabaş* (kadın köle) denirdi. Kadın ve çocuklar, borçlarından dolayı köle durumuna düşebildikleri gibi, para ve mal karşılığında köle olarak satılabiliyorlardı. Gök Türkçe ve Uygurca'da “kul” genel olarak “başka birine tabii kimse, hizmetçi” manalarına gelmektedir. Cariyeler için de “kün-küng” kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Uygurca metinlerde “küngüz” kelimesi de cariyeye karşılığında, “kulsig” sözü de köleye yakışı

⁽¹⁰⁾ PARLATIR, İsmail: Tanzimat Edebiyatında Kölelik, TTK, Ankara, 1992 (1.B. 1987), s.3-4; ÜÇOK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yayınları, Ankara, 1993, s.14; CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: Türk - İslam Hukuk Tarihi, C.I, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.47.

⁽¹¹⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.I, s.48.

⁽¹²⁾ ORKUN, H. Namık: Eski Türk Yazıtları, TTK, Ankara, 1994 (3.B.), s.32,39,41; CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.I, s.58; ÜÇOK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.21.

anlamında kullanılmıştır.

Sahiplerinin köleler üzerinde mutlak hakimiyeti vardı. Köleyi satabilir veya miras bırakabilirdi. Ancak roma hukuku kadar sert cezaları yoktu. Köle sahibinin iznini alarak evlenebilir veya mahkemeye müracaat edebilirdi. Köle âzâd etmeye “*bos bitigs*” denilmekte ve takdir hakkı efendisine verilmekteydi. Köle kadından doğan çocuk babasının mirasından hak iddia edebilirdi ⁽¹³⁾.

Uygurlardan sonra Türklerin İslamiyet’i kabul ettikleri dönemlerde ve özellikle Karahanlılar Devleti döneminde eskiden beri süregelen kölelik, artık yerleşik hayata geçen Türklerde kesin olarak belirmeye başlamıştır. Bunun açık örneklerini Türk kültür tarihinin en önemli eserlerinden olan Dîvanü Lûgati’t - Türk’te görmekteyiz. Divan’da köleye genel olarak “*ku*” denilmektedir⁽¹⁴⁾. Köle anlamında bir de “*tigin*” kelimesi kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud rengi gümüş gibi saf olan köleye “*kümüş tigin*”, güçlü ve yiğit köleye “*alp tigin*”, uğurlu köleye “*kutluğ tigin*” ve doğan gibi yırtıcı köleye ise “*çağrı tigin*” denildiğini bildirmektedir⁽¹⁵⁾.

Yine yüzleri parlak olan kölelere “ayas” denildiği gibi, erkek ve dişi ayrımı yapılmadan bütün kölelere “karabaş veya karavaş” adı veriliyordu⁽¹⁶⁾. Kaşgarlı Mahmud, “*süli*” kelimesini de kölelere verilen isimlerden diye izah etmektedir. Divan’dan anlaşıldığına göre, kul meselesi XV. yüzyıl Türk toplumunu büyük ölçüde etkileyen ve geniş yer tutan bir konudur. Buna delil olarak da Divan’ın bir çok yerinde kölelerle ilgili geçen cümleler gösterilebilir. Yine Divan’dan anlaşıldığına göre, kölelere o dönemde iyi muamele edilmemektedir. Ancak kölelere her gün ve kasden zulüm edildiği de anlaşılmamalıdır. Kölelerin, bu dönemde toplumda ayrı bir sosyal tabaka sayıldıkları kendilerine has bir elbiseleri olmasından da anlaşılmaktadır⁽¹⁷⁾.

Kölelerin zaman zaman maruz kaldıkları başlıca kötü muameleler hakaret ve dayaktır. Hakaret, horlamak ve aşağılamak şeklinde oluyor ve küfrediliyordu. Küfür olarak genellikle alçak anlamına gelen “kaşang” kelimesi

⁽¹³⁾PARLATIR, İsmail: a.g.e., s.4-5; CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.I, s.66.

⁽¹⁴⁾ ATALAY, Besim: Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi, C.I, TTK, Ankara,1992, s.330,336; Aynı eser, C.IV, Dizin, s.375;GENÇ, Reşat: Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE, Ankara,1997, s.74.

⁽¹⁵⁾ ATALAY, Besim: a.g.e., C.I, s.413-414.

⁽¹⁶⁾ ATALAY, Besim: a.g.e., C.I, s.123; GENÇ, Reşat: a.g.e., aynı yer.

⁽¹⁷⁾ GENÇ, Reşat: a.g.e., s.75.

kullanılıyordu. Dayak faslında ise adam döğmenin her türü görülebiliyordu. Efendi kölenin avurduna, kulağına vuruyor ve ayakları ile tekmeliyordu. Efendi kaçan kölesini yakalamak için pusu kurduğu gibi, kaçmalarını önlemek için onları bağıyor ve hatta boğazlarına “bohsuk” veya “boğsuk” denilen laleler takıyordu.

Divan’da geçen bir atasözü de XI. yüzyılda efendi-köle ilişkisi açısından enteresan bir örnektir: “kul yağı it böri” dir. Yani kul, efendisinin malını eline geçirdiğinde onu bitirir, fırsat gözler, düşman gibi davranır. Burada köle bir köpeğe benzetilerek, sahibine karşı sevgisinin olmadığı belirtilmiştir⁽¹⁸⁾.

Kölelerin hukuki statülerine açıklık getiren bazı kelimeler önemlidir. Bunlardan birisi “berit” kelimesi olup, efendisinin kölelerinden her sene aldığı vergi diye izah edilmektedir. Ayrıca kölenin efendisine kendi bedelini ödemek suretiyle hür olabileceği de belirtilmiştir. Bu örnekler kölelerin türlü işlerde çalışarak, kendi hesaplarına para biriktirme ve ödeme gücüne sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca efendileri sevinçli zamanlarında da kölelerini azad edebiliyorlardı.

Bütün bunlardan çıkarılan sonuç şudur ki: XI. yüzyıl Türk telakkisi, köleyi ve köleliği iyi gözle görmemiş ve köle huylu kimseleri ve köleye benzeyenleri “kulsığ er” yani köle tabiatlı adam diye hor görmüştür⁽¹⁹⁾.

Cariyelerle ilgili olarak Divan’da çok sayıda örneğin bulunması, XI. yüzyıl Türk toplumunda cariyelerin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Cariyeye kız çocuklarına olduğu gibi “kız” adı verilmektedir. “Kız kırkın” çoğul olarak cariyeler anlamına gelmektedir. Bundan başka isim olarak cariyeye, “yalnğug”, “kırnak”, “as” ve “küng” denildiği görülmektedir.

Kaşgarlı Mahmud bu yüzyılda cariyelere, avunulacak şey manasında “awınçu”, ipek gibi yumuşak manasında “kaçaç”, dal boylu manasında “tal bozluğ” gibi sıfatlar verildiğini bildirmektedir⁽²⁰⁾.

Köle ve cariyelerin bu yüzyılda Türk toplumundaki fiyatları Divan’dan kesin olarak belirlenememektedir. Bununla ilgili tek kayıt “bu köleyi bir ata satın

⁽¹⁸⁾ GENÇ, Reşat: a.g.e., s.76.

⁽¹⁹⁾ GENÇ, Reşat: a.g.e., s.77.

⁽²⁰⁾ Cariyelerle ilgili olarak Divan’da geçen yerler için bkz: ATALAY, Besim: a.g.e., C.I, s.80,134,326,473; C.II, s.186,248,285; C.III, s.30,358,380,385; GENÇ, Reşat: a.g.e., s.78-79.

aldım ” cümlesinde geçmektedir. Ancak bu bütün köleler için geçerli bir fiyat değildir. X. yüzyıl coğrafyacılardan İbn Havkal, en güzel kölelerin Türk ülkelerinden gelenler olduğunu bildirerek, Horasan’da bir Türk köle veya cariyesinin üç bin dinara satıldığından bahsetmiştir⁽²¹⁾.

Bunların haricinde tamamen Türk sayılmayan Moğollarda da köle sınıfı vardı. Moğollarda sahibin köle üzerinde mutlak bir hakimiyeti olup, Moğol kanunlarında kölelere tatbik edilen ve Roma hukukunu andıran ağır cezalar vardı⁽²²⁾.

E. İRAN TOPLUMUNDA KÖLELİK

İranlılarda, sadece devleti yönetenler ve sülaleleri köle edinme hakkına sahiptiler. Yöneticiler insanüstü kabul edilir, halksa bunların kölesi sayılırdı. İranlılar kölelerine çok kötü davranırlar, bu konuda kural tanımadan en ağır cezaları uygularlardı⁽²³⁾.

İranlılar, Türklerden aldıkları esirleri birbirlerine hediye olarak sunarlardı⁽²⁴⁾.

E.İSLAMİYET ÖNCESİ ARAP TOPLUMUNDA KÖLELİK

İslâm öncesi Arap toplumunda da kölelik vardı. Cahiliye döneminde Araplar, hürler, esirler ve mevali olmak üzere üç sınıf oluşturuyorlardı. Esirler, hürlerin sahip oldukları haklardan yoksundular. Kölelik sebepleri arasında; doğum, borçluluk, şahsın kendisini satarak köle olması, savaş esirliği gibi haller vardı. Savaşta, bir kabile diğer bir kableden aldığı esirlere iyilik etmek istediği zaman, onların alınlarına bir damga vurup, bellik yaparak salıverirlerdi. Ayrıca

⁽²¹⁾ GENÇ, Reşat: a.g.e., s.79; Ayrıca Divan’da kölelerle ilgili olarak geçen yerler için bkz: ATALAY, Besim: a.g.e., C.I, s.123,330,336,385,407,413,465,477; C.II, s.3,10,152,277,305; C.III, s.85,97,128,222,233,263,268,336,370,409,427.

⁽²²⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı’da Harem, s.80-81.

⁽²³⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.33.

⁽²⁴⁾ PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.361.

esirin kakülü kesilerek, kurtuluş fidyesi getirene kadar, kakül ok kuburunda saklanırdı⁽²⁵⁾.

Araplarda köle azadı insanları Allah'a yaklaştıran bir fiil olarak telakki edilirdi. Bu anlayış İslâm dininin hakim olmasından sonra da devam etmiştir.

Arap esir tüccarları, harp esirlerini ve Habeşistan taraflarından satın aldıkları köleleri Arap yarımadasına getirerek pazar ve panayırlarda satarlardı. Kureyş halkı bu işi normal bir ticaret⁽²⁶⁾ kabul ederek, bu işle meşgul oluyordular.

Köleyi satın alan sahibi, onu hayvan misali boynuna ip takarak eve götürürdü. Sahibi ölümünden önce azad ettim derse ölünce kölesi hür olurdu. Araplarda kölelik yaygındı. Hükümdarlar ve emirlerin çok sayıda köleleri olurdu. Kölenin cezası hürün cezasının yarısı idi. Araplarda "kın" diye geçen köleler ise Romalılar dönemindeki "serfler" gibi ziraatla uğraşırlar ve arazi ile beraber satılırlardı. Cariyeler ile evlenenlerin çocukları köle sayılırdı⁽²⁷⁾.

Ayrıca cahilliye döneminde mükâtebe yoluyla köle azadı bilinen ve uygulanan bir usûl idi. Kölelerin çoğalmaları için normal nikâh akdi aranmazdı. Çoğalmaları isteniyorsa hayvanların üremeleri örnek alınıyordu. Hür ile kölenin evlenmesi mümkün değildi. Onları hayvanlardan daha aşağı tutuyorlardı.

Araplar da, Rum ve İranlı komşuları gibi, savaş esirlerine çok ağır muamele yapıyorlardı. İsterlerse onları, ölünceye kadar döğör, ellerini, kulaklarını, burunlarını keser, gözlerini çıkartır hatta öldürürlerdi. Afrika asıllı (Bilâl-ı Habeşi gibi), Rum asıllı, İran asıllı (Selman-ı Farisî gibi) ve Arap asıllı (Zeyd b. Haris gibi) köleler vardı. Köleler bu kısıtlı hallerine rağmen ailenin sosyal ve dini faaliyetlerine de katılırlardı. Cahiliye döneminde mevaliler, esirler ile hürler arasında orta bir sınıf olup, azad edilen köleler ve cariyelerden oluşurlardı. Köle azad edilince, sahibinin mevası olur, onun akrabası gibi kabilesine dahil olurdu. Mevlaların bir kaç çeşidi vardı. Hürlerin altında, esirlerin üstünde sayılan mevali, köleler gibi alınıp, satılamazdı. Mevlanın diyeti ve

⁽²⁵⁾ ÇAĞATAY, Neşet: İslam Dönemine Dek Arap Tarihi, TTK, Ankara, 1989, s.131-132; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.81.

⁽²⁶⁾ Arapların o dönem esir ticareti için bkz., JUYNBOLL, TH. W.: "Abid" İA, C.I, s.110-111.

⁽²⁷⁾ PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.361.

cezası hürlerinkinin yarısı kadardı. Mükatebe yoluyla köle azadı da o dönemde bilinen ve uygulanan bir yoldu⁽²⁸⁾.

G. ABBASİLERDE KÖLELİK

Osmanlı Devletindeki kul sistemi ile ilgili uygulamalar üzerinde, Selçuklu'ların etkisi olmakla beraber, Abbasiler'de görülen uygulamanın da tesiri vardır.

Türklerin Ortadoğu coğrafyasında zuhuru Abbasiler'in *mevâlisi* ⁽²⁹⁾ olmalarıyla başlamıştır⁽³⁰⁾.

Abbasi Halifesi Mütevekkil zamanında geniş çaplı yeni bir siyasi unsur olarak Türkler askeri amaçlı kullanılmaya başlanmış, Halife Memun'dan⁽³¹⁾ sonra, özellikle Halife Mutasım (832-841) döneminde⁽³²⁾ Türklere askeri açıdan büyük önem verilmişti. Onun döneminde, Türkler özellikle orduya tamamen hakim olmuşlar ve hilafetin korunmasında ilk sırada yer almışlardır.

Tarihçiler, Onun Türkistan coğrafyasında yaşayan 8.000 veya 18.000 Türkü kendisine asker olarak getirttiğini bildirmektedirler. Böylece zamanında Türk asker sayısı 70.000 ila 80.000 civarına yükselmiş idi ki bu çok büyük bir rakamdı Bu dönemden sonra Türklerin artık devlet politikasına yön verdikleri,

⁽²⁸⁾ ÇAĞATAY, Neşet: a.g.e., s.132-133; ENGİN, Nihat ve AKYÜZ, Vecdi: Bütün Yönleriyle Asrı Saadette Kölelik ve Cariyelik, Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam İçinde, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, C.I, s.493-494.

⁽²⁹⁾ Abbasilerin vela hakkı olan köleleri; Mevali için bkz., PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.495-497; WENSINCK, A.J.: "Mevla", İA, C.VII, s.163-164.

⁽³⁰⁾ Tarihçiler arasında genellikle Abbasiler döneminde Türklerin Orta Doğu coğrafyasına girdikleri genel kanıdır. Ancak Türklerin daha önceleri, Emevilerin ilk dönemlerin de bile askeri amaçlı kullanıldıklarından bahsedilmektedir. Bkz., YILDIZ, Hakkı Dursun: İslamiyet ve Türkler, İst. Ün. Edb. Fak. Yayını, İstanbul, 1976, s.3-49; KİTAPÇI, Zekeriya: Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, TDAY, İstanbul, 1987, s.22-42; TURAN, Osman: Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, Nakışlar Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 1979, C.I, s.224-225.

⁽³¹⁾ Halife Memun ve önceki dönemlerdeki Türk varlığı ve etkileri için bkz., YILDIZ, H. Dursun: a.g.e., s.61-70; PAMUKÇU, Ekrem: Bağdat'ta İlk Türkler, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994, s.19 vd. ; KİTAPÇI, Zekeriya: a.g.e., s.44-72.

⁽³²⁾ TURAN, Osman: a.g.e., s.224 de (833-842) yılları olarak geçmektedir. Ayrıca Halife Mutasım'ın hilafet dönemini (833-844) olarak veren tarihçiler de vardır. Bkz., KÖYMEN, M. Altay: Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, Ankara, 1989, s.8.

ilim ve kültür alanında da söz sahibi oldukları görülmektedir. Artık Abbasi Devleti'nde Türk devri başlamıştır⁽³³⁾.

Halifet ordusundaki *mevâli* Türk sayısının bu dönemde artış göstermesinin sebepleri şöyle sıralanmaktadır:

(a) Türklerin çok iyi asker olmaları,

(b) Halifelerin, Arap ve İran asıllı askerlere güvenmemeleri; çünkü halifeliği ellerinden alabilirlerdi,

(c) Geniş devlet hudutları içerisinde isyanlar birbirini kovalıyordu. İsyan etmeyecek, isyanları bastıracak ve sınırları koruyacak yeni güçlere ihtiyaç vardı.

(d) Halifenin yaratılışından dolayı Türklere olan sempatisi vardı. Çünkü annesi *Maride* isimli bir Türk idi. Halife Harun er-Reşid'in sarayında çeşitli ırklara mensup 4.000 cariyesi olduğundan bahsedilmektedir. Maride de bunların arasında idi. Ancak bütün bu sebeplerin yanında, Türklerin Mutasım döneminde ilk sırada yer almalarının en büyük sebebi Mutasım'ın rakiplerinin, Arap ve Acem unsurların desteklerini almak istemeleri olmuştur. Buna karşılık Mutasım Türkleri en büyük güvencesi olarak kabul etmiştir. Bu rekabeti iyi değerlendiren Türkler halifelerin en gözde adamları arasına girmeyi başarmışlardır⁽³⁴⁾.

Bu ve benzeri sebeplerle Halife Mutasım, Bağdat'ı Türklerle doldurdu. Ancak Arap ve İranlı askerlere karşı alınmış olan bu tedbir ileride Abbasi Devletinin gücünü zayıflatan önemli bir etken oldu⁽³⁵⁾.

Mutasım sırf Türkler için *Samarra* şehrini kurdurdu. Halife onların yaratılıştan gelen özelliklerinin bozulmaması için, başka ırklarla evlenmelerini yasakladı ve onlara kendi cinslerinden eşler buldu.

Artık Halifeliğin can damarları zaman içerisinde Türklerin eline geçmişti. Bu otoriteye Halife Muhtedi son vermek istediye de başarılı olamadı.

Halife Mütevekkil zamanında kölelik arttı; saraylar cariyelerle doldu, artık Abbasi sultanları cariyelerden doğuyordu. Bağdad ve civarında 460 kadar

⁽³³⁾ PAMUKÇU, Ekrem: a.g.e., s.20-21, 56-59; KİTAPÇI, Zekeriya: a.g.e.,s.76-77; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.36,38.

⁽³⁴⁾ YILDIZ, H. Dursun: a.g.e., s.89-104; PAMUKÇU, Ekrem: a.g.e., s.57-59; TURAN, Osman: a.g.e., s.224; KİTAPÇI, Zekeriya: a.g.e.,s.73.

⁽³⁵⁾ ZETTERSTEEN, K.V.: "Abbasiler", İA, C.I, s.19; KAFESOĞLU, İbrahim: "Abbasiler Zamanında Türkler Etrak", TDEK, TKAE Yayını, Ankara, 1976, s.792-793.

cariye evi sayılıyordu. Halife Muntasır Billah, Mutez Billah, Mutemid Alallah ve Muktedir Billah'ın anneleri hep Rum cariyeleri idi ⁽³⁶⁾.

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da şudur: Bilindiği gibi çeşitli sebeplerle Araplar arasına giren değişik unsurlar için devrin kaynakları; “abd-abid”, “mevla-mevali”, “mamluk-memalik”, “gulam-gılman” gibi farklı manalar ifade eden kelimeler kullanmışlardır. Ancak daha sonraki ilim adamları bu tabirlerin tamamına birden köle demişlerdir. Halbuki, özellikle Türkler için kullanılan bu tabirler, lügat manası olarak, birinci derecede hiç bir zaman “abd-abid”, ve “rakik” gibi açıkça köle manasını ifade etmezler ⁽³⁷⁾.

H. SELÇUKLULAR DEVRİNDE KÖLELİK

Osmanlı Devleti kurumlarının büyük bir kısmı Selçuklulardan devam eden uygulamalardır. Bunun için Selçuklular'da devletin sahip olduğu köleler Osmanlı Devletiyle ilgili bölümlerde inceleneceğinden dolayı bu konuyu ilerde incelemek üzere bırakıyoruz.

Osmanlıda görülen şahsi köleler ve devlet köleleri ayrımı Selçuklularda da görülmektedir. Kul denilen insanlardan kurulu askeri teşkilat Selçuklular sayesinde Osmanlıya geçmiştir. Anadolu Selçuklularının asıl askeri gücünü *dirikli sipahiler* oluşturmakla birlikte, kullardan teşkil edilen ücretli birlikler de vardı ⁽³⁸⁾.

Selçuklu sultanları, küçük yaştaki şehzadelerinin yanına, idarede yardımcı olmaları amacıyla, güvendikleri azadlı kölelerini gönderirlerdi. Bu kölelere *atabeğ=atabey* ⁽³⁹⁾ denirdi. Bu atabeyler daha sonra kendi adlarına devletler kurmuşlar ve devletin parçalanmasında etken olmuşlardır. Osmanlı devlet teşkilatında bu müessese *lala* adı ile devam etmiş ve devlete zarar veren unsurlardan temizlenmiştir ⁽⁴⁰⁾.

⁽³⁶⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.39.

⁽³⁷⁾ YILDIZ, H. Dursun: “İslam Devleti Hizmetinde Türkler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi İçinde, C.3, Çağ Yay., İstanbul, 1989, s.353-357; PAMUKÇU, Ekrem: a.g.e., s.48-50.

⁽³⁸⁾ Geniş bilgi için bkz., KAFESOĞLU, İbrahim: “İslami Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat”, TDEK, s.892-893; TURAN, Osman: “İkta”, İA, C.V/2, s.949-959.

⁽³⁹⁾ KAFESOĞLU, İbrahim: “Atabeylikler”, TDEK, s.842-843; KÖPRÜLÜ, M. Fuad: “Ata”, İA, C.I, s.712-718.

⁽⁴⁰⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.41.

Öte yandan Selçuklular, devlet hizmetinde ve orduda kullanmak amacıyla gulam olarak alınan gençlere büyük önem veriyorlardı. Hatta bir ara, binlerce Türkmen genç *gulam* sistemine göre yetiştirilmek istenmişti. Özel olarak devşirilen ve yetiştirilen bu kölelerin savaşlardaki başarıları ve katkılarını da gözden uzak tutmamak gerekir. Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatoru'nu esir alan da bir köledir⁽⁴¹⁾

Ayrıca bu dönemde cariyelere verilen değer ise saraydaki varlıklarından anlaşılmaktadır. Selçuklular Türk köleleri kullanmada değişik yöntem uygulamışlardır. Onlar kölelerini genellikle eğitmek ve yetiştirmek istemişlerdir. Başka devletlerdeki uygulamalar gibi; ev süpürtmek, hayvanlara baktırmak, çiftliklerde çalıştırmak vb. işlerde onları kullanmamışlar, devlet hizmeti için yetiştirmişlerdir. Bunun sonucunda bir çok Türk köle devlet görevinde ve orduda önemli yerlere gelmişlerdir.

Selçuklular devrinde *Yabanlu* , esir ticaretinin yapıldığı önemli pazarlar arasındaydı. Kıpçak, Gürcü, Rum, Ermeni gibi bir çok milletten köle ve carie burada alınıp satılıyordu. Köle ve cariyelerin esas kaynağı savaşlardı. Savaşlarda binlerce esir alınıyor ve bunlar pazarlarda köle olarak satılıyordu. O döneme ait kaynaklarda; Selçuklu meliklerinin her yıl yüzlerce esir getirip onları müslüman yaptıklarından da bahsedilmektedir⁽⁴²⁾.

II. BATI MEDENİYETLERİNDE KÖLELİK

A. ANTİK YUNAN TOPLUMUNDA KÖLELİK

Kölelik *Homeros* zamanında (M.Ö.850-700)⁽⁴³⁾ Yunanistan'da kökleşmiş bir kurum idi ve Site devletleri halkının büyük bir çoğunluğunu köleler oluşturuyordu. Bu insanlardan tarım işçiliğinde, ev hizmetlerinde, başka ağır ve pis işlerde, zanaat alanlarında faydalanılırdı. Ayrıca kamu hizmeti gören köleler

⁽⁴¹⁾ KÖYMEN, M. Altay: a.g.e., s.15,164-165,274.

⁽⁴²⁾ KÖYMEN, M. Altay: Tuğrul Bey ve Zamanı, M.E.B, İstanbul, 1976, s.117; PARLATIR, İsmail: a.g.e., s.9; SÜMER, Faruk: "Yabanlu Pazarı", T.D.A., S.37, s.21-24; ÇETİN, Osman: Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), TTK, 1994, s.49.

⁽⁴³⁾ MCNEİLL, Wiliam H.: (Çev. Alaeddin ŞENEL) *Dünya Tarihi*, s.115-116.

de vardı. Sparta'nın *heilotes* denilen serflerine uygun görülen muamele zulüm niteliğindedir. Köleler kanun nazarında birer mal sayılıyordu ⁽⁴⁴⁾.

Grek (Yunan) uygarlığının bu klasik devirlerinde, toplumda hiç bir hakka sahip olmayan kölelerin bulunması, antik Yunan demokrasisini günümüz demokrasi anlayışından ayıran önemli bir özelliktir ⁽⁴⁵⁾.

Antik Yunan medeniyetinin fikri planda kurucuları ve geliştircileri sayılan filozoflar dahi köleliği insan haklarına aykırı saymamışlardı. Hatta meşhur filozof Aristo *politika* adlı eserinde köleliğin meşru bir yol olduğunu ispat etmek istemiştir. Aristo'ya göre :

“ İnsanlar doğuştan hür ve köle olarak iki ayrı sınıf halinde doğarlar. Köleler ruhu olan birer alet yahut hayat sahibi bir meta'dırlar. İnsanların edindikleri mülkleri işleyecek canlılara yani kölelere ihtiyaçları vardır.”

Köleler, ağır ve pis işleri yapmaya bedenlen yetenekli oldukları halde, kendilerini yönetmeye muktedir olamazlar. Bunları ancak akli üstün olanlar yönetebilirler. İşçi, esnaf ve tüccar gibi beden gücüyle çalışanlar Aristo'ya göre vatandaş sayılmazdı. Bunlar da o dönemde nüfusun % 95'ini oluşturuyordu. Yani nüfusun ancak % 5'i vatandaş sayılıyordu ⁽⁴⁶⁾.

Atina Site Devleti'nde köle pazarları da bulunuyordu. Köle azadı nadiren görülür, azadlılar da vatandaş sayılmazdı. Köleler ırk olarak Yunanlı olmayanlardan oluşurdu. İflas eden borçlular, borç verenlerin kölesi olurlardı. Ayrıca Yunanistan'da sokağa terk edilen çocuklar onları bulanların kölesi olurlardı. Düzene karşı suç işleyen ve kanunlara karşı gelenler, maden ve taş ocaklarında köle olarak çalıştırılırlardı ⁽⁴⁷⁾.

Her Yunanlının hemen hemen bir kaç tane kölesi vardı. Özellikle Peloponnes savaşından sonra (M.Ö. 404) Yunan dünyasında kölelerin sayısı oldukça çoğaldı ⁽⁴⁸⁾. Bu savaştan önce Atina'da 75.000 köle vardı. Köleliğin en önemli sebepleri, savaş esirliği ve korsanlık idi. Antik Yunan'da ele geçirilen

⁽⁴⁴⁾ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: “Kölelik”, C.22, MEB, Ankara, 1975, s.273-274.

⁽⁴⁵⁾ SANDER, Oral: Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e) , İmge Yayınevi, Ankara, 1989, s.15.

⁽⁴⁶⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: “Aristoteles'in Devlet Felsefesi ve Önceki Anayasa Hukukumuz”, D.Ü.H.F. Dergisi, S.6, 1993, s.269-270; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.75.

⁽⁴⁷⁾ Geniş bilgi için bkz., MALAY, Hasan: Çağlar Boyu Kölelik, Gündoğan Yayını, Ankara, 1990 s.86-122.

⁽⁴⁸⁾ MCNEİLL, William H.: (Çev. Alaeddin ŞENEL) a.g.e., s.161-162.

şehirlerin asker olabilecek erkekleri kılıçtan geçirilir, kalan halk köle yapılırdı. Kaçan köle bir daha kaçmasın diye damgalanırdı.

Efendi, kölesine ceza vermekte sınırsız yetki kullanırdı; işkence edebilir, hatta onu öldürebilirdi. Bunun yanında sahibi dilerse kölesini azad edebilirdi. Köle pazarları Atina'da her ayın ilk günü kurulur, köleler çıplak olarak insanların beğenisine sunulurdu. Yunan sahilleri tarihte, köle ticaretinin yapıldığı en önemli merkezlerden olmuştur ⁽⁴⁹⁾.

B. ROMA TOPLUMUNDA KÖLELİK

Roma tarihinin ilk devirlerinde kölelik, Antik Yunan'dakine benzerse de, sonraları Roma devletinin çok geniş sınırlara ulaşması ve askeri zaferlerle birlikte yeni bir kölelik tipi; tarım işçisi köleler ortaya çıkmıştı ⁽⁵⁰⁾. Bu köleler toprak sahibinin mutlak hakimiyeti altında olup, toprak üzerinde yoğun şekilde çalıştırılırlardı. Roma'nın gitgide zenginleşmesi sonucunda evlere bağlı köleler hayli çoğalmış ve kölelerin sayısı büyük rakamlara ulaşmıştı. Kölelerden gladyatör savaşlarında, sahnelerde ve hatta fuhuş sektöründe yararlanılırdı. Çok sayıda köleye sahip olmak bir gösteriş alameti sayılır, özellikle Asya'dan getirilen yabancı köleler çok gözde tutulurdu. Bütün kölelere ve özellikle tarım kölelerine karşı çok sert davranılırdı ⁽⁵¹⁾.

Roma'da da insanlar hür (liber) ve köle (servus) olarak ikiye ayrılmıştı. İlk zamanlarda kölelerin durumu oldukça iyi idi; köle ailenin bir ferdi kabul edilir, hür insanlardan çok farklı davranılmazdı.

M.Ö. II. yüzyılın sonlarında Roma'nın iç huzuru bozulmaya başlamış ve sınıf savaşları artmıştı. Roma kentinin nüfusu sürekli artıyordu; nüfusun büyük çoğunluğu başka eyaletlerden ve yabancı ülkelerden geliyordu, bunların vatandaşlık hakları da yoktu. Azad edilen köleler, kırsal bölgelerden şehre göç eden köylüler ve hiç bir işi olmayan insanlar Roma'yı dolduruyordu. Bu insanlar eski Romalılar gibi kanunlara körü körüne bağlanmıyorlardı.

⁽⁴⁹⁾ ŞENEL, Alaeddin: Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, Ankara, 1970, s.272; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.75-76.

⁽⁵⁰⁾ Toprak köleliği için bkz., MALAY, Hasan: a.g.e., s.86-114.

⁽⁵¹⁾ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: a.g.m., C.22, s.274.

Savaşlarda esir düşen insanların toplu halde köleleştirilmesiyle *latifundia* (feodal sistemde özel şekilde örgütlenmiş köy anlamına gelen, Manor'un ilk hali anlamında, ilerde değinilecektir.) sistemi hızla gelişmiş ve bu sistemin rekabetine dayanamayan köylüler topraklarını bırakmışlar veya satmışlardı. Ayrıca Roma'daki köleci sistem, özellikle sanayi alanında üretim tekniklerini ve üretimin gelişmesini engellemiş ve Roma düzenini tehdit eden en önemli tehlikelerin başında yer almıştı. Çiftliklerde ve madenlerde kitleler halinde çalıştırılan köleler, zaman zaman devlete karşı koyabilecek güce erişmişlerdi. M.Ö. II. yüzyıl boyunca çeşitli tarihlerde köle isyanları olmuştu ⁽⁵²⁾.

İlk köle isyanı (M.Ö. 136-132), ikincisi (M.Ö. 104-100) ve en büyüğü de (M.Ö. 73-71) yılları arasında olan Spartacus'ün başlattığı isyanlardı. İlk isyanda köleler Sicilya'yı denetimleri altına almışlardı. Üçüncü isyanda Trakyalı bir gladyatör olan Spartacus, çevresine on binlerce (70.000 ila 120.000 arasında) köle toplayarak büyük bir ordu oluşturmuştu. Bu ordu Roma ordusunu yenerek, İtalya topraklarını talana başlamış, ancak M.Ö. 71'de düzenli Roma ordularına karşı yenilmişti. Bu savaşlarda esir edilen 6.000 den fazla köle de çarmıha gerilmişti ⁽⁵³⁾.

Roma hukukuna göre köleler, insan değil tam anlamıyla mal ve eşya olarak değerlendirilen, üretim aracı olarak kullanılan, insanca davranılmayan ve mülk edinme hakkı olmayan birer varlık olarak görülmüştü.

Buna karşılık insan olmaları hasebiyle işledikleri kamu suçlarından dolayı hürlere oranla daha şiddetli cezalara çarptırılmaktaydılar ⁽⁵⁴⁾. Kamçı ile köle cezalandırma katılık ve şiddetin zirvesine ulaşmıştı, çoğu kere bu nedenle köleler ölürdü. Ellerinden asarak ayaklarına ağır şeyler bağlamak da kölelere uygulanan cezalar arasındaydı ⁽⁵⁵⁾.

Roma hukuku, efendiye, köle üzerinde sınırsız bir hakimiyet hakkı tanımıştı, işkence edebilir, hatta öldürebilirdi. Kölenin şikayet etme hakkı yoktu. Çünkü köle hukuken eşya sayılırdı. Azad edilse bile kısıtlı olan hakları tamamen genişletilmiş olmazdı. Asla birbirleriyle evlenemezlerdi. Kölenin üçüncü

⁽⁵²⁾ AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent: İmparatorluktan Tanrı Devletine, İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 1996, s.36-37.

⁽⁵³⁾ AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent: a.g.e., s.37; MALAY, Hasan: a.g.e., s.214-219.

⁽⁵⁴⁾ PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.360-361.

⁽⁵⁵⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.77.

şahıslarla yaptığı hukuki işlemler sonunda edindiği bütün haklar efendisine ait olduğu halde, eğer borçlanmışsa bundan efendisi sorumlu değildi. Ancak daha sonraları efendileri kölelerinin borçlarından da sorumlu tutulmaya başlanmıştı. Köleye karşı yapılan tecavüz veya saldırılar efendisine, efendisinin malına karşı yapılmış bir saldırı sayılırdı. Efendinin kölesi üzerindeki sahip olma hakkından vazgeçmesi sonucunda köle hür olmaz, sadece terk edilmiş mal olurdu ⁽⁵⁶⁾. Köle azadının da değişik yolları vardı. Şimdi Roma'da kölelik sebepleri üzerinde durabiliriz.

1. Roma'da Kölelik Sebepleri

1- Doğum : Köle kadından doğan çocuklar, babalarının kim olduğuna bakılmaksızın köle sayılırlardı. Ancak Roma'da köleliğin asıl kaynağı bu değildi.

2- Hürriyetin kaybedilmesiyle kölelik : Bu kölelik türü değişik şekillerde olurdu.

(a) Savaş esirliği; diğer bir çok medeniyette olduğu gibi köleliğin en büyük kaynağı idi.

(b) İşlediği bazı suçlardan dolayı, çeşitli ağır cezalara çarptırılan kişiler köle durumuna düşüyordu.

(c) Borçlarını ödeyemeyen kişiler, *XII Levha Kanununa* göre, dava edildiği ve bu borçlarını ikrar ettiği halde ödemez ise alacaklı ona köle olarak el koyabilirdi. Alacaklı bu kişiyi ister öldürür, isterse köle olarak satabilirdi. Ancak bu satışın, Roma devletinin sınırı olan Tiber nehrinin öte yakasında yapılmış olması şartı vardı.

(d) Askerlik vazifesinden bilerek kaçanlar da köle statüsüne düşerlerdi.

(e) Aile reisi baba dilerse, evlatlarını Tiber nehrinin karşı kıyısında köle olarak satabilirdi.

(f) 20 yaşını doldurmuş, hür bir Romalı kendisini köle olarak sattırabilirdi⁽⁵⁷⁾.

⁽⁵⁶⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: Kölelik ve Cariyelik..., s.50-54.

⁽⁵⁷⁾ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: a.g.m., s.274; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.78; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: Kölelik ve Cariyelik..., s.49-50.

2. Roma'da Kölelerin Azad Edilme Yolları (Manumissio)

(a) Değnekle azad ; Magistra (sulh hakimliği) önünde hayali hürriyet davaları ile köleleri azad etme şekli.

(b) Sayım sonucu azad ; beş yılda yapılan nüfus sayımı sonucu, efendinin izni ile köle azad etme şekli.

(c) Vasiyet ile azad ; efendinin ölümü sonucu şartlı veya şartsız köle azadı.

(d) Kilisede köle azad etme ; Hıristiyanlıktan sonra din adamlarının huzurunda kölelerin azad edilmesi şekli.

(e) Dostlar arasında köle azad etme.

(f) Mektupla köle azad etme.

(g) Sofrada köle azad etme ; efendi kölesini, dostları ile yemek yediği sofraya çağırırsa köle azad edilmiş olurdu. Bunların haricinde bazı özel kanun veya imparator emri ile de köle azad edildiği tespit edilmiştir ⁽⁵⁸⁾.

C. İNGİLTERE'DE KÖLELİK

Anglo - Sakson hukukunda Ortaçağda kölelik, diğer medeniyet ve milletlerde olduğu gibi, vahşi ve acımasız idi. İngilizler köleleri; menkul kabul edilen köleler ve gayr-i menkul kabul edilen köleler olarak ikiye ayırmışlardı. Birinci tip kölelerin bağışlanması ve satılması geçerliydi. İkinci tip köleler; feodalite düzeninin kurallarına tabi olarak ziraatla meşgul oluyorlar ve araziye bağımlı idiler ⁽⁵⁹⁾.

Kölelik, XIX. Asra kadar İngiliz hukuku tarafından teşvik ediliyordu. Kraliçe Elisabeth (1558-1603), köle ticareti ile bizzat meşgul oluyordu. Bir defasında (47.146) köleyi, gemiler ile Afrika'dan getirtmişti. 1685 tarihli bir kanunda; efendisine karşı gelen bir kölenin cezasının idam olduğu belirtiliyor ve kaçgun köleler öldürülüyordu ⁽⁶⁰⁾.

⁽⁵⁸⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.79; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: Kölelik ve Cariyelik..., s.54-58; AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent: a.g.e., s.72-74.

⁽⁵⁹⁾ ARMAĞAN, Servet: İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, Ankara, 1987, s.59; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.95.

⁽⁶⁰⁾ ARMAĞAN, Servet: a.g.e., s.59; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: Kölelik ve Cariyelik..., s.60-61.

İngiltere 1807 yılında köle ticaretini kaldırdı. Ama bu sözde kalmıştı. İngiltere köleliği 1833 yılında ilga eden ilk devlet idi. Ancak bu tarihten sonra da Brezilya'ya 1848'de 60.000 ve 1849'da 54.000 köle getirilmişti. Hatta bu tarihlerde köleliğin ilgası için Osmanlı Devletine baskı bile yapıyorlardı. İngiltere'de köleliğin resmen kaldırılması 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin 4. maddesi ile olmuştur ⁽⁶¹⁾. İngiltere'den sonra köleliğin ilgası için uğraşan ilk devlet Sultan Mecid'in başında bulunduğu Osmanlı Devleti olmuştur ⁽⁶²⁾.

D. FRANSA'DA KÖLELİK

Fransa'da Ortaçağın hukuk sembolü olarak kabul edilen ve 400 maddeden oluşan *Loi Salique Kanunu*, kölelerin durumlarının iyi olamadığının göstergesiydi. Bu kanuna göre : Hürler ile köleler asla evlenemezlerdi, aksi taktir de hür kişi de köle olur hükmü getirilmişti ⁽⁶³⁾.

Ortaçağdan sonraki asırlarda Fransa'da kölelik denince, o dönemdeki bütün Avrupa ülkelerinde yüz karası olarak uygulanan ve Fransa'nın denizaşırı sömürgelerindeki kölelerin statüsünü düzenlemek amacıyla 1685 yılında *Karalar Kanunu* adıyla ibret verici bir kanun çıkarıldı. Colbert tarafından hazırlanan ve 60 maddeden oluşan bu kanun, görünürde sömürgelerdeki kölelerin haklarını ve görevlerini tanımlama amacını taşıyordu ama, tamamen hukuk dışı uygulamalar getiriyordu. Kanunun 2. Maddesine göre, köleler vaftiz edilemezdi. 17-18. Maddelerle, ürettiklerini pazarda satmaları yasaklanmış, hiçbir şeye sahip olamayacakları belirtilmişti. Hür kişilere karşı suç işledikleri zaman, ölüm cezasına çarptırılıyorlardı. Kaçmaya teşebbüse kalkışanların kulakları kesiliyor, omuzlarına veya alınlarına leylak döğmesi vuruluyordu. Silah taşıyamaz, gündüz olsun gece olsun bir arada bulunamazlardı. 42. Maddede ise, beyaz efendilere, kölelerini zincirlere vurmak, gerekli gördükleri taktirde onları sopalarla, kırbaçlarla dövmek hakkını veriyordu.

⁽⁶¹⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.96.

⁽⁶²⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: Büyük Osmanlı Tarihi, C.8, s.504-505; Osmanlı Köle ticaretinin yasaklanması ve İngiliz baskısı için bkz., TOLEDANO, Ehad, R.: Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, s.77-232; TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: a.g.m.,s275.

⁽⁶³⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.93-94.

Özetle, bu *Karalar Kanunu*'na göre, köle statüsünde bulunanlar insanı insan yapan hiçbir hakka sahip değillerdi ⁽⁶⁴⁾.

Fransa'da köleliğin ilgası kolay olmamıştı. Asıl fikri hareket XVIII. asırda başlamıştır. Montesquieu (1689-1755) ve Voltaire (1694-1778) gibi ünlü düşünürler köleliğin ilgası konusunda fikir beyan ederken, Adam Smith ve Guizot gibi iktisatçılar da bunlara destek veriyorlardı. Büyük İhtilâlden sonra, İhtilâl Meclisi 1791 tarihinde çıkardığı bir kanunla köleliği kaldırmışsa da 1802 tarihinde Napolyon tekrar hakim kılmıştı.

Bu dönemlerde (19. Yüzyılın ikinci çeyreğinde) Fransız gazeteleri, açık artırma ile satılacak köle ve cariyelerin ilanlarını yayınlıyorlardı ⁽⁶⁵⁾. Fransa'da köleliğin ilgası ancak 1848 tarihli Sanayi İnkılâbından sonra başlatılabildiği. Tüm Avrupa'daki köle pazarlarının kaldırılması ise 1846 yılında olmuştur. Batı medeniyetlerinde köleliğin kaldırılmasının esas sebebi kölelerin şahsına yapılan masraflar idi. Çünkü Sanayi İnkılâbı ile bir makine 200 kölenin yaptığı işi yapabiliyordu. Öyleyse köleleri beslemenin manası da kalmamıştı ⁽⁶⁶⁾.

Fransa'da II. Cumhuriyetin ilanı ile, 28 Nisan 1848'de köle satışı, alışı yasaklanmış, sahiplerine de kölelerini azad etmek için 3 yıl müddet tanınmıştı. Bu nedenle sahiplerine devlet tarafından tazminat verilmesine rağmen, köleler sokağa atıldı ve gene boğaz tokluğuna toprak işçisi olarak çalıştırıldılar ⁽⁶⁷⁾.

E. AMERİKA KITASINDA KÖLELİK

XV. Yüzyıl sonlarında Amerika Kıtasının keşfi bütün dünya için ve özellikle Avrupalı devletler için yeni ufuklar açıyordu. Avrupalılar, uçsuz bucaksız okyanuslara açıldılar, yeni kıtalar keşfedildi ve bütün dünya ile ilişkiye geçildi. *Büyük Coğrafi Keşifler* ⁽⁶⁸⁾ diye adlandırılan hareket iki yüzyıldan fazla

⁽⁶⁴⁾ TURAN, Hayrettin: (Der.) "Kölelerin Omuzlarında Yükselen Medeniyet", Tarih ve Medeniyet, S.10, Aralık 1994, s.19.

⁽⁶⁵⁾ Geniş bilgi için bkz., ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., C.8, s.505-506.

⁽⁶⁶⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: Kölelik ve Cariyelik..., s.60.

⁽⁶⁷⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., C.8, s.507.

⁽⁶⁸⁾ Coğrafi Keşifler ve Amerika'daki sömürge imparatorlukları için bkz., TANİLLİ, Server: Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (İnsanlık Tarihine Giriş XVI. ve XVII. Yüzyıllar) C.3, Cem Yayınevi, 3. B., İstanbul, 1994, s.33-56; MCNEİL, William H:(Çev. Alaeddin ŞENEL) a.g.e., s.334-341,366-368; SANDER, Oral: a.g.e.,s.52-53.

bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşti ve bütün insanlık tarihi açısından önemli sonuçlar doğurdu.

XV. yüzyılda dünyanın sayılı deniz filolarından birine sahip olan Portekizliler, Afrika'nın çok zengin bir köle deposu olabileceğinin farkına varmakta gecikmediler. Çünkü bu Yeni Dünya Avrupalılar için çok üretim ve çok para manalarını ifade ediyordu. Boğaz tokluğuna en ağır ve pis işlerde çalışacak insanların olması bulunmaz nimetti ⁽⁶⁹⁾.

Kristof Kolomb, bu yüzyılın sonlarındaki ikinci yolculuğunda, Amerika'ya ilk köleleri götürdü. Ancak bugünkü Amerika Birleşik Devletleri topraklarına ilk zenci köle topluluğu 1619'da, O zaman İngilizlerin sömürgesi olan Virginia'ya geldi ⁽⁷⁰⁾. XVI. yüzyılın sonlarında ise, Brezilya'daki şeker kamışı tarlaları, kölelerin yeni istihdam alanları oldu. Bu yüzyılda Afrika'dan avlanıp Amerika sömürge imparatorluklarında çalıştırılmak üzere götürülen zencilerin sayısının 900.000 olduğu tahmin edilmektedir.

XVII. yüzyılda ise 1.5 milyon zenci köle Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya ve Portekiz kolonilerinde çalıştırılmak üzere Amerika'ya götürüldüler. Amerika'ya götürülen her bir köle için beş kölenin yolda gemilerde veya Afrika'da avlandıkları esnada öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Köle ticareti neticesinde Afrika'dan en aşağı 60.000.000 zencinin taşındığı söylenmektedir ⁽⁷¹⁾.

1486 - 1641 yılları arasında, sadece Angola'dan taşınan köle sayısı, 1 milyon 389 bin, 1580 - 1680 arasında, Angola ve Mozambik'ten Brezilya'ya taşınan köle sayısı 1 milyonun üzerinde, 1783 - 1793 arasındaki 10 yılda ise, 300 binden fazla köle Yeni Dünyaya aktarılmıştı. Bu arada dört asırlık süre zarfında, 20 milyona yakın köle çeşitli sebeplerle öldürülmüştü ⁽⁷²⁾.

Amerika Cumhuriyeti'ndeki kölelerin hürlere oranları yıllara göre şöyle olmuştu : 1790'da 757.000 köle 3.929.000 nüfus, 1820'de 1.543.000'i köle 9.638.000 nüfus, 1850'de 3.204.000'i köle 23.192.000 nüfus, 1860'da

⁽⁶⁹⁾ TURAN, Hayrettin: (Der.) a.g.m., s.17.

⁽⁷⁰⁾ Krş., TURAN, Hayrettin: (Der.) a.g.m., s.17 ; TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: a.g.m., s.275; İlk köle gemisini İspanyol sularına getiren 1562-1563 yıllarında John HAWKINS adlı bir İngiliz idi. Bkz., MCNEILL, William H.: (Çev. Alaeddin ŞENEL) a.g.e., s.367.

⁽⁷¹⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., C.8, s.504.

⁽⁷²⁾ TURAN, Hayrettin: (Der.) a.g.m., s.18.

3.954.000'i köle 31.443.000 nüfus, 1865'te kölelik kaldırılmıştı. Brezilya'da ise 1800 yılında nüfusun sadece % 31'i hür, % 69'u köleydi.

Afrika'dan Amerika'ya taşınan bu kölelere Avrupa'da uygulanan *Karalar Kanunu* aynen tatbik ediliyordu. Bir defasında gemilerle taşınan 300.000 köleden ancak 180.000 tanesi sağ kalabilmişti.

“ Zenciler , hayvanlar gibi, gemilere gelişigüzel yığılırdı. Güneşe, yağmura ve hatta her şeye karşı koruma tedbirlerinden mahrumlardı. Bu, bir çeşit esirlik idmanı idi. İsyanlara karşı durmak için prangalar, havasız ambarlar ve benzeri tedbirler vardı. Sevkiyattan sonra bazan üçte biri ve bazan da dörtte biri ölür ve gemilerde kokardı. Amerika'ya ulaşınca çiftçiler, kendilerine düşen esirlerin derilerine kızgın demirlerle adlarını yazarlardı ” (73).

Efendi, kölesi üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahipti. Satabildiği gibi, öldürebilirdi de. Köleler, kendilerine karşı beyazların yaptığı saldırılara karşılık veremezler, izinsiz bir yere gidemezlerdi. Bu kanunlara göre, kölelerin nefis ve ruhları yoktu. Örneğin efendisini, onun hanımını veya çocuklarından birisini döven, yaralayan, beyazlardan birinin herhangi bir organını kesen, efendisine isyan eden bir zenci idam edilirdi. Kaçgun köle değnek cezasına çarptırılır, ikinci defa kaçarsa idam edilirdi (74).

Köleler Amerika'da çıkan gazetelerdeki ilanlarla temin edilirdi. Çünkü insan değil, eşya olarak kabul edilmekteydiler. Rio de Janeiro'da çıkan 1868 tarihli bir ilan şöyleydi :

“14 yaşında satılık genç zenci kız. Dikiş ve ütü bilir, çay servisi yapabilir. Mükemmel bir oda hizmetçisidir. ” “ Satılık zenci çamaşırcı kadın, sağlam bünyeli ” (75).

Yukarda belirtilen köleler ev hizmetlerinde kullanılan şanslı cariyeler idi. Bir de - Osmanlı toplumunda bulunmayan - ağır işler için kullanılan köleler vardı. Bunlar bilhassa kahve ziraatında kullanılırlardı. Bunlar, bir tanesi 72 kilo gelen kahve çuvallarını başlarının üzerinde rıhtımdan mağazalara taşırlardı. Bu işi koşarak yaparlardı, yürümeleleri yasaktı. Ayakları çıplak olduğu için yaralansa

(73) ATAY, Falih Rıfkı: *Gezerek Gördüklerim*, İstanbul, 1970, s.273.

(74) AKGÜNDÜZ, Ahmet: *Osmanlı'da Harem*, s.97.

(75) ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., C.8, s.506-507.

dahi yavaşlayamazlardı. Bu esnada yolda bir beyaza rastladıkları zaman kenara çekilerek *geç beyaz efendim* demek zorunda idiler. Bunlar da bir bakıma şanslı idiler, çünkü kahve tarlalarında, sıcakta daha ağır şartlarda çalışan köleler de vardı⁽⁷⁶⁾.

Amerikalıların köleler gibi muamele ettikleri ikinci grup insanlar da Amerika kıtasının asıl sahipleri olan Kızılderililerdi. 1492 tarihinde kıtanın keşfinden 1890 yılındaki *Wounded Knee* olayına kadar geçen 400 sene içinde, 50 milyona yakın Kızılderili katledilmişti. Araştırmacılar tam 20 neslin bu şekilde yok edildiklerini belirtmektedirler⁽⁷⁷⁾.

Bir yandan asimilasyon sürdürülürken, bir yandan da yerlilerin topraklarına el konuyordu. Asırlarca böyle devam eden şiddet ve zulüm hem Kızılderilileri hem de zencileri insandan saymamıştır. Bazı eyaletlerde bu insanların sınır dışı edilmeleri için kanunlar bile çıkartılmıştı.

Bütün bunların yanında köleliğin aleyhinde olanlar da vardı. 4 Temmuz 1776 tarihinde çıkartılan Bağımsızlık Beyannâmesinde bütün insanların eşit oldukları vurgulanıyordu. Kuzey eyaletleri bu görüşleri savunduğu halde, güney eyaletleri karşı çıkıyordu. 1862 yılında başlayan iç savaşta kuzeylilere zenci ve Kızılderililerin de yardımıyla, güneyliler yenildi. Bu savaşın sonucuna bağlı olarak 1865 yılında kölelik resmen ilga edildi. Brezilya'da ise 1888 yılında kaldırıldı⁽⁷⁸⁾.

⁽⁷⁶⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., C.8, s.506-507.

⁽⁷⁷⁾ ATAY, Falih Rıfki: a.g.e., s.273; MİLLİYET: 4 Ocak 1992.

⁽⁷⁸⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: Kölelik ve Cariyelik..., s.61-63, 67-71.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM VE OSMANLI HUKUKUNDA KÖLELİK

I . GENEL OLARAK İSLAM DİNİNİN KÖLELİĞE BAKIŞI

Batılı yazarlar ve tarihçiler :

"İslam, ebeveyni olan iki tek tanrılı din yani Musevilik ve Hıristiyanlık gibi köleliğin ilgasını bir doktrin olarak hiçbir zaman öğretmedi, onları (çok değişik biçimde de olsa) izleyerek kurumu ılımlı bir duruma getirmeye, yasal ve ahlaki yönlerini hafifletmeye çalıştı "⁽¹⁾.

Şeklindeki ifadelerle çok az farkına varmış olsalar da, İslâmiyet'in köleliğe bakışı öteki dinler ve medeniyetlerden tamamen farklı olmuştur.

İslâm hukukunda hükümler iki kısımdır : **Birincisi;** İslâmın doğrudan doğruya vaz' ettiği ve daha önceki hukuk sistemlerinde bulunmayan, İslâm hukukuna özgü hükümlerdir. Bu hükümler zekat müessesesi gibi tamamen insanlığın menfaatine ve hayrına olan hükümlerdir.

İkincisi; İslâmın doğrudan vaz' etmediği, ancak daha önceki hukuk sistemlerinde gayri insani olarak uygulanan ve İslâmiyet'in onları medeni hükümler haline getirdiği hükümlerdir. İşte kölelik, bu çeşit hükümlerden olup, İslâmiyet'in sınırlandırmaları nedeniyle insani bir hale getirilmiştir.

İslâmiyet köleliğin sebeplerini hafifletmiştir. Daha önce görülen hukuk sistemlerinde kölelik sebebi dokuz - ona kadar çıkmışken İslâmiyet bunu ikiye indirmiştir. Bunun yanında insan fitratına ters düşen bu uygulamayı kaldırmak için çeşitli tedbirler de almıştır.

⁽¹⁾ BRUNSCHVIG, R. : " Abd ", EI², I., Leiden , 1960, s.25; TOLEDANO, Ehad R. : (Çev. Y. Hakan ERDEM) a.g.e., s.3 vd.

İslâmiyet'e göre köleliğin medeni kalıplar içine sokulmasının ikinci yolu da mevcut kölelere meşru çerçeve içerisinde iyi muamele edilmesini ısrarla tavsiye etmesidir. Köleler buldukları ailelerin fertleri gibi kabul edilmiş ve korunmuştur⁽²⁾. Bununla ilgili örnekler ilerde görülecektir.

İslâmiyet geldiğinde, kölelik bütün şiddetiyle devam eden, ekonomik ve sosyal bir vakıydı. İslâm hukuku, savaş esirliği haricindeki diğer bütün kaynakları hemen yasakladı. Yarıya yakını köle olan bir toplumda, kölelik müessesesini hemen ilga etmek, hem köleler için hem de köle sahipleri için sosyal ve ekonomik açıdan mümkün değildi. İslâmiyet köleliği bu sebeple zaruri ve geçici bir ara statü olarak benimsemiştir. Bütün İslâm hukukçuları da köleliği istisnai bir durum olarak kabul ederler. O dönem savaşlarında alınan esirler ya öldürülür veya köle olarak sağ bırakılırdı⁽³⁾.

Müslüman Türk devletleri tarafından da kabul edilen ve uygulanan Hanefi mezhebinin görüşüne göre, harpte elde edilen esirler hakkında devlet başkanına (ülülemr veya imam) takdir yetkisi verilmiştir :

(a) Fetihden önce ele geçen esirleri, gerektiğinde öldürtebilir. Fetih sonrasında alınan esirler öldürülemez. Ayrıca kadınlar, yaşlılar ve çocuklar asla öldürülemezler.

(b) Ganimet olarak kabul edilen esirler, devlet başkanı tarafından köle haline getirilebilirler. Bu köleler, savaşa katılan gazilere ganimet olarak dağıtılır. 1/5'i de (*beşte bir - pençyek*) beyt'ül - mal'e kalır. Osmanlı hukukunda *mal-i mukatele* diye geçen bu sisteme bağlı olarak Acemi oğlanları, Yeniçeriler ve Ortakçıların ilk çekirdekleri oluşturulmuştur. Sonradan müslüman olan esirlerin, kölelik statüleri ortadan kalkmaz.

(c) Harp esirlerinin müslüman esirlerle mübadelesi de caiz olup bir çeşit fidyedir.

(d) Devlet hazinesinin gelire ihtiyacı olduğu zaman, esirler fidye karşılığında serbest bırakılır. Bu uygulama ilk olarak Bedir savaşından sonra Hz. Peygamber tarafından fiiliyatta gösterilmiştir.

⁽²⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet : a.g.e, s.105-106 ; JUNBOLL, TH. W. : a.g.m., İA, C.I, s.113.

⁽³⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s.78.

(e) Fidyeye almadan esiri serbest bırakma (menn), ayrıca savaş esirleri müslümanlara cizye ve haraç vererek hür zimmi statüsüne geçebilirler. Buna *eman verme* de denir ⁽⁴⁾.

Kölelik insanlık tarihinin en eski müesseselerinden olup, sanayi inkılabından önceki tüm insanlık tarihi boyunca değişik şekillerde günlük hayat içerisinde yerini almıştır. Ama bütün bu toplumlardaki kölelik ve İslâm hukukunun zaruraten, geçici olarak izin verdiği savaş sonucu esirlik statüsü farklıdır. İslâmiyet hür insanları asla köleleştirmeyip, kölelere çeşitli haklar tanıyarak onların durumunu düzeltmiştir :

(a) Kölelere okuma - yazma öğretilmesini teşvik etmiştir.

(b) Kölelerin, efendilerinin yediğinden yemesi, giydiğinden giymesi tavsiye edilmiştir.

(c) Kölelere hürriyete kavuşma fırsatları verilmiştir. Bir çok cezada kefareti olarak köle azadı tavsiye edilmiştir; yemin kefareti, zihâr kefareti, katli kefareti, oruç kefareti gibi.

(d) Mukâtebe, yani efendiyle anlaşarak hürriyet kazanma anlaşması ayetle sabit olan bir haktır.

(e) Mahkeme hakkı ; köle haksız muameleyle karşılaştığı zaman mahkemeye müracaat edebilir. Efendi kölesine istediği her muameleyi yapamaz.

(f) Hayat hakkı; Efendi kölesini öldüremez, işkence edemez, herhangi bir uzvuna zarar veremez. Aksi takdirde suçlu sayılır.

(g) Köle azadı en hayırlı işlerden sayılmıştır. Bu nedenle hürriyetlerine kavuşmak isteyen kölelerin İslâm dışı ülkelerden İslâm beldelerine sığınmalarına fırsat verilmiştir ⁽⁵⁾.

İslâm dininin getirdiği bu yenilikler ve iyileştirmeler sayesinde kölelikten yetişen bir çok sultan, vezir, vali, askeri komutan ve fatih olmuştur ⁽⁶⁾.

Şimdi konunun detaylarına geçeceğimizden konuyu burada kesmeyi uygun görerek , İslâm hukukunun kölelikten hürriyete geçiş için aldığı tedbirleri

⁽⁴⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet : Türk Hukuk Tarihi, C.I, s.463-464.

⁽⁵⁾ CANAN, İbrahim : Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte), C.11, Akçağ yayınevi, s.297-298.

⁽⁶⁾ Geniş bilgi için bkz:CANAN, İbrahim:a.g.e., C.11, s.298-299.

ve hükümlerini inceleyebiliriz. Çünkü böyle bir inceleme yapılmadan İslâm ve Osmanlı uygulamasındaki kölelik ve cariye müesseseleri tam manasıyla anlaşılabilir.

II. İSLÂM HUKUKUNDA KÖLELİĞİN KAYNAĞI HARP (CİHÂD) VE CİZYE UYGULAMASI

A. CİHÂD VE ŞARTLARI

İslâm hukukunda gazâ, cihâd ve kılâl gibi kelimelerle ifade edilen harp, değişik şekillerde tarif edilmiştir. Allah yolunda mal, dil, can ve diğer araçlarla savaşmak ve bu uğurda gücü nispetinde elinden geleni yapmak anlamındaki tarif, cihâdın genel tarifidir. Harbin karşılığı olan cihâd ise, İslâma davet ve bu daveti kabul etmeyenlerle savaş diye tanımlanmıştır. Bu manada cihâd, normal zamanlarda müslümanların dini görevidir (*farz-ı kifâye*), düşmanların İslâm ülkesine saldırdığı zamanlarda ise savaşma gücü olan her müslümanın zaruri görevi haline (*farz-ı ayın*) gelir. Normal zamanlarda küçükler, kadınlar, köleler ve sakatların savaşma zorunlulukları yoktur. Umumi seferberlik zamanında ise, kadınlar ve köleler, kocalarından ya da efendilerinden izin almadan sefere çıkabilirler ⁽⁷⁾.

Cihâd, müslümanların ülkelerini korumalarının yoludur. İslâmın en mühim kaideleri arasında yer alır. Kur'an bu konuda şöyle buyurmaktadır :

" Allah yolunda hakkı ile cihâd ediniz ". " Şüphesiz Allah müminlerden canlarını ve mallarını onlara cenneti vermek karşılığında satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşır, öldürür ve öldürülürler. Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da kendi üzerinde sabit olan hak bir vaaddir bu. Allah kadar sözünde duran

⁽⁷⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet : a.g.e., C.I, s.459; ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) İslam Fıkhı Ansiklopedisi, C.8, Risale, 1994, s.177-180.

kimdir?! O halde yapmış olduğunuz bu alışverişe sevinin. Bu büyük bir kurtuluştur ”⁽⁸⁾.

Bilindiği gibi İslâm devleti (geniş anlamıyla), vatan ve ırk gibi maddi değerler üzerinde değil, manevi değerler ve bütün insanlığın saadeti (her iki dünyada) için kurulmuştur. Bu manada İslâmın gayesi bütün insanları zorla müslüman etmek değildir. Esas amaç isteyenlerin müslüman olması, istemeyenlerin ise İslâmın hakimiyeti içerisinde huzur ve refah içinde yaşamalarını temindir ⁽⁹⁾. Bu hedefe ulaşmak için en son çare cihâddır.

İslâm hukukçularının çoğunluğu (Hanefi, Maliki, Hanbeli), savaşın esas sebebinin insanları İslamlaştırmak değil, aksine yol kesmek, adam öldürmek, zulüm etmek gibi insanın haklarına aykırı davranışlar ve adi suçları yapanları cezalandırmak olduğunu belirtirler. Bir insan sırf İslâma muhalif diye öldürülemez. İslâma karşı savaş açan, tecavüz edenlere karşı koyma kaidesi İslâmiyet'te esastır. Kahr ve tasallut esas değildir. İnançsızlık yani küfür hiç bir zaman tek başına, cihâd gerekçesi olamaz. Çünkü bir ayette : “ *Rabbim dileyseydi, yeryüzündeki herkes iman ederd. İnsanlar inansınlar diye zorlamak isteyen sen misin? ”⁽¹⁰⁾ buyrulur.*

Hiz. Peygamber'in şu hadisi de bu konuya iyi bir izahat vermektedir :

“ Ey insanlar! Düşmanla karşılaşp savaşmayı arzu etmeyin. Allah'tan afiyet ve huzur dileyin. Düşmanla karşılaşınca da, sabır ve sebat gösterin ve bilin ki , cennet kılıçların gölgesi altındadır ”⁽¹¹⁾.

İslâm hukukunda savaş, karşılıklılık (*mukabele bi'l-misil*) halinde meşrudur. Kur'an-ı Kerim, affı ve müsamahayı teşvik etmiş fakat zillet ve alçaklığa karşı koymayı emretmiştir. Yani, sadece Allah yolunda yapılan savaş meşrudur. Fetih tutkusu, ganimet kavgası, şöhret edinme ve kahramanlık, sömürü ve diktatörlük gayeleri ile savaş açılmaz.

İslâm hukukuna göre savaş şu hallerde meşru olur :

(a) Haram ayların başlaması veya ateşkes gibi sebeplerle durdurulan mevcut bir savaşın devam ettirilmesi halinde,

⁽⁸⁾ Kur'an : Hacc, 78; Tevbe, 111.

⁽⁹⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet : a.g.e., C.I, s.459.

⁽¹⁰⁾ Kur'an : Yunus, 99.

⁽¹¹⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet : aynı yer.

(b) Düşmanın İslâm toprağını istilası veya tahammül edilemez bir saldırıya girmesi halinde, müdafaa yapılması gerekir. Müdafaa can, mal, aile, din ve vatan için olabilir.

(c) Gayr-ı müslim bir ülkede azınlık halinde bulunan müslümanların yardım talep etmeleri de meşru bir savaş sebebi sayılır.

(d) Münafıkları, dinden dönenleri, İslâmın kesin emirlerini inkâr edenleri, isyancıları ve andlaşmayı bozanları cezalandırmak amacı da meşru bir savaş sebebidir.

(e) Osmanlıların i'lây-ı kelimetullah veya fi sebilillah (Allah Yolunda) cihâd dedikleri Allah'ın kelamını yüceltmek için yapılan savaş da meşrudur ⁽¹²⁾.

Yukarda bahsedildiği gibi bazı hallerde cihâd farz-ı kifaye değil farz-ı ayn olmaktadır. Bunlar da şöyle sıralanabilir :

(a) İki ordu karşı karşıya geldikleri zaman oradakilerin geri çekilmeleri haram olur ve orada kalmak herkes için kaçınılmaz bir hal alır. Bu konuda Kur'an şöyle buyurmaktadır : *" Ey iman edenler ! Savaşmak isteyen bir topluluk gördüğünüz zaman sebat edip yüz çevirmeyin, Allah'ı çok çok anın.... "*⁽¹³⁾.

(b) Kafirler bir İslâm beldesine hücum ettikleri taktirde, o beldenin halkı için savaş ve savunma kaçınılmaz olur.

(c) Devlet başkanı (Ülülemr = İmam) bir topluluğun savaşa katılmasını isterse, onlar savaşa katılmak zorundadırlar. Bu hükümler üzerinde fakihlerin ittifakı vardır ⁽¹⁴⁾.

B. CİZYE

Cizye ehl-i zimmeden yani İslâm devletinde yaşayan gayr-ı müslimlerden alınan bir vergidir. Cizye kelime olarak bölmek, taksim etmek ve karşılık manalarına gelir ⁽¹⁵⁾.

⁽¹²⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s.83-85; CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet : a.g.e., C.I, s.460.

⁽¹³⁾ Kur'an : Enfal, 45.

⁽¹⁴⁾ ZUHAYLİ, Vehbe : (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.181; Ayrıca cihadla ilgili geniş bilgi için bkz: CANAN, İbrahim:a.g.e., C. 2,3,4,7,12,16,17., ilgili bölümleri ; ŞİBAY, Halim Sabit : "Cihad", İA, C.3, s.164-170.

⁽¹⁵⁾ CANAN, İbrahim : a.g.e., C.4, s.93.

Cihâdla elde edilen ülkelerdeki kitap ehli olmayan kişiler, ölümle İslâmiyet arasında bir tercih yapmak zorundadırlar. Buna karşılık kitap ehli olanlar cizye denilen vergiyi vererek kendilerini, ailelerini ve mallarını güvence altına alabilirler. Cizye verenler, bunun karşılığında İslâm devletinin koruyuculuğunu istemek hakkını kazanırlar. Bu insanlara zimmi denir.

Cizyeyi yalnız ergin, vücutça sağlam ve akılcı bir özü olmayan, vergi verebilecek gücü olan erkekler öderler. Kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar bu vergiden muaftırlar. Başka bir deyimle bu vergiyi eli silah tutanlar verirler. Köleler ve sakatlardan zengin olanlar verirlerdi, yoksullar ve dilencilerden alınmazdı. Cizye esasen her yıl nakit olarak alınırdı, bazı özel hallerde aynı olarak ödenmesi de kabul edilmiştir ⁽¹⁶⁾.

İslâm hukukunda, herhangi bir toplumla savaşmak için, üç aşamalı bir davet yapılması gerekiyordu : (a) İslâma davet, (b) Cizye vermeye davet, (c) Bunlar kabul edilmez ise savaş ilan etmek (cihâd).

Şayet gayr-ı müslim toplumlarda bir gurup müslüman olur veya bu yolda bir iz görünür ise, onlarla savaş yapılamaz. Çünkü bu durumda onların sorumlulukları ve hakları da müslümanların ki ile aynı olup arada hiç bir fark yoktur. İslâm dinini kabul etmezlerse, cizye vergisi ödemek şartıyla eski dinlerine devam ederlerdi Bunun karşılığında İslâm devleti onları koruyacak, koruyamazsa aldığı cizyeyi geri verecektir ⁽¹⁷⁾.

Herhangi bir savaş esnasında müslüman olmayanlar barış yapmak isterlerse, müslümanlar da barış yapmak zorundadır. Zaten Kur'an-ı Kerim de barışı tavsiye eder : “ *Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona barış ve Allah'a tevekkül et, çünkü O, çok iyi işiten, pek iyi bilendir* ” ⁽¹⁸⁾.

İslâm hukuku, dünyayı *darü'l - İslâm* ve *darü'l - harb* diye ikiye taksim eder : İslâm hukukunun hakim olduğu yerler *darü'l - İslâm* ; diğer yerler ise *darü'l - harb* niteliğindedir. Anlaşma yapılan ülkelere ise *darü'l - ahd* denilir ⁽¹⁹⁾.

⁽¹⁶⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet : Türk Hukuk Tarihi, s.58.

⁽¹⁷⁾ ÖZEL, Ahmet : “ Cihad ”, DİA, C. 7, İstanbul, 1993, s.527-531; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.86-87; İNALCIK, Halil : “ İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi içinde, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.22.

⁽¹⁸⁾ Kur'an : Enfâl, 61.

⁽¹⁹⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s.89-90; BOZKURT, Gülnihal : Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), TTK, Ankara 1996, s.7-9; İNALCIK, Halil: a.g.m., s.22.

İslâm devletlerinde uygulanan bu vergi sistemi Osmanlı devletinin de en önemli gelir kaynaklarından olmuştur. Belli bir yerde oturmayan ve belli bir işi olmayan gayr-ı müslimlere *yava*, bunlardan alınan cizyeye de *yava cizyesi* denirdi. Cizye gelirlerinde Rumeli bölgesinin önemi fazlaydı. Bu durum nüfusun dini dağılımından kaynaklanmaktadır. Rumeli’de cizye mükellefi gayr-ı müslim nüfus yoğunluğu fazla idi ⁽²⁰⁾. Genellikle 14-75 yaş arası erkekler cizye mükellefiydiler. Cizyenin miktarı bölgelere ve yıllara göre değişirdi. Osmanlı Devletinde cizye işlemleri *Cizye Muhasebesine* kayıtlıydı. Bu kalemde *cizye defterleri* tutulurdu ⁽²¹⁾.

Osmanlı Devletinde *harâc-ı ruus* veya *harâc-ı re’s* de denen cizye, gayr-ı müslim vatandaşlardan askeri hizmete karşılık alınan şer’i bir vergiydi. Birincisi, maktu cizye olup fetih sırasında devlet başkanı (*ulüemr*) ile gayr-ı müslimler arasında anlaşma yoluyla tayin edilirdi. Yılda bir flori gibi. Rumeli eyaletlerindeki Eflâk, Boğdan ve Erdel vilayetlerinden bu çeşit cizye toplanırdı. İkincisi, devlet başkanı tarafından fethedilen ülkelerden gayr-ı müslim ahalinin mali gücüne göre adam başına re’sen tarh olunan cizyedir. Buna ruus cizyesi denirdi.

Ruus cizyesinde mükellefler üç sınıfa ayrılırdı. Zenginlerden yıllık 48 dirhem = 190 akça yıllık (Osmanlı akçası), orta hallilerden 24’er dirhem = 90 akça yıllık, fakirlerden ise 12 dirhem olarak , aylık dört, iki ve birer dirhem olarak alınırdı.

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devletinde de kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar, beş buçuk asır, cizyenin şer’i hükümlerinde hiçbir değişiklik olmamıştır. Hatta cizye ile ilgili şer’i hükümler, bazı kanunâmelere olduğu gibi alınmıştır. Cizyenin tahsili konusunda sadece 1690 yılında bir reform yapılmıştır⁽²²⁾.

⁽²⁰⁾ TABAKOĞLU, Ahmet: Türk İktisat Tarihi , Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, s.274-275.

⁽²¹⁾ BOZKURT, Gülnihal: a.g.e., s.26-27.

⁽²²⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C. I, s.359-361; Cizye hakkında geniş bilgi için bkz. ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.183, 203-211; CANAN, İbrahim: a.g.e., C. 4, s.93-104; BECKER, C. H. : “Cizye”, İA, C.3, s.199-201.

III. KÖLELİĞİN KAYNAĞI OLARAK ESİRLİK STATÜSÜ VE ŞARTLARI

A. KAVRAM OLARAK ESİRLİK VE ESARETİN MEŞRULUĞU

Esir kelimesi, sözlükte e-s-r kökünden olup, ip vb. şeylerle sağlamca bağlamak, hapsedmek, almak anlamına gelen bir sıfattır. Mahpus manasında kullanıldığı da görülmektedir. Bazı müfessirler Kur'an-ı Kerim'deki İnsân suresinin 8. ayetinde geçen esir kelimesinin bu manaya geldiğini söylemişlerdir.

Esir kelimesi, İnsân suresi 8. ayette tekil, Bakara suresi 85., Enfal suresi 67. Ve 70. ayetlerde çoğul, Ahzâb suresi 26. ayette de fiil olarak geçmektedir⁽²³⁾.

Erkek savaş esirleri için kullanılan bu kelimenin çoğulu *esra* veya *üsera* olarak gelir. *Seby* ise savaşçı olmayan kadın ve çocukları anlatır. Bu kelimenin çoğulu da *sebaya* olarak gelir⁽²⁴⁾.

Bu kelime sadece savaşta alınanlar için kullanılmaz. Aşağıdakiler de esir sayılır:(a) Savaş alanında olmasa bile harb ehli olanlar, (b) tüccar veya seferi olup yolunu kaybederek İslâm topraklarına girenler, (c) harp ehli olup da savaş esnasında veya savaş bittikten sonra müslümanlara sığınanlar-*emân dileyenler*⁽²⁵⁾.

Esir almak, Yüce Allah'ın Kur'an'da bildirdiği şu emirleri dolayısıyla meşru sayılmıştır:

“ Onları (esir) alın ve hapsedin ”⁽²⁶⁾, “ Onlardan çokça kişiyi öldürüp, onları yenilgiye uğrattığınızda artık bağı sıkı tutun ”⁽²⁷⁾, “ Hiç bir peygamber, yer yüzünde galip gelip zaferler kazanıncaya kadar, muharip düşmanlardan esirler alamaz ”⁽²⁸⁾.

⁽²³⁾ ÖZEL, Ahmet: “ Esir ”, DİA, C. 11, s.382.

⁽²⁴⁾ ÖZEL, Ahmet: “ Esir ”, DİA, C. 11, s.382; ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.226; SAMİ, Şemseddin: a.g.e., s.704,706.

⁽²⁵⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.91.

⁽²⁶⁾ Kur'an : Tevbe, 5.

⁽²⁷⁾ Kur'an: Muhammed, 4.

⁽²⁸⁾ Kur'an: Enfal, 67.

İslâm toplumunda ve hukukunda esirin yeri incelenirken Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidin dönemi uygulamalarına önem vermek gerekir. Çünkü sonraki İslâm devletlerinde diğer birçok konuda olduğu gibi esirlere uygulanacak hukuki statü ve muamelelerin belirlenmesinde de bu dönem örnek alınmıştır.

Hz. Peygamber devrinde alınan ilk esirler, hicretin 17. Ayında, Ocak 624 yılında Kureyş kervanından ele geçirilen 2 esirdir. Mekkeliler bu esirleri kurtarmak için fidye göndermişlerse de Hz. Peygamber sefer sırasında kafileden ayrılan iki müslüman gelmedikçe onları bırakamayacağını açıkladı. Ancak düşman eline geçmediği anlaşılan iki sahabi gelince kureyşli esirler 40'ar ukıyye gümüş fidye karşılığında serbest bırakıldılar. Müslümanların ikinci defa esir elde ettikleri savaş Bedir Gazvesi ⁽²⁹⁾dir. Bu savaşta 70 esir ele geçirilmişti. Ele geçirilen bu esirler ileride örnek alınacak ve uygulanacak muamelelerle ya serbest bırakılmışlar veya öldürülmüşlerdi ⁽³⁰⁾.

İslâm hukukunda ganimet ve esaret meşru sayılmıştır. Hz. Peygamber, kamu yararını (*maslahat*) gözeterek esirleri, gerektiğinde öldürmüş, lüzum gördüğünde serbest bırakmış, bazen de esir değişimi yapmıştır. Daha sonraki dönemlerde ulüemr, mezhep alimlerinin görüşlerinden kamu yararına uygun olanından faydalanmışlardır ⁽³¹⁾.

B. ESİR ALMA VE ESİRLERE UYGULANACAK MUAMELELER

İslâm hukukçularının ekserisi, Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidin'in emir ve uygulamaları istikametinde savaşçı erkeklerin dışında kalan sivillerin yani kadınların, çocukların, yaşlıların, sakatların, din adamlarının ve savaşla ilgisi bulunmayan diğer insanların bizzat savaşmadıkça öldürülemeyeceklerine hüküm vermişlerdir. Mezheplere göre, esir alınacak kimseler genellikle muharip

⁽²⁹⁾ Gazveler için bkz., CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11; Ukıyye=Okıyye=Okka= Yerlere ve muhite göre değişen, genellikle 400 dirhem kabul edilen ağırlık ölçüsü birimi 1283 gr. Bkz., SAMİ, Şemseddin: a.g.e., s.213; Türkçe Sözlük: C.II, s.1101.

⁽³⁰⁾ Diğer savaşlarda alınan esirler için bkz., ÖZEL, Ahmet: a.g.m., DİA, C.11, s.383-384.

⁽³¹⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.93-94.

erkeklerle ganimet olarak düşünölen kadın ve çocuklardır. Hanefi alimleri, görüş ve tecrübeleriyle düşmana yardım edebilecek durumda olmayan veya çocuk yapamayacak yaşa gelen yaşlı erkek ve yaşlı kadınlar, din adamları ve inzivaya çekilenlerin esir alınmasında bir fayda görmedikleri halde karşılığında esir değişimi yapılabileceği düşüncesiyle bunların alıkonulabileceklerini söylemişlerdir. Ancak bu insanlar hiçbir şekilde öldürülemezler⁽³²⁾.

Muharip erkeklerin yanında kadın ve çocukların esir alınabileceğini hemen bütün mezheplerin olumlu karşılması, düşmana karşı bunların önemli bir caydırıcılık vesilesi oluşu ve o dönemlerde maddi gelir kaynağı oluşları nedeniyledir. Ancak bunlara uygulanan muameleler savaşçı erkeklere uygulananlardan farklı olup, esir kelimesi özellikle erkek savaşçılar için kullanılır.

İslâm hukukuna göre, devlet, savaş esirlerine barınacak yer, giyecek elbise ve yemek sağlamak zorundadır. Bu konuda devlet kendi askerleri ile esirleri bir birinden ayıramaz. Esir ülkesindeki malı için vasiyetnâme tanzim edebilir. Hz. Peygamberin bu konudaki talimatı esas kabul edilmiştir:

“ Esirlere iyi muamele ediniz; onların üzerinde güneşin harareti ile kılıcın kızgınlığını birleştirmeyiniz. ” Esirlerin, devlet sırlarını açıklamak üzere zor kullanılarak konuşurulmaları da İslâmiyette şiddetle yasaklanmıştır.

Düşman askerleri, esir edilmeden evvel müslüman olurlarsa, artık onların esir edilmeleri veya esir olsa bile köle statüsüne konmaları mümkün değildir. Ancak esir olduktan sonra müslüman olanlar köle edilebilirler⁽³³⁾.

Esirlere kötü muamele yapılması yasaklandığı gibi esir alınan kadınların şahsiyet, iffet ve namusları, getirilen hukuki düzenlemelerle güvence altına alınmıştır. Dört büyük mezhebe göre, esir alınan bir kadınla cinsi münasebete girmek haramdır. Bazı mezhep imamlarına göre böyle bir hareketin cezası zina için verilen cezanın aynısı olmalıdır⁽³⁴⁾.

⁽³²⁾ ÖZEL, Ahmet: a.g.m., s.384; ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.226-228.

⁽³³⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.114.

⁽³⁴⁾ ÖZEL, Ahmet: a.g.m., s.385.

C. ESİRLERE UYGULANACAK HÜKÜMLER

Hz. Peygamber'in Bedir Gazvesi'nden sonra ashabıyla görüşüp esirlerin fidiye karşılığında salıverilmesinin kararlaştırılması üzerine nazil olan Enfal suresi 67-69. Ayetler, müslümanların düşmanla yaptıkları ilk savaşta düşmanları yenip üstünlük sağlamak yerine maddi çıkarlarını ön planda tutarak esir almalarını hoş karşılamamakla birlikte ganimetin müslümanlar için helal kılındığı konusunda hüküm vermiştir. Müslümanlar daha sonra güçlenince, esir alınması, esirlerin bedelsiz veya fidiye karşılığı serbest bırakılması gibi hususları düzenleyen Muhammed suresi 4. ayet nazil olmuştur.

Gerek bu ayetleri, gerekse Hz. Peygamber'in uygulamalarını esas alan mezhep imamları esirlerin tabi tutulacağı statüler konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Fakihler ulüemrin esirlere, müslümanların menfaatine en uygun gördüğü uygulamayı yapabileceğinde ittifak etmişlerdir. Ulüemr, mezhep sahiplerinden her birisinin içtihadı ile ulaştığı ve bunu asıl olarak aldığı hususlardan her hangi birisini seçmekte serbesttir ⁽³⁵⁾.

Hanefi mezhebine göre ulüemr esirlere aşağıdaki üç şıktan birisini uygulamakta serbesttir : onları, ya öldürtür, ya köleleştirir ya da müslümanlar ile *zimmilik* anlaşması yapan hürler haline getirir. Bunlardan istisna Arap müşrikleri ile mürtedlerdir, köleleştirilemezler ve zimmet akti yapılamaz. Bunlar İslâma girmedikleri taktirde öldürülürler. Ebu Hanife ile Ebu Yusuf esirin fidiye karşılığında serbest bırakılmasını geçerli yol olarak görmezken ⁽³⁶⁾. İmam Muhammed ihtiyaç halinde bunu meşru saymıştır. Ebu Hanife'den gelen kuvvetli bir rivayete göre : Savaşın bitmesinden sonra mal veya esir karşılığında, elde bulunan esirleri fidiye yoluyla serbest bırakmak caiz değildir.

Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerine göre Ulüemr esirleri öldürme, köle statüsüne koyma, bedelsiz veya fidiye karşılığında serbest bırakma ve müslüman esirlerle mübadele etme konusunda serbesttir. Daha öncede anlatıldığı gibi bu hükümlerden öldürme yalnız muharip erkekler için geçerlidir.

⁽³⁵⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.228-229.

⁽³⁶⁾ Kırş; ZUHAYLİ, Vehbe: (çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.229; ÖZEL, Ahmet: a.g.m., s.386.

adınlar, çocuklar ve öldürülmesi caiz görülmeyen diğer siviller için geçerli değildir⁽³⁷⁾.

Şimdi erkek esirlerle ilgili seçenekler üzerinde mezheplerin verdiği kararların detaylarını inceleyebiliriz.

1. Savaş Esirlerinin Öldürülmesi (*el- katl*)

Bu hüküm, sadece savaşta ısrar eden neticede mağlup olup esir edilen erkekler için söz konusudur. Sulh yaparak teslim olan esirler, hukukçuların ittifakıyla asla öldürülemezler. Zaten tarih boyunca İslâm devletlerinin tatbikatı da böyle olmuştur⁽³⁸⁾.

Fakihler, esirleri öldürmenin caiz olduğuna, savaşa dair ayetlerin ifadelerini delil göstermişlerdir. "*Haram aylar çıktığı zaman artık o müşrikleri nerede bulursanız öldürün*"⁽³⁹⁾. Diğer yandan Sünnet-i Seniyye'de, sabit olduğuna göre Peygamber (a.s.) Bedir savaşında bazı esirleri öldürmüş ve *Ukbe b. Ebu Muayt* ve *en Nadr b. El - Hâris'in* öldürülmelerini buyurmuştu. Bunun sebebi ise bunların Resulullah (a.s.)'a ve ashabına eziyet ve işkence etmeleri idi⁽⁴⁰⁾.

Peygamber (a.s.) Uhud savaşında, Bedir savaşından sonra serbest bıraktığı şair *Ebu Azze (Ebu İzzet el - Cumahi)*'nin öldürülmesini emretmişti. Çünkü bu şair Bedir Savaşı'nda serbest bırakıldığı halde müslümanlara karşı savaşmayı teşvik eden bir şiir söylemişti. Mekke'nin fethinden sonra ise *Hilâl b. Hattal, Mikyes b. Subâbe* ve *Abdullah b. Ebu Serh'in* katledilmelerini emretmiş ve : "*Onları Kabe'nin örtülerine yapışmış olarak bulsanız dahi öldürünüz.*" diye emir vermişti. Esirleri öldürmek, bazı kabileleri İslâma teşvik ve fesada meydan vermemek gibi çok özel haller için mübah sayılmıştı⁽⁴¹⁾. Ayrıca hıyanet eden

⁽³⁷⁾ KAPAR, M. Ali: " Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler ", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam içinde, C.II, Beyan Yayınları İstanbul, 1974, s.358-359; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.112-116.

⁽³⁸⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.476-479.

⁽³⁹⁾ Kur'an: Tevbe, 5.

⁽⁴⁰⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.230.

⁽⁴¹⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.119-120; ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.231.

esirlerin de *harp suçluları mahkemesi* tarafından idam kararıyla cezalandırıldığı bilinmektedir.

Verilen izahlardan da anlaşılacağı gibi, özel suçu olmayan savaş esirlerinin öldürülmesi, teoride ve ilk dönem uygulamalarında kabul görmemiştir. İslâm hukukunda, savaş esirleri ulümlerin veya yetkili kıldığı naibinin kararı haricinde öldürülemez. Bütün bunlar esiri öldürmenin veya sağ bırakmanın İslâm toplumunun çıkarları gereği olduğunun açık delilidir. Yahudi hukuku bütün savaş esirlerinin öldürülmesi gerektiğini savunurken, İslâm hukuku bunu kamu yararı ve zaruret şartlarına bağlamıştır ⁽⁴²⁾. Tarihten örnek verilecek olursa, Haçlı seferleri sırasında Haçlı ordusunun komutanlarından Richard, bir günde 3.000 esiri öldürtürken, Selahaddin Eyyubi, Kudüs'te aldığı esirleri ya fidye ile veya bedelsiz olarak serbest bırakmıştı ⁽⁴³⁾.

Bütün bu anlatılanlara rağmen İslâm hukukunda asıl olanın esirleri öldürmek değil, onları fidye ile veya karşılıksız serbest bırakmak olduğunu söylemek mümkündür. Hatta esirlerin asla öldürülemeyeceğini ileri sürenler olduğu gibi, bu konuya delil gösterilen Hz. Peygamber'in ilk dönem uygulamalarında öldürülen esirlerin, savaştıkları için değil başka suçlardan dolayı katledildiklerini ileri sürmüşlerdir ⁽⁴⁴⁾.

2. Köleleştirme (İstirkak)

Arapça'da esir, karşı tarafın eline sağ olarak geçmiş savaşan erkek manasına gelir. Türkçe'de ise, savaşta düşman tarafından yakalanan, düşman eline geçen, tutsak anlamlarına gelir ⁽⁴⁵⁾. Türkçe'de, kadın için de esir kelimesi kullanılmaktadır. Arapça'da kadına cariyeye denilmekte ve savaşmadığı halde düşmanın eline diri olarak geçen insan anlamına gelmektedir ⁽⁴⁶⁾. Yani köle

⁽⁴²⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.120.

⁽⁴³⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem , s.116; ŞEŞEN, Ramazan: Selahaddin Eyyubi ve Devlet , Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s.157-161.

⁽⁴⁴⁾ ÖZEL, Ahmet: a.g.m., DİA, C.11, s.386.

⁽⁴⁵⁾ Türkçe Sözlük: TDK, C.I, s.466; C.II, s.1498; DOĞAN, Mehmet: Büyük Türkçe Sözlük, Birlik Yayınları, Ankara, 1986, s.280.

⁽⁴⁶⁾ ÖZTUNA, Yılmaz: Büyük Osmanlı Tarihi, C.8, s.496.

kelimesi, hem erkek hem de kadın köleleri anlatırken, cariyе kelimesi sadece kadın köleleri anlatır. Köle hukukunda cariyelere ilişkin hükümler olduğu gibi, cariyе hukuku sadece kadınlara ilişkin hükümler verir.

Eğer bir insan esir düştükten sonra müslüman olmuşsa, bu kişinin öldürülmesi yasaktır. Ama köle statüsüne konması mezhep imamlarının çoğunluğuna göre caizdir. Esir olmadan önce Müslümanlığı kabul eden bir kişinin köle edilmesi kesinlikle yasaktır ⁽⁴⁷⁾.

Kur'an'da köle edinilmesine doğrudan izin veren tek bir ayet yoktur. Ancak dolaylı yoldan izin veren ayet şöyledir :

“ Ey Peygamber, mehirlerini verdiğiñ zevceleri ve savaş ganimeti olarak Allah'ın sana verdiklerinden sağ elinin malik olduklarını sana meşru kıldık ” ⁽⁴⁸⁾.

Kur'an'da köle edinini diye tavsiyede bulunan ayet olmadığı gibi, hiç bir hadis de köle edinini dememiştir. Ancak müslüman hukukçuların esirlerle ilgili olarak köleleştirmeyi kabul etmeleri bunun o devirlerde milletlerarası bir teamül olması nedeniyle. Kısaca İslâm hukukunda, karşılık ilkesi (*mukabele bi'l-misl = mütekabiliyet*) dışında kölelik yoktur ⁽⁴⁹⁾. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in siret ve gazalarında belirlenen hadiselerle göre, *Hevâzin*, *Mustalık oğulları* ve bazı Arap kabilelerini köleleştirdiğinden bahsedilmektedir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de Kureyşlilerden *Naciye oğullarını* köle etmeleri de İslâm hukukçuları tarafından örnek olarak kabul edilmektedir ⁽⁵⁰⁾.

Meşru bir savaş sonucunda alınan esirler için ulüemre verilen köleleştirme yetkisi ile ilgili Kur'an'da ayet olmayıp, sadece Hz. Peygamber'in uygulamaları vardır ⁽⁵¹⁾.

⁽⁴⁷⁾ JUYNBOLL, TH. W. : a.g.m., İA. C.I, s.111.

⁽⁴⁸⁾ Kur'an: Ahzâb, 50.

⁽⁴⁹⁾ ÖZEL, Ahmet: a.g.m., DİA, C.11, s.387; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.123.

⁽⁵⁰⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.231.

⁽⁵¹⁾ Hz. Peygamber'in uygulamaları için bkz; CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.511-512; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.124; JUNBOLL, TH. W.: a.g.m., İA, C.I, s.111; Ayrıca bkz; SURUÇ, Salih: Peygamberimizin Hayatı, C.I, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1993, 10. ve 11. Bölümler.

3. Esirlerin Bedel Karşılığında Serbest Bırakılması (Fidyeye)

Fidyeye, bir bedel karşılığında, esiri tamamen hür bırakmak veya mübadele etmektir. Bu tarife göre iki çeşit fidyeye söz konusu olmaktadır. Bahsedilen her iki metot da İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre caizdir. Muhammed suresinin, 4. ayeti de bir bedel karşılığında veya bedelsiz olarak esiri serbest bırakmayı caiz görmektedir.

İki çeşit fideden, **Birincisi**; *müfâdât bil - maldır* ki, fidyeye ile esirleri salıvermektir. İlk fidyeye alınan olay, Abdullah İbnu Cahş seriyyesinin (Hz. Peygamber'in katılmadığı küçük çaplı gazalar) sonunda görülür. Bedir öncesi yapılan en önemli seriyye olan bu gazada alınan iki esirden fidyeye alınmıştır. Daha sonraki Bedir gazasında alınan esirlerden de dörder bin dirhem bedel alınarak salıverilmeleri kararlaştırıldı. Ancak maddi güçlerine göre 3000, 2000 ve 1000 dirhem alınan esirler de oldu. En önemlisi de kurtuluş fidesi vermeye gücü olmayıp okuma - yazma bilen esirlerin, *Ensardan* onar çocuğa okuma - yazma öğrettikleri taktirde serbest bırakılacakları Hz. Peygamber tarafından kararlaştırıldı. O dönemde Medinelilerin okuma - yazma oranı Mekkelilere oranla çok düşüktü. Bu sayede hem Medinelilerin okur - yazarları çoğalacak hem de esir alınan bu insanların İslâmiyet'i daha yakından tanıyarak müslüman olmalarına fırsat verilecekti ⁽⁵²⁾. Bedir esirleri hakkında bu kararların alınması üzerine şu ayetler nazil oldu :

“ Hiçbir peygambere, yeryüzünde iyice kuvvetlenmedikçe esir alıp fidyeye karşılığında onları serbest bırakarak düşmanın kuvvetlenmesine sebep olmak uygun düşmez. Siz dünyanın geçici menfaatini istiyorsunuz; Allah size ahiret sevabını nasip etmek ister. Allah'ın kudreti her şeye galiptir ve Onun her işi hikmet iledir. ”

“ Eğer Allah sizi bağışlayacağını Levh-i Mahfuzda yazmış olmasaydı, aldığınız fidyeye yüzünden size büyük bir azap dokunurdu. ”
“Artık ganimet olarak aldıklarınızı helâl ve temiz olarak yiyin. Allah'tan korkun. Muhakkak ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhamet edicidir ” ⁽⁵³⁾.

⁽⁵²⁾ SURUÇ, Salih: a.g.e., C.I, s.533; CANAN, İbrahim: a.g.e., C. 11, s.409.

⁽⁵³⁾ Kur'an: Enfal, 67-69.

İşte nazil olan bu ayetler nedeniyle Hanefi mezhebinin hukukçuları bu metotla esir bırakmayı caiz görmemişlerdir. Hz. Ömer de Malatya'nın müslümanlara teslim edilmesi karşılığında 100.000 Bizans esirini serbest bırakmıştır. Hanefi hukukçuları, ancak yaşlı esirlerin bu şekilde serbest bırakılabileceğini belirtmişlerdir ⁽⁵⁴⁾.

Fidye karşılığında esirleri bırakmak, bu şekilde esirleri bırakmayı caiz görmeyen Hanefilerin ileri sürdükleri gibi, savaş ehli olan kimselere yardımcı olmak anlamına gelmez. Çünkü bu mübadele sonucunda müslüman olan bir kimsenin esaretten kurtarılması, Yüce Allah'a hür bir şekilde ibadet etme imkanı vermek için farzdır ⁽⁵⁵⁾.

İkincisi; *Müfâdât'ül - esir bi'l - esir*dir ki, esirlerin mübadelesi anlamına gelir. Bu durum, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ile diğer İslâm hukukçuları tarafından da caiz görülmüştür. Uygulamalarda esas alınan da budur. Bir hadise göre, iki müslüman askerine karşılık bir düşman esir serbest bırakılmıştı. Ayrıca esir alınmış bir kadın Mekke'de esir edilmiş bir gurup müslüman karşılığında, fidye olarak serbest bırakılmıştı ⁽⁵⁶⁾.

4. Esirlerin Karşılıksız Olarak Serbest Bırakılması (Menn)

Esirlerden hiç bir şey almadan, karşılıksız olarak serbest bırakmaya *menn* denilir ve caizdir. İslâm hukukçularının Hanefiler hariç çoğunluğuna (cumhur) göre, esirlerin karşılıksız serbest bırakılması caizdir. Kumandan, ganimetin dağıtılmasından önce, esirleri dilediği şekilde taksim edebilir. Ancak ganimetin taksiminden sonra, serbest bırakılacak esir için hazineden pay sahibine ödeme yapmak icap eder. Hz. Peygamber'in Hevazin kabilesinin esirleri hakkındaki uygulamaları bu şekilde olmuştur ⁽⁵⁷⁾.

Hanefi hukukçulara göre, Tevbe suresinin 5. ayeti, bu yetkiyi veren Muhammed suresinin 4. ayetini neshetmiştir. Diğer İslâm hukukçuları ise, bu nesih hadisesinin söz konusu olmadığını ve ulüemrin kamu yararı icabediyorsa,

⁽⁵⁴⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.118.

⁽⁵⁵⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e, C.8, s.232.

⁽⁵⁶⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e, C.8, s.229.

⁽⁵⁷⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.125.

esirleri hiç bir bedel almadan serbest bırakabileceğini ifade etmektedirler. Ancak bu salıverme şartlı veya şartsız olabilir ⁽⁵⁸⁾.

D. ESİR OLARAK ALINAN KADIN VE ÇOCUKLAR (Sebâyâ⁽⁵⁹⁾ ve Zerârî)

Savaşta mağlup edilen düşmanın çocukları ve kadınları, ganimet kapsamına girerler. Bunların maruz kalacakları muamele ve hükümler hakkında ulülemre verilen yetkiler şöyle özetlenebilir :

(a) Kadınlar ve çocukların öldürülmeleri mezhep imamlarının ittifakına göre caiz görülmemiştir. Bunlar, ister kitap ehli, ister putperest, isterse hayır ve şer olmak üzere iki ilaha tapan kimseler olsunlar fark etmez. Ancak bunlar arasında savaşa katılıp da, müslümanları öldürmüş olanlar için bu hükümler geçerli olmayıp bunlar katledilebilir. Çünkü düşmanları öldürmekten gaye, onlarla savaşmak ve çarpışmaktır. Ayrıca savaşta stratejik görev yapan ve casus ⁽⁶⁰⁾ olma gayesiyle vazifelendirilen çocuklar ve kadınlar öldürülebilirler ⁽⁶¹⁾.

Hanefi hukukçuları esir alındıktan sonra; akli ermeyen, bunak, kadın ve çocukların öldürülmelerini caiz görmemişlerdir. Çünkü esir alındıktan sonra birisini öldürmek, o kimseyi cezalandırmak - *ceza ehliyetine sahip olmadığı halde* - anlamına gelir. Savaş halinde öldürülmeleri ise savaşın kötülüğünü önlemek içindir. Esir alınmaları halinde, bahsedilen bu kötülük ortadan kalkmaktadır. Kısaca, açıkça savaşa katılmamış, adam öldürmemiş olanlar öldürülemez. Bunun sebebi, savaşın gayesinin küfrün hükmünü kırmak ve düşmanın ileri gelenlerine ders vermek olmasıdır. Aciz durumdaki insanlara savaşçılar gibi sert davranılamaz ⁽⁶²⁾.

⁽⁵⁸⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.118.

⁽⁵⁹⁾ Günümüzde sabi olarak geçen bu kelime, küçük çocuk anlamına gelmektedir. Bkz, Türkçe Sözlük : TDK, C.2, s.1236.

⁽⁶⁰⁾ Casuslarla ilgili Hz. Peygamber dönemi uygulamaları için bkz. CANAN, İbrahim: a.g.e., C.4, s.127-128; C.11, s.441; C.12, s.35, 68.

⁽⁶¹⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.226-227.

⁽⁶²⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e, s.128-131; ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.227.

(b) Savaşta esir düşen kadın ve çocuklar, câriye ve köle edilebilirler. Bilindiği gibi kadın kölelere câriye denilmektedir. Daha sonraki bölümlerde câriyelerle ilgili geniş bilgi verilecektir.

Câriye (kadın köle, odalık), aralarında nikâh akdi olmaksızın efendisinin emir ve hizmetlerine bağlıdır. İlk İslâm devletinden itibaren diğer bütün İslâm devletlerinde kadın esirlerin erkek esirlerden daha fazla köle statüsüne konulduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebepleri: Kocalarının savaş meydanında ölmüş olması, kendilerine bakacak ve muhafaza edecek destekten yoksun olmaları, müslümanlaştırmak istenmeleri, savaşta kadın öldürme yasağı olması gibi sebeplerdir. Hatta bu sebeplerle Arap kadınlarının dahi câriye statüsüne konulduğu görülmüştür. *Hevâzin* kabilesine ait kadınların câriye statüsüne konulmaları gibi ⁽⁶³⁾. Yine aynı şekilde *Benî Mûstalik* kabilesinin kadın ve çocukları esir alınmış ve ganimet olarak askerlere dağıtılmıştı ⁽⁶⁴⁾.

Kur'an ve hadiste köle edinmenin diyen tek bir hüküm yoktur. Bu noktadan hadiseye bakıldığında, kocaları ölen, nafakalarını temin edemeyen kadınlara ve çocuklara fatihlerin yardımcı olmaları, onları perişan olmaktan ve aç kalmaktan kurtarmaları anlamında yorumlanabilir.

Kısaca bütün mezhepler kadınların câriye statüsüne konulmasına cevaz vermişlerdir. Ancak bu kararı yetkili en üst makam verecek ve karşılıklılık (*mukabele bi'l-misl*) kaidesine riayet edilecektir. Bunun için de kamu yararı gözetilecek ve en uygun karar verilecektir. Yani câriye almak yerine bunları ülkelerine göndermek uygun ise, bunları göndermek gerekir ⁽⁶⁵⁾.

(c) Haraç ve cizye verebilecek gücü olanlardan bunları almak şartıyla zimmet akdi yapılır ve hürriyetlerine kavuşturulur.

(d) Hanefi hukukçuları haricindeki, İslâm hukukçularına göre, esir alınan kadın ve çocuklar karşılıksız olarak serbest bırakılabilirler (*menn*). Hanefi hukukçuların bu konudaki itirazlarının sebebi; kadınların çocuk doğurmaları, çocukların ise büyüdükten sonra müslümanlara karşı savaşa katılmalarıdır.

⁽⁶³⁾ SURUÇ, Salih: a.g.e., C. 2, s.383; CANAN, İbrahim: a.g.e., C.12, s.69-70.

⁽⁶⁴⁾ SURUÇ, Salih: a.g.e., C.2, s.68; JUYNBOLL, TH. W. : a.g.m., İA, C.1, s.110.

⁽⁶⁵⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.133-135.

Mâlikiler, Şâfiiler ve Hanbeliler ise kadın ve çocukların karşılıksız serbest bırakılmasını uygun görmüşlerdir. Ancak ganimetlere sahip olanların bu muameleyi rıza ile yapması gerekir. Bu ise ya haklarından vaz geçmeleri ya da hazineden, esir yerine onlara mal veya para verilmesiyle olur ⁽⁶⁶⁾.

(e) Kadın ve çocukların mal veya esir (*fidye*) karşılığında serbest bırakılmasını Hanefi ve Hanbeli hukukçuları caiz kabul etmezler. Çünkü bunlar Darü'l -İslâm 'da kaldıkları zaman müslüman olma ihtimalleri artar, iade edildiklerinde ise İslâm karşıtı olabilirler. Ama zaruret hasıl olduğu hallerde bu esirler, bedel karşılığında veya müslüman esirler karşılığında serbest bırakılabilirler ⁽⁶⁷⁾.

Kadınlar ve çocukların haricindeki, yaşlılar, körler, yatalaklar, sakatlar ve din adamları yani acezeler de yukarda anlatılan hükümlere - *bazı istisnalar hariç* - tabidirler. Bunlar eğer savaşa destek veriyor ve savaşı teşvik ediyorsa, öldürülmeleri caizdir. Yine bunların köle edilmeleri hususunda mezhepler arasında değişik görüş belirtenler vardır.

IV. İSLÂM - OSMANLI HUKUKUNDA KÖLE ÂZÂDI VE ŞEKİLLERİ

A. GENEL BİR DEĞERLENDİRME

İslâmiyet'in, kamu yararını gözeterek devam ettirdiği ve sebeplerini sadece savaş ve doğuma indirmediği köleliği, zaman içinde yavaş da olsa toplum hayatından tamamen kaldırmak için çok ciddi tedbirler aldığı görülmüştür. Alınan bu tedbirler sonucunda ilk İslâm devletinden, Osmanlı'ya kadar İslâm toplumlarında kölelik zaman zaman önemini kaybetmiş ve özellikle Osmanlı Devleti zamanında XVII. yüzyıla doğru aileler içinde istihdam edilen köleler ve câriyeler eskisi kadar sık kullanılmaz olmuştur. Özellikle XV. ve XVI. ve bir ölçüde de XVII. yüzyıla ait Kadı Sicilleri'nde binlerce hatta onbinlerce âzâd kaydına rastlamak mümkündür. Bu âzâd kayıtlarında köle ve câriyelerin

⁽⁶⁶⁾ ZUHAYLİ, Vehbe: (Çev. Beşir ERYARSOY) a.g.e., C.8, s.228.

⁽⁶⁷⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.120.

isimleri, milliyetleri, hangi şartlarda âzâd edildikleri, sahipleri, özellikleri yer almakta ve bazan da dinleri belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemlerinde harplerde elde edilen ganimet ve esir bolluğu hakkında o dönem tarihçilerinin eserlerinde zengin bilgiler bulmak mümkündür (bkz. Âşık Paşazâde Tarihi).

Fetihlerin azaldığı, orduların yenilmeye başladığı, toprak kayıplarının arttığı dönemlerde dahi Osmanlı topraklarına esir akışı devam etmiştir. Buna rağmen, bu dönemlerde bile kölelerin büyük oranda eski dinlerini bırakarak müslüman oldukları görülmektedir ⁽⁶⁸⁾.

İslam hukukunun köleleri âzâd etmede izlediği usuller şöyle sıralanabilir :
 (a) İnsanları köle âzâdı için teşvik (sadaka olarak köle âzâdı), (b) Müslümanların işlemiş olduğu günahı affettirmek ümidiyle köle âzâdı (mecburi köle âzâdı), (c) Devletin kefaleti (güvencesi) ile köle âzâdı, (d) Tedbir sözleşmesi yolu ile köle âzâdı, (e) Çocuk sahibi olan câriyenin, en geç efendisinin ölümü ile âzâd olması (*Istilâd = Ümm-i Veled* olma hali), (f) Mükâtebe akdi ile köle âzâdı, (g) Bir bedel karşılığı köle âzâd etme, (ğ) Zulmedilen kölenin âzâd edilmiş sayılması ⁽⁶⁹⁾.

B. KÖLE ÂZADI İÇİN TEŞVİK (Sadaka Olarak Köle Âzâdı)

İnsanlık tarihi ile başlamış ve her devirde kötü manzaralar sergilemiş olan köleliğin yavaş yavaş kalkmasına hizmet etmek gayesiyle, İslâmiyetin koymuş olduğu hükümler, onun insanlığa ve bireyin özgürlüğüne verdiği değerin açık bir delilidir. İslâm daima zulmedilen, kudretinin üstünde işler yaptırılan pazar yerlerinde alınıp satılan bu insanları özgürlüğüne kavuşturmayı bir ibadet saymış ve bunun için hükümler koymuştur.

İslâmiyet'te köle âzâd etmek büyük ibadetlerden sayılmıştır. Müslümanlar bu hususta çok cömert davranmışlardır. Bunun en büyük örneği Hz. Peygamber ve onun en samimi dostlarıdır. Hz. Ebu Bekir servetinin birçoğunu

⁽⁶⁸⁾ ÇETİN, Osman: Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), TTK, Ankara, 1994, s.50-51.

⁽⁶⁹⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.2, s.28; PARLATIR, İsmail: Tanzimat Edebiyatında Kölelik, s.8; JUNBOLL, TH. W. : a.g.m., İA, C.I, s.112-113.

Kureyşlilerden köle satın alıp âzâd etmeye harcamıştır⁽⁷⁰⁾. Kur'an köle âzâdını iyi bir sadaka olarak kabul eder:

“ Gerçek iyilik, yüzlerini doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik o kimsenin iyiliğidir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan köle ve esirlere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Anlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu özellikleri taşıyanlardır. Allah'tan sakınanlar ancak onlardır. ”⁽⁷¹⁾.

Bahsedilen bu ayette, iyi bir müslümanın özellikleri içerisinde kölesine ve esirlerine iyi davranması gerektiği de belirtilmiştir. Yine Kur'an-ı Kerim'de yemini bozmanın kefareti olarak, köle âzâdı istenmektedir. Bir başka ayette ise, bekâr kölelerin ve câriyelerin evlendirilmesi buyrulmaktadır⁽⁷²⁾. Hz. Peygamber bir hadisinde bu konuda şöyle buyurmaktadır:

“ Kim müslüman bir köle âzâd ederse, onun her bir uzvuna mukabil, âzâd edenin bir uzvunu Allah (C.C.) ateşten korur. ”⁽⁷³⁾.

Daha önce de belirtildiği gibi Hz. Peygamber de vefat etmeden önce tüm köle ve câriyelerini âzâd etmiştir. Sırf Allah rızası için köle âzâd etmek, ilahi dinler dışında, İslâm hukukundan önceki ve sonraki hukuk sistemlerinde görülmüş bir olay değildir. Köle âzâd edildikten sonra geri dönmekte mümkün değildir⁽⁷⁴⁾.

C. MECBURİ KÖLE ÂZADI ŞEKİLLERİ (Keffaretle)

Bütün İslâm tarihi boyunca ve Osmanlı Devleti'nde kölelerin en çok âzâd edildiği metotlardan birisi de budur. Buna göre, müslümanlar dini yaşantılarında işledikleri günahlardan arınmak için bir köle bulup âzâd edeceklerdir. Keffaret olarak köle âzâdı, sadece müslümanlar için vaz' edilmiş bir müeyyidedir. Osmanlı Devleti'nde, Şer'îye Mahkemeleri de bu müeyyidenin icrasında vazifeli

⁽⁷⁰⁾ GÜRKAN, Ahmet: İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi, Nur Yayınları (Zaman Gazetesi), Ankara, 1997, s.112-113.

⁽⁷¹⁾ Kur'an: Bakara, 177.

⁽⁷²⁾ Kur'an: Maide, 89; Nur, 32.

⁽⁷³⁾ CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.309.

⁽⁷⁴⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.199-200.

olmuşlardır. Keffaret olarak köle âzâd etmenin gerekli olduğu beş suç vardır, bunlar aşağıda incelenmiştir.

1. Hataen Adam Öldürmenin Keffareti Olarak Köle Âzâdı (Keffareti Katl)

İslâm ceza hukukunda beş çeşit adam öldürme suçu anlatılmaktadır. Bunlardan üçüne verilecek cezalardan biri de keffarettir. Adam öldürmenin keffareti ise birinci olarak köle âzâd etme, bu mümkün değilse iki ay aralıksız oruç tutma cezasıdır.

(1) Köle âzâd etmeyi gerektiren adam öldürmelerden birincisi kasda benzer adam öldürmedir (*Katl-i Şibh-i Amd*). Bunun esas cezaları, diyet ve keffarettir. Bu çeşit öldürmeler, suçsuz bir insanı yaralayıcı alet sayılmayan (*tokat veya sopa*) bir şeyle öldürmektir. Katil işlemiş olduğu bu günahı affettirmek için köle âzâd eder. Bunu yapamazsa iki ay oruç tutar ⁽⁷⁵⁾.

(2)Hataen adam öldürmenin cezaları da diyet ve keffarettir. Kur'an-ı Kerim: " *Yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin, mü'min bir köle âzâd etmesi ve ölenin ailesine teslim edilmek üzere diyet vermesi gerekir. Meğer ki, ölenin ailesi o diyeti bağışlamış ola* " ⁽⁷⁶⁾ buyurmaktadır. Yanlışlıkla kasit olmaksızın öldürülen bir kişinin yerine, bir mü'min köle bulup âzâd edilmesi gerekir. Ayrıca ölenin ailesine diyet de verilecektir ⁽⁷⁷⁾.

(3) " *Hata Mecraina Cârî Katl* " yoluyla adam öldürmenin keffareti olarak köle âzâdı da tıpkı hataen adam öldürme gibidir. Kişinin iradesi dışında meydana gelen bir hareketi ile adam öldürmesidir. Mesela, uyurken birinin üzerine düşüp onu öldürmesi gibi. Bu da keffaret olarak köle âzâdını gerektirir.

2. Zihâr Keffareti Olarak Köle Azâdı

Kelime olarak yardımlaşma ve iki şey arasında münasebet meydana getirme anlamına gelen zihâr, fıkıh terimi olarak bir kocanın, karısını, devamlı

⁽⁷⁵⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.1, s.327; GÜRKAN, Ahmet: a.g.e., s.185; BİLMEN, Ömer Nasuhi: Hukuk-i İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul, 1969, C.III, s.19.

⁽⁷⁶⁾ Kur'an: Nisa, 92.

⁽⁷⁷⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.132; SHACHT, Joseph: " Hata", İA, C.V/1, s.358.

mahremi olan birisinin bakması caiz olmayan bir yerine benzetmesi anlamına gelir. Örneğin bir adam karısına “ *sen bana anam gibisin* ” demesi gibi. Bu halde karısı o kişiye haram olur. Cahiliyet döneminde bir nevi boşanma usulü sayılan bu hareketi İslâmiyet men etmiştir ⁽⁷⁸⁾.

Zihâr, bir boşanma değildir. Ancak zihâr yapıldığı andan itibaren koca, keffaretini vermedikçe karısına yaklaşamaz. Bu konuda koca, karısını zorlarsa, kadın hakime başvurabilir.

Zihâr yapan kocanın öncelikle bir köle âzâd etmesi gerekir. Bunu yapacak gücü yoksa, iki ay aralıksız oruç tutar. Buna da gücü yetmezse 60 fakiri doyurur. Bir fakiri 60 gün doyurursa o da geçerlidir. Bütün bunları karısına yaklaşmadan önce yapmalıdır ⁽⁷⁹⁾.

3. Yemin Keffareti Olarak Köle Azâdı

Yemin edip de yeminini bozan bir kişinin, köle âzâd etmesini bizzat Kur'an emretmektedir:

“ Allah kasıtsız olarak ağızınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı (yemin-i lağv) sizi sorumlu tutmaz. Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı (yemin-i mün'akid) sizi sorumlu tutar. Bunun da keffareti ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek veya on fakiri giydirmek veyahut da müslim veya gayr-i müslim bir köleyi âzâd etmektir. ” ⁽⁸⁰⁾.

4. Oruç Keffareti Olarak Köle Azâdı (Keffaret-i Savm)

Oruç keffareti Ramazanda hiç bir özrü bulunmaksızın orucu bozan bir kimsenin müslüman veya gayr-i müslim köle veya câriye âzât etmesidir. Buna

⁽⁷⁸⁾ Osmanlıca - Türkçe Lügat: TÜRDAV, İstanbul, 1994, s.571.

⁽⁷⁹⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.2, s.115.

⁽⁸⁰⁾ Kur'an: Maide, 89; Geniş bilgi için bkz. BİLMEN, Ömer Nasuhi: Büyük İslam İlmihali, Bilmen Yayınevi, Ankara, 1992, s.310-320.

gücü yoksa kesintisiz iki ay oruç tutar, buna da gücü yetmezse altmış fakire sabah akşam yemek yedirir⁽⁸¹⁾.

D.DEVLETİN KEFALETİ (GÜVENCESİ) İLE KÖLE ÂZADI

İlk İslâm devletinden özellikle Hz. Ömer döneminden itibaren Osmanlı Devleti'ne kadar birçok İslâm devleti tarafından köle âzâdı için en çok kullanılan yollardan birisi de devlet hazinesinden ödenen paralarla kölelerin âzâd edilmesidir. Bu metotla müslüman ülkelere gelen esirler hazineden paraları ödenmek şartıyla hürriyetlerine kavuşturuluyordu. Bu şekilde Hz. Peygamber 63, Hz. Ayşe 67, Hz. Abbas Bin Abdülmuttalib 70, Hz. Hâkim Bin Hüzem 100, Hz. Abdullah Bin Ömer 100, Hz. Nedelkelahülhümeiri 8.000, Hz. Abdurrahman Bin Avf ise 30.000 köle âzâd etmişlerdir⁽⁸²⁾.

E. ÂZADLIK SÖZLEŞMESİ İLE KÖLE ÂZADI (Mükatebe Akdi)

Kelime olarak yazışma veya mektuplaşma anlamına gelen mükâtebe (kitâbet), efendi ile köle arasında cereyan eden özgürlüğünü satın alma anlaşmasıdır. Köle, karşılıklı anlaşmayla tespit edilen belli bir meblağı kazanarak, efendisine ödemesi karşılığında hürriyetini satın alabilir. Bu anlaşmayı yapan köleye mükâteb, efendisine de mükâtib denir⁽⁸³⁾.

Mükâtebe akdi, Kur'an'ın tavsiye ettiği bir yoldur. Kur'an:

"Köle ve câriyelerinizden sizinle mükâtebe akdi yapmak isteyenlerle, eğer onlar hakkında hayırlı olacağına kâni' iseniz onlarla mükâtebe akdi yapınız ve bedeli ödemede yardımcı olmak gayesiyle Allah'ın size ihsan ettiği maldan onlara veriniz. "⁽⁸⁴⁾ buyurmaktadır.

⁽⁸¹⁾ BİLMEN,Ömer Nasuhi: a.g.e. ,s.307.

⁽⁸²⁾ GÜRKAN Ahmet: a.g.e. ,s.185 ;CANAN, İbrahim: a.g.e. ,C.11, s.303.

⁽⁸³⁾ Osmanlıca - Türkçe Lügat: s.368; CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.335.

⁽⁸⁴⁾ Kur'an: Nur, 33.

Kitâbetin rüknü efendinin icabı ile kölenin bunu kabulünden ibarettir. “ *Seni şu kadar liraya mükâteb kıldım.*” Şeklinde bir icap ve bunu kölenin kabul etmesiyle akit yapılır. Bedel peşin veya taksitle de olabilir. Köle sözleşmeyle mükâteb köle olur. İlk mükâteb köle, Hz. Peygamber’in *ehl-i beyttendir* dediği *Selman-ı Fârisî*’dir. Selman-ı Fârisî’nin kitâbet bedeli hazineden köleler için ayrılan fondan karşılanmıştır. Câriyelerden ilk mükâtebe yapanın da bazı rivayetlere göre *Berire* olduğu söylenir ⁽⁸⁵⁾.

Kitap, Sünnet ve İcma’ ile sabit olan mükâtebe akdini yapan efendinin ehliyetli olması yani akıl baliğ ve velayet sahibi olması gerekir. Akıl hastası ve köle sahibi çocuğun sözleşmesi geçerli değildir. Efendinin, bu kölenin velisi olması gerekir.

Mükâtebe bedeli, hukuken mal sayılan her şey olabileceği gibi hizmet de olabilir. Bununla ilgili Osmanlı Şer’iye Sicillerinde birçok örnek vardır :

“Bu yazılı belgenin yazılış tarihinden itibaren dört ay geçene kadar dürüst bir şekilde çalışmak şartıyla adı geçen ile âzâdlık anlaşması yaptım. Bahsedilen zaman içinde dürüst bir şekilde çalıştıktan sonra diğer hür insanlar gibi hür olsun.”

demiş ve bu beyan köle tarafından kabul edilince, mahkeme tarafından tescil edilmiştir ⁽⁸⁶⁾. İslâm hukukunda kitâbet bedelinin peşin veya taksitle ödenebilmesi de serbest bırakılmıştır. Bursa’da kumaş dokuma karşılığında çokça kitâbet akdinin yapıldığı görülmüştür ⁽⁸⁷⁾.

Kitâbet bedelinin ödenmesinde efendi, kölesine yardım etmelidir. Bu sayede köleye de gücünden fazla yük yüklenmemiş olacaktır. Mükâtebe akdinde belirtilen kitâbet bedeli ödendiği an köle tamamen hür olur. Mezhep imamlarının ittifakı ile belirlenen görüşe göre mükâtebe akdi ile köle efendisinin elinden çıkar ancak mülkiyeti devam eder. Artık köle alış - veriş yapabilir, rehin alıp verebilir, ücret karşılığında çalışabilir veya işçi çalıştırabilir. Efendisine karşı sorumluluğu sadece kitâbet bedelini ödemektir; bu süre içinde kazandıkları kendisine aittir. Mükâtebe akdi yapılan câriye ile efendisinin, daha önceden karı

⁽⁸⁵⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.208; CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.339.

⁽⁸⁶⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet ve Heyet: Ser’iye Sicilleri, TDAV Yayını, İstanbul, 1988-1989, C.1, s.227.

⁽⁸⁷⁾ Bu konudaki örnekler için bkz. SAHİLLİOĞLU, Halil: Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler (Atatürk Yıllık Konferansları XVIII 1975-1976 dan Ayrıbasım), TTK, Ankara, 1983, s.217-229.

koca yaşama hakkı olsa bile bu hak ortadan kalkar. Efendisi isterse mehrini ödeyerek onunla yeniden nikâh akdi yapar ⁽⁸⁸⁾.

F. ÖLÜME BAĞLI ÂZADLIK SÖZLEŞMESİ (Tedbir Sözleşmesi)

Kelime anlamı itibariyle arkasını dönmek ve bir şeyin sonu, arkası, sırtı gibi anlamlar ifade eden tedbir, terim olarak bir kimsenin ölümüne bağlı olarak kölesini veya câriyesini âzâd etmesidir. Efendisinin “ *öldüğüm vakit sen hürsün* ” veya “ *ardımdan âzâdlısın* ” dediği kölelere *müdebber* köle, bu tarzdaki âzâda ise *tedbir sözleşmesi* ile âzâd denir. Hz. Peygamber, bu muameleyi tavsiye etmiş ve Osmanlı hukukunda çokça uygulanmıştır. Bu sözleşme açık veya zımni lafızlarla akdedilebilir ⁽⁸⁹⁾.

Bu köleyi satmak veya bağışlamak doğru değildir. Eğer bu, câriye ise efendi onunla *istifraş* edebilir veya onu evlendirebilir. *Müdebberenin* çocuğu doğarsa o da müdebberelere sayılır. İslâm hukukunun kölelikten hürriyete geçiş amacıyla vaz' ettiği tedbir yoluyla erkek köleler (müdebber), câriyeler (müdebbereler) bu muameleden sonra satılamazlar ve bağışlanamazlar. Hanefi hukukçularının da katıldığı görüşe göre tedbir sözleşmesi yapan efendi bu sözleşmeden geri dönemez ⁽⁹⁰⁾.

Kısaca, bu akdin başlangıcı efendinin ölüm tarihidir. Bununla birlikte müdebberin lehinde olan ayrıcalıklar vardır. Buna göre: (a) Hanefi ve Malikilere göre, tedbir akdi, gerekli bir akittir. (b) İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre bu çeşit köleler, efendinin mirasının 1/3'ünden âzâd olmuş sayılır. Kölenin değeri terekenin 1/3 ünü aşarsa veya kölenin kıymetine eşitse, bu köle derhal azad olur. Az olduğu zaman köle, eksik kalan miktar kadar çalışıp borcunu ödemeye mecburdur. (c) Bu çeşit köleler satılamaz, caiz değildir.

⁽⁸⁸⁾ Geniş bilgi için bkz. JUYNBOLL, TH. W.: a.g.m., İA, C.1, s.113; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.121-125; FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.208-219; CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.335-339.

⁽⁸⁹⁾ JUYNBOLL, TH. W.: a.g.m., İA, C.1, s.112.

⁽⁹⁰⁾ CANAN, İbrahim: a.g.e., C. 11, s.333-334.

G. EFENDİNİN CÂRİYESİNDEN ÇOCUK SAHİBİ OLMASI (İstilâd = Ümm-i Veled Olma Hali)

İslâm hukukunun câriyelerin özgürlüklerine kavuşmaları için vaz' ettiği *ümm-i veled* veya *istilâd* müessesesi, sözlük manası itibarı ile çocuk talep etmek demektir. Terim olarak ise müslümana ait bir câriyenin, efendisinden çocuk sahibi olmasıdır. Bu, çocuk sahibi olan câriyeye ümm-i veled denir ve efendisinin ölümüyle hür olur.

Ümm-i veled sıradan bir câriye değildir. Satılamaz, hibe edilemez, ona varis de olunamaz. Bu hususta bütün mezhep imamlarına göre icma vardır ⁽⁹¹⁾.

İslâm hukuku, câriye ile karı koca hayatı yaşama hakkını (*istifraş hakkı*) öylesine sıkı şartlara bağlamıştır ki, bu hükümlere uyulduğu takdirde İslâm toplumu içindeki tüm câriyelerin hür olabilecekleri şekilde düzenleme yapmıştır. Osmanlı padişahları da ümm-i veled olan câriyelerini, kadın efendi veya ikbâl haline getirmişler ve ölümlerinden sonra da bu câriyeler hür olmuşlardır ⁽⁹²⁾.

Çocuk annesi olan câriye ile sadece efendisi istifraş edebilir. Eğer sahibi, câriyesinin evlenmesine izin vermişse, artık bu câriye kendisine haram olur. Çocuk annesi câriyelerle evlenilebilir. Çocuğun nesebi ancak efendisi tanırsa (di've) sabit olur. Müdebber kölenin çocuklarından farklı olarak ümm-i veledin çocukları hürdür. Ama câriyenin kocası köleyse bundan olan çocuğu da efendisine ait bir köledir. Hür bir kadının köle kocadan olan çocuğu hürdür. Çünkü çocuk annesine tabidir. Çocuğun babası olan câriye sahibi, çocuğun nesebini tanırsa bu kararından dönemez. Önce çocuk benden değildir deyip, sonra bendendir derse son sözü geçerli sayılır ⁽⁹³⁾.

Bir câriyenin ümm-i veled olmasının şartlarından bir tanesi de, *fıraş* yani efendinin câriye üzerinde istifraş hakkının (karı koca hayatı yaşama hakkı = teserri hakkı) bulunmasıdır. Çünkü sahibi, her câriye üzerinde bu hakka sahip değildir. Sadece ev hizmetlerini gören ve bu amaçla istihdam edilen câriyeler de vardır.

⁽⁹¹⁾ CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.323.

⁽⁹²⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.127.

⁽⁹³⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.227-229.

Efendi, çocuk sahibi olduğu ümm-i veled câriyesini çocuğun terbiye velayeti müddeti (*hidane müddeti*) doluncaya kadar çocuğundan ayıramaz. Bu yaş, erkeklerde en az 7 ila 9, kızlarda ise en az 9 ila 11 yaşlarıdır ⁽⁹⁴⁾.

Bu konuya ait Osmanlı uygulamasındaki en meşhur örnek : Kanuni Sultan Süleyman'ın ünlü hanımı Hürrem Sultandır. Hürrem Sultan, ümm-i veled olduktan sonra nikah akdi ile Padişahın haremine giren kadınlardandır ⁽⁹⁵⁾.

H. EFENDİSİ TARAFINDAN DÖVÜLEN KÖLENİN ÂZADI

Sahibi kölesine iyi davranmazsa, Hanbeliler ve bazı İslâm hukukçularına göre köle hür kabul edilir. Efendinin kölesi üzerindeki terbiye hakkı, çocuğu üzerindeki terbiye hakkından fazla olamaz. Köle eziyet görürse kendiliğinden hür olmuş sayılır. Bunun uygulaması da Hz. Peygamber tarafından müslümanlara gösterilmiştir. Hz. Ömer de :“ *Bir kişi kölesini tokatlarsa keffaret olarak onu âzâd etmelidir* ” demiştir. Köle ve câriyelerin yüzüne vurulamaz. Vurulduđu taktirde mahkemeye müracaat ederek âzâd edilmelerini isteyebilirler⁽⁹⁶⁾.

V. KÖLENİN İSLÂM - OSMANLI HUKUKUNDAKİ DURUMU VE TOPLUM İÇİNDEKİ YERİ

A. İSLÂM HUKUKUNUN KÖLELERE VERDİĞİ DEĞERE KISA BİR BAKIŞ

Kölelik, ne İslâm tarafından başlatılmış, ne de devamlı bir kurum haline getirilmiştir. İslâm geldiğinde, kölelik zaten yeryüzündeki devletlerin sosyal sistemlerinde kökleşmiş olarak bulunuyordu. Genelde toplum yaşantısının bir parçası haline gelen bu uygulamayı, kanuni düzenlemeler veya sosyal reformların durdurması çok zordu. Bu yüzden, İslâmiyet mevcut durumu kabul

⁽⁹⁴⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.128.

⁽⁹⁵⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: Osmanlı Padişahlarının Kadınları ve Kızları, Ankara, 1992, s.34-35.

⁽⁹⁶⁾ CANAN, İbrahim: a.g.e., C.11, s.314-316; Köle azadı hakkında geniş bilgi için bkz., BİLMEN, Ö. Nasuhi: Hukuk-i İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, C.IV, s.33-57.

ederek devam ettirdi. Fakat kölelerin toplum içindeki statülerini, değerlerini ve şartlarını ıslah ederek, onları özgür kılmak amacıyla daha önce açıklandığı şekliyle mü'minleri iyiliğe teşvik etti. İslâmiyet köleye diğer medeniyet ve dinlerin vermediği bir değer vermiştir. Her ikisi de sosyal ve ekonomik yaşantılarında hemen hemen eşit haklardan faydalanmışlardır. Hz. Peygamber, ashabından yiyecek, giyecek ve barınacak yer hususlarında köleleri ile kendilerini eşit tutmalarını istemiştir. Bununla ilgili olarak :

“ Birinizin hizmetçisi (yahut kölesi) yemeğinizi hazırlar ve kokusu ile sığacağına yakın olduktan sonra size getirirse, sizinle oturup birlikte yesin; ancak eğer topluluk çok, yemek de miktarca az ise ona bir iki lokma versin ” buyurmuşlardır ⁽⁹⁷⁾.

Hız. Peygamber, ashabına elleri altında bulunan kölelerine *oğlum* veyahut da *kızım* diye seslenmelerini öğütlemiştir. Kölelerin de sahiplerine *rabbim* dememelerini istemiştir. Çünkü insanların Rabbi sadece Allah'tır. Hz. Peygamber döneminde buna benzer binlerce örnek görmek mümkündür.

Bu yüzden İslâm dini, kölelerin statüsünü diğer uygarlıklardaki statülerinden çok farklı kılmıştır. Köle evin kızıyla evlenerek, efendinin mirasçısı haline dahi gelmiştir. Hz. Peygamber de kendi yeğenini, âzâd ettiği kölesi Zeyd Bin Harise ile evlendirmiştir. Yine aynı şekilde kızlarını köleleriyle evlendiren bir çok hükümdar vardır. Bu köleler, hükümdarın ölümünden sonra Hindistan'ı yöneten bir hanedan haline bile gelmiştir ⁽⁹⁸⁾.

İslâmiyet'te fertler arasında esasta bir ayırım yoktur. Çünkü onlar aynı insan ırkının üyeleridirler. Toplumda kölelik kurumunu zaman içinde yok edecek yolu açan bu duygu ve şuurlar, İslâmın ahlâk eğitimiyle ortaya çıkmıştır. İslâmiyet bütün bunları, rıza ile yapılan çabalarla; insanlar arasında ayırım, kötü muamele ve adaletsizlik için tiksinti oluşturarak, sosyal, ekonomik veya politik pozisyonlara göre değil fazilet ve takva ile insanların şeref ve statülerini yükselterek başarmıştır.

⁽⁹⁷⁾ RAHMAN, Efzalur: Siret Ansiklopedisi (Encyclopaedia Of Seerah), İnkılâp Yayınları, C.I, İstanbul, 1988, s.433.

⁽⁹⁸⁾ GÜRKAN, Ahmet: a.g.e., s.186, 147 numaralı dipnot.

İslâmiyet, mecburi hallerde sadece savaş esirlerinin köle yapılmasına izin vermiştir. Eski çağlardan beri uygulandığı şekliyle hür insanları yakalayıp köle olarak satmayı kesinlikle yasaklamıştır. Hz. Peygamber buyurmuştur ki:

“ *Kıyamet günü hasım olacağım üç tür insan vardır; benim adıma söz verip sonrada haince hareket eden kişi, hür bir insanı satıp para alan kişi, bir kişiyi kiralayıp bütün işlerini yaptırdıktan sonra ona ücretini ödemeyen kişi* ”⁽⁹⁹⁾.

İslâm hukukuna göre âzâd edilmiş köleler sultan olabilirler. Kölelere verilen bu değer ahlaki eğitim, manevi öğretim vasıtasıyla ve Kur'an'ın yol göstericiliğiyle meydana gelen reformların bir sonucu idi. İslâmi canlılığın zayıfladığı sonraki dönemlerde bile köle olmalarına rağmen iki nesil boyunca Hindistan'ı yöneten *Kudbeddin Aybek, Şemseddin İletmiş ve Gıyaseddin Balaban* gibi isimlere rastlamaktayız. Zamanın en büyük hükümdarlarından olan *Gazneli Mahmud*⁽¹⁰⁰⁾, bir Türk köle ailesine mensup idi.

Osmanlılarda da valide sultanlar ve hasekilerin çoğu saraya câriye olarak gelip devlet yönetiminde de etkili olmuşlardır. Bazı padişahların anneleri de câriye olarak saraya girenlerdendir. Çandarlı sülalesinin son sadrazamı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın öldürülmesinden sonra, köle asıllı kişiler, Osmanlı'da vezir-i a'zam olmuşlardır⁽¹⁰¹⁾. Osmanlı Devleti'nde, savaş esirleri acemi ocakları ve Yeniçeri Ocağı vasıtasıyla İslâma uygun bir muameleyle eğitilirler ve bu muameleler yüzünden yüzde doksanı müslüman olurlardı. Osmanlı'nın en büyük mimarı Mimar Sinan ve en kudretli vezirlerinden olan Sokollu Mehmed Paşa da devşirme sistemi ile temin edilmiş kul statüsündeki insanlardandı. Kısaca savaş esiri ve devşirme sıfatı ile Osmanlı Devleti'ne gelen bu insanlardan yüzlerce paşa, sancak beyi ve binlerce, devletin yönetim makamlarını işgal eden kişilerin çıktığı görülebilir⁽¹⁰²⁾.

⁽⁹⁹⁾ Ebu'l Âlâ Mevdudi: El - Cihad fi'l - İslam'dan nakleden, RAHMAN, Efzalur: a.g.e., s.436.

⁽¹⁰⁰⁾ Gazneli Mahmud için bkz., KAFESOĞLU, İbrahim: “ Mahmud Gaznevi ”, İA, C.7, s.173-183.

⁽¹⁰¹⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet:a.g.e., s.173; ÖZTUNA, Yılmaz: Büyük Osmanlı Tarihi, C.8, s.502-503.

⁽¹⁰²⁾ Bu konuyla ilgili örnekler için bkz., SÜREYYA, Mehmet: Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye), C.I-IV, 1308.

B. İSLAMDA KÖLELERİN HUKUKİ DURUMLARI

1. Şahıs Hukuku Açısından

Kölelik, İslâm hukukunda ehliyeti sınırlayan bir durum olarak kabul edilmektedir. Köle, insan olarak kabul edilmekte ancak sınırlı ehliyete sahip olduğu ifade edilmektedir. Müctehitler köleliği hükmi acizlik olarak kabul etmişlerdir; yani hürriyeti tamamen elinden alınmış değil, geçici olarak bazı fiillerden yasaklanmış birisidir. Mali konularda mülkiyet hakkından mahrumdur. Yani mülk sahibi olamaz. Bunun dışındaki şahsi hakları vardır. Bu noktadan hareketle, kölenin şahsiyet haklarına tecavüz edilemez. Hatta köle sakalını kesene karşı tazminat davası açabilir⁽¹⁰³⁾. Köleler İslâm hukukuna göre, esasen kısıtlı sayılmazlar. Çünkü bunlar irade sahibi mükellef insanlardır. Bu noktada hürlerden farklı değildirler. Ancak ellerinde bulundurdukları mallar sahiplerine ait olduğundan, sahiplerinin rızası olmadan keyfi tasarruflarda bulunmamaları için *mahcur* yani kısıtlı olmaları kabul edilmiştir. Bu kısıtlılık hali âzâd oluncaya kadar devam eder. Buna göre köleler kendi yararlarına olan hibe ve emanet gibi tasarrufları, efendisinin izni olmadan yapabilirler.

Genelde hukuk sistemlerinde köle, mal sayılan insana verilen ad olmakla birlikte İslâm hukukunda tam manasıyla mal olarak görülmez. Köle, miras yoluyla intikal ettiği halde, efendi kölenin maliki değil koruyucusu sayılır. Çünkü o da Allah'ın kuludur ve sonuçta insandır. Bundan dolayı efendi kölesine zulmedemez. Ancak çocuklarını dövmesi ve azarlamasına benzer durumlarda dövebilir veya azarlayabilir.

Kölenin işlediği suçun diyetini efendisi öder. Ancak efendi kölesini terk ederek bu borçtan kurtulabilir. Efendisi istediği zaman onu satabilir fakat burada satılan mülkiyet hakkı değil onu saklama hakkıdır⁽¹⁰⁴⁾.

Kölenin şahitlik ve velayet gibi mutlak aleyhine olan tasarrufları, izin verilse de caiz olmaz. Kendisine tasarruf izni verilen köleye *me'zun köle* denir. Kölenin yaptığı ibadeti de kendisine aittir. Efendi köleye benim için ibadet et diyemez. Dese bile bu efendiye değil köleye aittir. Köle Cuma namazından, fitr

⁽¹⁰³⁾ ÇİN, Halil ve AĞGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.2, s.27-29.

⁽¹⁰⁴⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.68.

sadakası ve zekat vermekten, bayramdan, hacca ve umreye gitmekten muaftır. Efendi evindeki kölesi için de fitr sadakası vermek zorundadır. Bu nedenle müslümanlıkta köle almak bir nevi köle olmaktır. Diğer ibadetlerinde hür sayılır, Allah nezdinde iyi bir kul olabilir. Verilen yetki kadar da sorumluluğu vardır. Belirtilen bu esaslar, Osmanlı'da da aynen uygulanmıştır ⁽¹⁰⁵⁾.

2. Aile Hukuku Açısından

İslâm hukukunda âzâd edilen köle ve câriyelerin hür insanlardan farkları kalmadığından bunlarla evlenmenin de hukuki açıdan hiç bir mahzuru yoktur. Hz. Peygamber akrabalarından Zeyneb ile Zeyd bin Harise'yi evlendirerek bu hükmü bizzat fiiliyata geçirmiştir ⁽¹⁰⁶⁾.

Henüz âzâd edilmemiş köle ve câriyelerle evlilik konusu genelde serbest kabul edilmiştir. Ancak evlendikleri eşlerin durumlarına göre bazı farklılıklar vardır. Bu konuyla ilgili Kur'an'da geçen hükümler daha önce belirtilmişti ⁽¹⁰⁷⁾.

Osmanlı Devleti'nde de tatbik edilen Hanefi hukukçularının görüşüne göre, efendisinin iznini alan müslüman bir köle veya cariye'nin nikah akdi geçerlidir. Köle ve cariye'nin evlenmesi için efendileri kasıtlı olarak izin vermezse mahkeme kararı ile izin vermeye zorlanabilirler ⁽¹⁰⁸⁾.

Köle ve câriyelerin evlenmelerinden doğan çocukların statüleri İslâm hukukuna göre şöyle belirlenmiştir: (1) Eşlerin her ikisi de köle ise, doğacak çocukları da köle olarak doğar. Doğumla gelen kölelikten kastedilen de budur. (2) Kadının hür, erkeğin köle olması halinde doğan çocuk anneye tabi olarak hür kabul edilir. (3) Hür bir erkekle câriye'nin beraberliklerinden doğan çocukların durumu ikiye ayrılır: Birincisi; câriye'nin sahibiyle olan beraberliğinden doğan çocuklar (Ümm-i Veled= İstilad) babalarına tabi olarak hür doğarlar. İkincisi; câriye'nin efendisinin izni ile hür veya köle bir erkekle evlenmesidir. Köle ile

⁽¹⁰⁵⁾ DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul: Şeyhulislam Ebussuud Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul, 1972, Enderun Kitabevi, s.120; Ayrıca bkz., JUYNBOLL, Th. W.: a.g.m., İA, C.1, s.111-112.

⁽¹⁰⁶⁾ Kur'an: Ahzab, 37; ENGİN, Nihat ve AKYÜZ, Vecdi: Asr-ı Saadette Kölelik ve Cariyelik, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam İçinde) C.1, İstanbul, 1994, s.493-511.

⁽¹⁰⁷⁾ Tekrar bkz. Kur'an: Nisa, 25.

⁽¹⁰⁸⁾ DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul: a.g.e., s.122-123.

evlenmesi halinde çocuğun köle olacağı yukarıda izah edilmişti. Ancak efendinin izni ile hür bir erkekle evlenen câriyenin çocukları, nikah akdinde aksine bir hüküm yoksa anneye tabi olarak köle kabul edilirler⁽¹⁰⁹⁾.

3. Eşya ve Borçlar Hukuku Açısından

İslam hukukunda mülkiyet kavramı, *mülk-i rakabe* ve *mülk-i menfaat* diye ikiye ayrılmıştır. Kölenin hizmeti de bu anlamda efendisinin mülkiyetine dahil edilmiş ve çoğu fıkıh kitaplarında köleye "*memluk*" (köle memluk kelimesinin esas anlamı olmayıp, tali anlamıdır.) denilmiştir. Bu bilinen anlamıyla mal demek değildir.

Kölenin mülkiyet edinin edinemeyeceği hususunda İslâm hukukçuları ikiye ayrılmıştır. Bir gruba göre kölenin mülkiyet edinmesinde hiç bir sakınca yoktur. Hanefi hukukçuların başını çektiği ve çoğunluğu teşkil eden ikinci gruba göre, köle âzâd edilinceye kadar mülkiyet hakkına sahip değildir. Çünkü kendisi efendisinin mülküdür. Bu görüşü savunan Hanefi hukukçularından İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre, köleye yapılan bağışlar ve elde ettiği gelirler kendisine aittir.

Köle, borçlar hukuku açısından ele alındığında ancak efendisinin izniyle kefil olabilir veya sözleşme yapabilir. Borç için tutuklanamaz, hapsedilemez. Kölenin kazancı kendisine ait olmayıp, efendisininindir⁽¹¹⁰⁾.

4. Kamu Hukuku Açısından

Anayasa hukukuna göre, hürriyet şartı aranması nedeniyle köleler halife (devlet başkanı) olamaz. Çünkü sahibinin işleri ile meşgul olan birisi milleti yönetemez. Yani meşgul olan işgal edemez. Bunun dışındaki devlet görevlerinin hemen hemen tamamına (kadılık gibi bazı istisnai görevler hariç)

⁽¹⁰⁹⁾ ANSAY, Sabri Şakir: Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Ankara,1946,s.36.

⁽¹¹⁰⁾ PARLATIR, İsmail: a.g.e., s.7; JUYNBOLL, TH. W.:a.g.m.,İA, C.1, s.111; FENDOĞLU, Hasan Tahsin:a.g.e.,s.177-181; CİN, Halil: Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Boğaziçi Yayınları, 2.B.,İstanbul, 1985,s.81.

köle getirilebilmektedir. Osmanlı tarihindeki uygulamalar göz önüne alındığında bu hükmün doğruluğu görülmektedir⁽¹¹¹⁾.

Ceza hukuku açısından köle, hayat hakkına, can ve kan güvenliğine sahiptir. Köle kasden öldürüldüğü takdirde katil hür bile olsa kısas cezası verilir. Ancak köle efendisi tarafından öldürülürse babanın evladını öldürmesi halinde kısas uygulanmadığı gibi, bu durumda da kısas cezası haricinde diğer cezalar verilir. Bunun karşılığında kasden adam öldüren köle de kısas cezasına çarptırılır. Diyet ödemeyi gerektiren hallerde, diyet efendi tarafından ödenir. Efendi bu diyetin kölesinin kıymeti kadar olan kısmını öder. İsterse köleyi terk ederek diyet borcundan kurtulur. Köleler için diğer suçlarda da ciddi hafifletmeler söz konusudur. Köle zina suçundan dolayı recm cezasına çarptırılmaz. Had cezalarında köleye tatbik edilecek sopa cezaları, hür insanlara uygulanan cezanın yarısı kadardır⁽¹¹²⁾.

C. CÂRİYELERİN HUKUKİ DURUMLARI

1. Hizmetçi Statüsündeki Câriyeler

Câriye, daha önceden de bahsedildiği gibi kadın köle anlamına gelmektedir. Câriyeler de İslâm hukukunun diğer köleler için tespit ettiği hukuki statüye sahiptirler. Câriyelerin çoğunluğu günümüzdeki evlere temizliğe gelen hizmetçi kadınlar gibidirler. Bugün hizmetçi kadınlar ile ev sahipleri arasında nasıl bir münasebet varsa, câriye ile efendi arasındaki ilişki de bu çerçevede anlaşılmalıdır. Bunlardan kasıt, efendilerinin onlarla *istifraş* hakkı bulunmayan, sadece istihdam hakkı olan câriyelerdir. Bu tür câriyelerle İslâm hukukunun hükümlerine göre efendisi dahil hiç kimsenin cinsi münasebette bulunma hakkı yoktur. Bunlar efendilerinin iznini almak şartıyla hür veya köle herhangi bir

⁽¹¹¹⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., C.1, s.205-226.

⁽¹¹²⁾ Geniş bilgi için bkz., FENDOĞLU, Hasan Tahsin: a.g.e., s.180-181; DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul: a.g.e., s.120-122.

erkeklerle evlenebilirler. Bu konuda Kur'an'ı Kerim'in açık hükümleri mevcuttur (113)

Câriye başka biriyle evli dahi olsa, efendisinin onu istihdam etme hakkı ortadan kalkmaz. Bu câriyeler eş olarak kocalarına karşı, hizmetçi olarak da efendilerine karşı mesuldürler. Kocamla beraberim diyerek efendisinin işlerini ihmal edemez.

Bu tür câriyelerin efendileriyle münasebetleri sadece iş münasebetidir. Bunların geçimleri kocasının üzerindedir. Evli olmadığı takdirde câriyenin nafakası efendisine aittir (114). Böyle bir câriyenin, kocası olan erkeklerle münasebeti ise tam manasıyla karı - koca münasebetidir.

Bu statüdeki câriyelerin normal hür kadınlardan ayrıldığı en önemli nokta, mahremiyet durumlarıdır. Çünkü bu tür câriyeler hizmetlerini yaparken hür kadınlara göre serbest davranmaktadırlar.

Avret, başkalarının görmesi haram olan yerlerdir. Avret kavramı, hür kadınlarda, erkeklerde ve câriyelerde değişik manalar ifade etmektedir. Erkeklerin avret yerleri, göbekleri altından dizleri altına kadar olan yerdir. Diz kapakları da bu avret sayılan yerlere dahildir. Hür kadınların avret yerleri ise yüzleri ve elleri dışında bütün bedenleridir. Bir görüşe göre ayakları da avret sayılmaktadır. Câriyeler için avret yeri ise erkekler gibi göbekleri altından dizleri altına kadar olan kısımla karın ve sırtlarıdır. Bunlar hürriyet şerefinden yoksun ve efendilerinin hizmeti ile meşgul olduklarından avret yerleri hür kadınlarınkine benzemez (115). Buna göre câriyelerin kolları, ayakları (dizlerine kadar) ve başı avret mahalli sayılmamaktadır. Şehvetle bakma söz konusu olduğu takdirde buralarını da örtmek zorundadır.

Hür bir kadınla câriyelerin avret yerlerinin farklı olması ve fıkıh kitaplarında, câriyelerin başlarına, yüzlerine, ayaklarına ve kollarına efendilerinin bakabileceği hükmünün yer almasına rağmen, meseleyi Osmanlı Haremindeki uygulamaya bakarak yorumlayanlar bu önemli noktayı fark edemediklerinden veya bilmediklerinden dolayı yanlış anlatmaktadırlar.

(113) Kur'an: Nisa, 24; Nur, 32.

(114) AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.153.

(115) BİLMEN, Ömer Nasuhi: a.g.e., s.114.

Hizmetçi statüsündeki câriyeler, ya kendileri gibi köle olan bir erkekle efendilerinin iznini alarak evlenebilirler veya hür erkeklerle evlenebilirler. Bu durumda Kur'an-ı Kerim; hür bir kadınla evlenecek gücü olamayan erkekler için cevaz vermiştir. Ancak böyle evliliklerde câriyelerin müslüman veya ehl-i kitab olmaları zorunluluğu vardır ⁽¹¹⁶⁾.

2. Eş Statüsündeki (İstifraş Hakkı Bulunan) Câriyeler

Bu câriyeler, efendileriyle iki şekilde karı - koca hayatı yaşarlar :

Birincisi; Efendinin câriyesi ile nikâh akdi yaparak evlenmesidir. Bu da iki şekilde olur;

(1) Efendi câriyesini âzâd ederek onunla evlenir. Bu durumda daha evvel hür bir kadınla evli olması (dört kadınla nikâhlanmak sınırını aşmamak şartıyla) bu evlilik için mani teşkil etmez. Osmanlı padişahları, bu şekilde evlenmeyi çok az kullanmışlardır ⁽¹¹⁷⁾.

(2) Câriye âzâd edilmeden efendisi nikâh akdi ile onunla evlenir. Osmanlı uygulamasında buna verilecek en iyi örnek Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultandır ⁽¹¹⁸⁾.

İkincisi; İslâm hukukuna göre, efendi herhangi bir erkekle evli olmayan câriyesi ile nikâh akdi yapmadan karı - koca hayatı yaşayabilir. Efendi için sabit olan bu hakka *istifraş* hakkı denmektedir. Ancak bu da İslâm hukukunda, zinaya ve gizli metres hayatına dönüşmemesi için çok sıkı kaidelere bağlanmıştır. Bu nedenle hür bir kadınla, istifraş hakkına dayanılarak evlilik hayatı yaşanan câriye arasındaki tek fark câriyenin efendisinin mirasından pay alamamasıdır ⁽¹¹⁹⁾.

İstifraş hakkı ile karı - koca hayatı yaşanması halinde efendi dört kadınla evlenme hakkına riayet etmeyebilir. Çünkü böyle bir sınırlama yoktur. Osmanlı

⁽¹¹⁶⁾ Kur'an: Nisa, 25; Osmanlı'daki örnekler için bkz., AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnâmeleri, C.II, s.311-312.

⁽¹¹⁷⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: Osmanlı Padişahlarının Kadınları ve Kızları, Ankara, 1992, s.61-62; Ayrıca bkz., CANAN, İbrahim: a.g.e., C.17, s.207 vd.

⁽¹¹⁸⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: a.g.e., s.34-35; ÖZTUNA, Yılmaz: Büyük Osmanlı Tarihi, C.8, s.499.

⁽¹¹⁹⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.68.

padişahlarının gözde, has odalık, ikbal ve peyk diye ifade edilen câriyelerle olan ilişkileri bu şıkka girmektedir.

Savaş sonrasında esir alınan bir kadının bu manada câriye olması, halife tarafından ganimet taksimi yapılması, köle statüsüne konulması ve *iddet süresinin* ⁽¹²⁰⁾ tamamlanmış olması şartlarına bağlıdır. Bundan sonra câriye efendisinden başka kimseyle karı - koca hayatı yaşayamaz. Bu yolla efendisinden çocuk sahibi olan câriyenin *ümm-i veled* statüsüne geçtiği daha önceden belirtilmişti.

Kısaca, İslâm hukuku câriye statüsünü bile, onların hürriyetlerine kavuşmaları için vesile kılmıştır. Hz. Peygamber'in uygulamalarında ve diğer İslâm devletlerinde bunun örnekleri çoktur. Ancak insanların bazı durumlarda nefislerine uyarak bu kaideleri çiğnemiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca İslâm devletlerinin başındaki hükümdarlar ve Osmanlı padişahlarının tamamının İslâm hukukuna tam manasıyla riayet ettiklerini söylemek de zordur. Çünkü onlar da birer insandır.

⁽¹²⁰⁾ Esir edilen kadınla cinsi münasebet için beklenmesi gereken süre. Bu süreyi Hz. Peygamber iki hayz müddetidir diye belirlemiştir. Eğer kadın hamileyse iddeti doğum yapana kadardır. Bkz. ENGİN, Nihat ve AKYÜZ, Vecdi: a.g.e., C.1, s.501; CANAN, İbrahim: a.g.e., C.17, s.237.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XV. YÜZYILDA OSMANLI'DA KÖLELİK

TİMAR SİSTEMİ, KUL SİSTEMİ, SARAY HAYATI VE CÂRİYELİK İLE KÖLELİKTEN AYRI MÜTÂLÂA EDİLMESİ GEREKEN HUSUSLAR

Çalışmamızın bundan önceki kısımlarında özellikle İslâm hukuku ile ilgili bölümde zaman zaman Osmanlı'daki uygulamalara ait örnekler verilmişti. Bu bölümde tamamen Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna yönelik değerlendirmeler yapılacaktır.

I. GENEL OLARAK KONUNUN MAHİYETİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hız. Peygamber'in kurmuş olduğu ilk İslâm devletinden Osmanlı Devleti'ne kadar geçen süre zarfında, şer'i hukuka aykırı icraatta bulunan müslüman devlet adamları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısında da şer'i hükümler esas alınmakla beraber, ulülemre verilen yasama yetkisini esas alan padişahlar tarafından örf-i hukuka dayanılarak kanunnâmeler vücuda getirilmiştir. Bu kanunnâmeler nedeniyle Osmanlı Devleti'nin bir İslâm devleti olmadığını iddia eden ilim adamları ve tarihçiler mevcuttur. Bunlar, Osmanlı'nın lâik bir devlet olduğunu dahi söylemektedirler. Buna mukabil karşı görüşü savunan ilim adamları ve tarihçiler Osmanlı Devleti'nin gerçek manada bir İslâm devleti olduğunu savunmaktadırlar. Bu görüşlerine delil olarak da yukarıda bahsedilen İslâm hukukunun ulülemre tanımış olduğu yasama yetkisini göstermektedirler. Bir diğer dayanakları da Osmanlı Devleti'nde bulunan şeyhülislâmlık müessesesinin, padişahların çıkarmış oldukları bu kanunnâmelerin şer'i şerife uygun olup olmadığını denetleyerek bunlar yürürlüğe girmeden önce kontrole tabi tutularak şeriata aykırı düşen taraflarının temizlenmiş olduğu görüşüdür.

Her ne olursa olsun hukuk sistemleri insanların ihtiyaçları düşünülerek düzenlenmiştir. Ancak ilahi hukuk nizamlarının değiştirilemeyen özellikleri vardır. Bu özelliklerinden çok büyük sapmalar meydana geldiği zaman ilâhi

olma vasıflarını kaybederler. Beşeri hukuk sistemleri ise insanların ihtiyaçlarına göre değişkenlik arz eder.

Osmanlı Padişahları da yukarıda bahsedilen örf ve adetlerin de İslâm hukukuna ters düşmemesi için gayret göstermişlerdir ⁽¹⁾. Kölelik konusunda da prensip olarak İslâm hukukunun dışına çıkmamışlardır. Daha önceki bölümlerden anlaşılacağı gibi kölelerin İslâm hukukunda acınacak bir halleri de yoktur. Hukukun teorideki hükümleri ile fiiliyatta yapılanlar genellikle aynı idi. Çünkü Osmanlı idaresinin, İslâm hukukuna muhalif davranması da halkın iyiliğine değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti hıristiyan tebasına da kölelik zihniyeti ile bakmamış, aksine onlara da büyük bir hoşgörü ile yaklaşmıştır ⁽²⁾.

Bu kısa hukuk bahsinden sonra Osmanlı köleliği içinde mütâlâa edilecek konuları şöylece sıralayabiliriz: Çalışmamızın bu bölümünde Osmanlı timar sistemi, gelişmesi, Avrupa feodalitesiyle karşılaştırılması, benzeyen ve ayrılan yönleri, Pençik sistemi, devşirmeler, acemi ocakları, Yeniçeri Ocağı, ortakçılar, kul sisteminin özellikleri ve hukuki boyutları, Osmanlı saray hayatı ve cariyeler ile Osmanlı toplumunda kölelerin durumu sırasıyla incelenecektir.

Önceki bölümlerde köleliğin iki kaynağı; savaş esirleri ve doğum ile gelen kölelik olduğunu belirtmiştik. Bu köleler devlete ve şahıslara ait olarak iki kısımda incelenebilir.

Savaş yoluyla gayr-i müslimlerden alınan, arazi haricindeki mallara, ganimet, savaşmadan alınan mallara ise, *fey'* denmektedir ⁽³⁾. Mal-i mukâtele kapsamına giren esirler ise iki bölümde incelenir. Birincisi; savaşta gazi olarak gelen insanlara verilen bölüm olup, ganimetlerin beşte dördünü oluşturur. İkincisi ise; fıkıh kitaplarında *hums* diye geçen beşte birlik kısım, Hz.

Peygamber'e (halifenin sahsına), yakın akrabalarına, yetimlere, miskinlere ve yolda kalanlara taksim edilecektir. İslâm hukukçuları Hz. Peygamber'e ait olan payın müslümanların iyiliği için sarf edilebileceğini bu nedenle de hazineye ait bir pay olarak kalabileceğini belirtmişlerdir ⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ Osmanlı hukuku ve örfi, şer'i hukuk ilişkisi için bkz. AYDIN, M. Akif: "Osmanlı'da Hukuk", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C.1, IRCICA, İstanbul,1994, s.375-438.

⁽²⁾ İNALCIK, Halil:Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar-1, TTK, Ankara, 1995, s.181-184.

⁽³⁾ CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e. ,C.1, s.465.

⁽⁴⁾ Kur'an'ın bu konudaki hükmü için bkz. Enfal, 41; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlıda Harem, s.169-170.

II. OSMANLI TİMAR SİSTEMİ VE AVRUPA FEODALİTESİ

A. TİMAR SİSTEMİNİN OLUŞUMU, TARİHİ GELİŞİMİ ve ÖZELLİKLERİ

İslâm ve Osmanlı hukuk sistemindeki arazi çeşitlerinden biri de kuru mülkiyeti (rakabesi) ve tasarruf hakkı devlete ait olan mîrî topraktır. Bu topraklar devletin icra organları tarafından, savaşta faydaları görülen, devlete hizmette bulunan mücahitlere, askerlere, ilim adamlarına ve devlet adamlarına işletme hakkı olarak verilebilir.

Farsça bir kelime olan tımar (timar), elem, acı, ızdırap, endişe, şefkat, dikkat, sadakat, bakım, hizmet ve hayvana yapılan bakım anlamına gelmektedir. Bizans'taki "timarion" ise, Osmanlıca'dan Rumca'ya geçmiş bir kelimedir. Büyük Selçukluların son hükümdarı Sancar tarafından yayınlanan bir hükümde de tımar terimi yönetim anlamında kullanılmıştır. Bundan başka maslahatgüzar anlamında "timardarande" diye de kullanılmıştır. Ayrıca dirlik ve ikta anlamlarına da gelmektedir ⁽⁵⁾.

Osmanlı tımar sistemi çeşitli kaynaklarda ve ilmi araştırmalarda ortaya konduğu gibi başta Hz. Peygamber dönemi olmak üzere Halifeler devri, Abbasiler, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklularında (ikta adıyla), İlhanlılarda (ülüş adıyla) uygulanmış ve Osmanlılara intikal etmiştir ⁽⁶⁾.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren, Anadolu Beyliklerinde örneği görüldüğü gibi, fethedilen yerleri bir kısım asker ve kumandanlara mülk olarak tahsis etmiştir. Bu uygulama zamanla tımar şekline dönüşmüştür.

⁽⁵⁾ BELDİCEANU, Nicoara: (Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY), XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar, Teori Yayınları, Ankara, 1985, s.11-12; Osmanlıca-Türkçe Lügat, Türdav, s.537; ayrıca bkz. TURAN, Osman: "İkta", İA, C.5/2, s.449-459; BARKAN, Ö.L.: "Tımar", İA, C.12/1, s.286-287.

⁽⁶⁾ İNALCIK, Halil: "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", (Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi İçinde), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.15-30; HALAÇOĞLU, Yusuf: XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK, Ankara, 1995, s.94; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlıda Harem, s.88-89; Tımar müessesesine benzer uygulamaların İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde uygulanan bir sistem olduğunu belirten çalışmalar da vardır. Bunlara göre Hunlarda, Göktürklerde ve Uygurlarda böyle bir sistem uygulanmıştır. Örneğin: Hunlarda vilayetlerin başındaki beyler aynı zamanda büyük birer has sahibi olup, idare ettikleri eyalet içinde tımar sahipleri gibi asker ve vergi toplamak haklarına sahip idiler. Bkz., ÖZÇELİK, A. Selçuk: Avrupa Feodalitesinin Mahiyeti, Menşei, Avrupa'nın Siyasi ve Medeni İnkişafındaki Rolü ve Türklerin Tımar Teşkilatı ile Mukayesesi (Doktora Tezi), İÜHFMDan ayrışım, Akgün Matbaası, İstanbul, 1971, s.87-88.

Timarla ilgili en eski resmi belge I. Murad dönemine ait bir vakıf senedidir ⁽⁷⁾. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gelibolu'nun fethini takip eden yıllarda (1376-1377), timar dağıtımları yapılmakta idi. Yine I. Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde de bu timarların var olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır ⁽⁸⁾. İlk dönem Osmanlı arşiv belgelerine göre gayr-i müslimlere dahi bol miktarda timar verildiği tespit edilebilmektedir ⁽⁹⁾.

Osmanlılar, Selçuklulardan aldıkları bu sistemi büyük miktarda değiştirmişler ve yüzyıllar süren uygulamalar esnasında, dönemin şartlarına uygun yeni bir kimliğe kavuşturmuşlardır. Fethedilen arazilerin timarlara ayrılarak sipahilere verilmesi (veya daha büyük kıymette zeâmet ve haslara), Selçuklu Devleti zamanında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Babadan oğluna geçen bu sipahilik, ülkede çok sağlam temellere dayanan köklü bir toprak aristokrasisi vücuda getirmiştir. Bu sınıfın XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyâsi yükselişinde ve iktisâdi refahında büyük rolü olmuştur ⁽¹⁰⁾.

Timar sistemindeki en köklü değişiklikler Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılmıştır. Zira, timar topraklarının artırılması ve sistemdeki aksaklıkların giderilmesi yönündeki çalışmalar en fazla onun döneminde yapılmıştır. Balkanlarda yerli hıristiyan sınıfın yerlerinde bırakılarak, onlara timar verilmesi, Fatih Sultan Mehmed zamanında önemli artışlar göstermiştir. Bu durum Balkanların İslâmlaştırılması politikasında önemli rol oynamıştır ⁽¹¹⁾. Dursun Bey tarihine göre; daha önce devlete ait olup sonradan vakıf ve mülk toprağı haline gelen 20.000 den fazla köy ve mezra mülk olmaktan çıkarılıp sipahilere dağıtılmıştır ⁽¹²⁾. Bu timarlardan bazıları II. Bayezid döneminde tekrar

⁽⁷⁾ BELDİCEANU, Nicoara: (Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY) a.g.e., s.13.

⁽⁸⁾ İNALCIK, Halil: "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi" (Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi İçinde), s.109-114.

⁽⁹⁾ BARKAN, Ö.L.: a.g.m., İA, C.12/1, s.298; İNALCIK, Halil: Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar-I, TTK, Ankara, 1995, s.145-162; ayrıca BELDİCEANU, Nicoara: (Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY) a.g.e., s.13-15; krş., İPŞİRLİ, Mehmet: "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", ODMT, C.I, s.240. Burada ilk dönem Osmanlı timarlarının Osman Bey döneminde de görüldüğü belirtilmektedir.

⁽¹⁰⁾ KÖPRÜLÜ, M. Fuad: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, TTK, Ankara, 1991, 4.B., s.109; ayrıca bkz., Timar sisteminin Selçuklu Devleti'nden Osmanlıya geçtiğine dair, yine KÖPRÜLÜ: Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul,1981, s.94-130.

⁽¹¹⁾ İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., ODMT, C.I, s.240; İNALCIK, Halil: Fatih Devri Üzerine Tetkikler.... , s.170-171.

⁽¹²⁾ DURSUN BEY : Tarih-i Ebu'l-Feth, TOEM, İstanbul, 1330, s.26-30.

özel şahıslara verilmişse de Fatih'in kurmuş olduğu güçlü merkezi idare bu durumdan fazla etkilenmemiştir ⁽¹³⁾.

Timar sistemindeki hukuki düzenlemelerin en önemlileri Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmıştır. Nitekim bu döneme ait timarlarla ilgili pek çok kanunnâme metnine rastlanmaktadır. Ancak sistemdeki esas bozulmanın başlangıcı da XVI. yüzyılın sonlarına doğru kendini göstermiştir. Daha sonraki yüzyıllarda Koçi Bey gibi birçok Osmanlı müellifi timar sisteminin bozulduğunu söylemişler ve ıslahı için de çeşitli öneriler yazmışlardır ⁽¹⁴⁾.

Timar sisteminin, tarihi gelişimini böylece özetledikten sonra kısaca özelliklerinden ve konumuzla ilgili olan kısımlarından bahsedebiliriz. Timar sistemi üç temel üzerine oturmuştur. Bunlar; reâyâ, sipahi ve devlettir.

Osmanlı toprak sisteminin temeli bu rejime dayanmaktadır. Ayrıca bu rejim devletin askeri gücünü, iktisadi ve sosyal durumunu da doğrudan etkilemiştir. Geçimlerini veya hizmetleri karşılığında masraflarını temin için çeşitli bölgelerin gelirlerinin sipahilere tahsis edildiği timar sistemi, devletin en büyük süvari kuvvetini meydana getirmiştir. Devletin mülkü olan toprakların, yine birer devlet memuru olan sipahilerin gözetiminde toprağı kullanım hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Yani toprağın işletilmesi reayaya, işletmeye nezaret ve vergilerin toplanması *sahib-i arz* denilen ve çoğu sipahi olan dirlik sahiplerine bırakılmıştır. Bu yetkinin denetlenmesi görevi de kadınlara aitti. Köylü ailelerinin işlettiği bir veya yarım çiftlikten ibaret toprak parçası, bunların ödemekle yükümlü oldukları çift resminin matrahını teşkil ediyordu ⁽¹⁵⁾.

Sipahi topladığı bu paraların bir kısmını kendi ihtiyacını karşılamak için almakta, kalan kısmıyla asker besleyip, beslediği askerlerle birlikte sefere katılmaktadır. Bu haliyle bir devlet memurunu andıran sipahinin reâyâ üzerinde herhangi bir tasarrufu ve baskısı yoktur. Sorumlu olduğu topraklarda hükümdarın gücünü temsil eder.

⁽¹³⁾ TABAKOĞLU, Ahmet: Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, s.334; BELDİCEANU, Nicoara: (Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY) a.g.e., s.42.

⁽¹⁴⁾ İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., ODMT, C.I, s.242-243; HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e, s.99.

⁽¹⁵⁾ TABAKOĞLU, Ahmet: a.g.e., s.329; İNALCIK, Halil: "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", (Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi İçinde) s.32-55; ITZKOWITZ, Norman: (Çev. İsmet ÖZEL) Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1989, s.76-77; BARKAN, Ö.L.: a.g.m., s.287.

Reâyâ ise yukarıda bahsedildiği gibi üzerinde yaşamını sürdürdüğü bu toprakların ekim, dikim işleriyle uğraşıp, devlete karşı ödevi olan vergiyi sipahiye verirdi. O dönemlerde nakit para darlığı ve ulaşım zorlukları bulunması nedeniyle vergiler mahsûl olarak ödenirdi. Bu mahsûlü sipahiye teslim etmek üzere en yakın pazara (*akreb pazar*) taşımaları gerekirdi. Sipahi, reâyâdan bu mahsûlleri daha uzak pazarlara götürmelerini veya başka işler yapmalarını isteyemezdi. Adaletnâmelerde bu konu üzerinde hassasiyetle durulması istenmiştir ⁽¹⁶⁾.

Timarların miktarı, *kılıç* itibariyle tayin edilirdi. Kılıç hakkı, dirliğin türleri olan timar veya zeametın çekirdeğini teşkil eden kısmına denir. Bu temel kısmın miktarı akçe ile belirlenir, eyaletlere ve dirliğin çeşitlerine göre farklılık gösterirdi. En az kılıç hakkı miktarı 3.000 akçeden başlayıp 6.000 akçeyi geçmezdi. Her kılıç bir timar kabul edilir ve sahibinden 3.000 akçe için *cebelü* denen savaşa hazır teçhizatlı bir asker istenirdi. Akçe miktarı arttıkça çıkarılacak asker miktarı da artardı ⁽¹⁷⁾. Timarlar, sahiplerinin gördükleri işlere göre; *Eşkinici timarları* (harp zamanında *cebelüleri* ile beraber cepheye giden sipahi timarları), *Müstahfiz timarları* (kaleleri korumakla görevli sipahi timarları) ve *Hademe timarları* (hudut boylarında bulunan bazı zaviye ve camilerin korunması ve hizmetiyle görevli sipahi timarları) olmak üzere üçe ayrılır. Ayrıca 1530 yılına kadar, bütün timarlar beylerbeyi tarafından veriliyordu. Bu tarihten sonra ikiye ayrıldı. Belli bir miktara kadar beylerbeyiler timarlı sipahilere kendi tuğlarını taşıyan beratlarla doğrudan timar verebiliyordu. Bu tür timarlara *Tezkeresiz timar* adı verilmekteydi. Büyük timarlarda ise beylerbeyiler timar hakkı elde etmiş kişilere bir tezkere vererek tayinini merkezin onayına sunar, kabul edildiği taktirde beratı, İstanbul'dan gönderilirdi. Bu tür timarlara da *tezkereli timar* adı verilirdi.

Bunun yanında, arazi gelirlerinin dışındaki bazı istisnai vergi gelirlerinin de (*gerdek, cürm-i cinayet ve kışlak resmi gibi*) timar sahiplerine veya devlete ait oluşu timarların, *serbest timarlar* ve *serbest olmayan timarlar* şeklinde ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Bu tür timarlarda *rûsûm-ı serbestiye* denilen

⁽¹⁶⁾ Bkz., İNALCIK, Halil: "Adaletnâmeler", Belgeler, C.II, S.3-4, TTK, Ankara, 1993, s.49-93.

⁽¹⁷⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnâmeleri, C. IV, s.474 vd.; BARKAN, Ö.L.: a.g.m., İA, 12/1, s.295-296; Kılıç için bkz., PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.264.

niyâbet ve *bâd-ı hevâ* gibi örfi vergiler tamamıyla timar sahibine bırakılmıştır. Bunun karşılığında benzeri vergileri bağlı buldukları sancakbeyi ve subaşı ile paylaşmak zorunda kalan timarlar, serbest olmayan timarlar olarak adlandırılmıştır ⁽¹⁸⁾.

Timar sistemindeki, sipahi ile köylü arasındaki ilişki bir bakımdan özel hukuk ilişkisine, öte yandan da kamu hukuku ilişkisine girmektedir. Sipahi köylüye toprağı kiralarken *tapu resmi* adı altında bir para alır. Bu vergiyle birlikte sipahi toprağın işleme hakkını köylüye devretmiştir. Bundan sonra köylüden toprağını istese de geri alamaz. Ancak köylü toprağı düzenli bir şekilde işlemek ve her yıl vergisini aksatmadan ödemek zorundadır. Toprağını üst üste üç yıl işlemeyen köylünün, kira sözleşmesi sona erer. Köylü toprağını bırakıp gittiği zaman ise sipahi onu devlet gücüyle geri getirir ve *çift bozan resmi* adı altında bir ceza alır. Bu da bize her iki tarafın da belli şartlara bağlı olduklarını göstermektedir. Tapu resmini ödeyen reâyâ ölürse toprak, oğullarından başlayarak en yakın akrabalarına kalırdı ⁽¹⁹⁾.

B. KISACA AVRÜPA FEODALİTESİNİN MAHİYETİ

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması, Avrupa'da sonradan *feodalite* diye adlandırılacak olan yeni bir toplumsal ve siyasal oluşum meydana getirmiştir. İçtimai bakımdan feodalite, toplumun *silsile-i meratib* teşkil etmesinden, aristokratlaşmasından meydana gelmiştir.

Toplumdaki fertler birbirinden farklı sınıflara dahil edilmiştir. Her sınıfın hukuki vaziyetleri diğer sınıftan farklıdır. Bu sınıflaşmada araziden istifade ve tasarruf şekilleri büyük etken olmuştur. Bu sınıflar aşağıdan yukarıya doğru bir hiyerarşi teşkil etmektedir. Bu dönemde, birbirinden ayrı statüleri olan dört sınıf vardır. Bunlar; ruhaniler, asiller, hür şehirli ve köylüler, serfler (yarı köle) dir.

⁽¹⁸⁾ BARKAN, Ö.L.: a.g.m., s.310; BELDİCEANU, Nicoara: (Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY) a.g.e., s.31; ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.218-219.

⁽¹⁹⁾ Timar sistemiyle ilgili geniş bilgi için bkz., BARKAN, Ö.L.: a.g.m., s.286-333; ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.213-224; BELDİCEANU, Nicoara: (Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY) a.g.e., s.11-102; CİN, Halil: Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, s.85-125; İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., ODMT, C.I, s.239-244; HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.94-100; DOĞAN, D. Mehmet: Tarih ve Toplum, Rehber Yayınları, 2.B, Ankara, 1990, s.132-164; TABAKOĞLU, Ahmet: a.g.e., s.329-364.

Konumuzla alakası olan serflerin durumu Roma'daki durumlarından daha iyicedir. Eski çağlarda köle efendisinin şahsına bağlı iken, serfler, efendisinin arazilerine bağlıdır. Eski dönemlerde köleler kanuni bir şekilde aile kuramazken serfler evlenebilirlerdi. Roma döneminde efendinin köle üzerinde mutlak hakimiyeti olup, onu dövebilir hatta öldürebilirdi. Halbuki *senyörün* serflere karşı hakkı, zamanında vergi toplamak ve bazı muayyen angaryalar yüklemekten ibaretti. Son olarak önceki dönemlerde köleler mülk sahibi olamazdı. Feodal dönemdeki serfler ise hem menkullere hem de gayri menkullere sahip olabilirlerdi ⁽²⁰⁾.

IX. ve XIII. yüzyıllarda Avrupa'nın sosyal, siyasi, ekonomik kurumlarına doğrudan etki eden feodalite rejimi çok geniş çerçevede ele alınması gereken bir konudur. Bu nedenle konu tarafımızdan kısaca özetlenerek sunulmaya çalışılacaktır. Feodal sistemde senyörün kendi adına işletmek için ayırdığı ve Fransa'da *domaine* veya *reserve*, İngiltere'de *manor* denilen büyük çiftlik toprakları bulunmaktadır. Bu toprakları işletebilmek için kalabalık bir işçi toplumuna ihtiyaç duyulmuştur. Bu açıdan bakıldığında feodalite bir emek açlığı dönemi olarak ifade edilebilir. Toprak, emeğe göre boldur. Yani feodalitenin en belirgin özelliği emeğe angarya yoluyla el konulmasıdır. Bu sebeple işçi bulmak ve emeğin karşılığını ödemek için yeni bir yol bulmak icap etmiştir. Buna verilen isim de yarı kölelik manasına gelen servaj usulü idi ⁽²¹⁾. Şimdi serflerin değişik noktalardan konumlarını ve senyörle olan ilişkilerini ele alabiliriz.

1) Fiili bakımdan serfler başlıca üç zümreye ayrılabilirler. Bunlar: Birincisi; yere ve senyöre bağlı serfler olup, bunlar herhangi bir senyörün arazisine bağlı yarı kölelerdi. Bu serfler buldukları araziye terk edemezlerdi. Terk ettikleri taktirde *fief* sahibi senyör, kuvvet kullanarak onları geri dönmeye zorlayabilirdi. İkincisi; yerden dolayı serflik. Bu nevi serfler genellikle işlettikleri arazi yüzünden serf sayılırlardı. Bunlar araziden kaçtıkları taktirde eski sahipleri bunları geri dönmeye mecbur edemezdi. Üçüncüsü; şahıslarından dolayı serflerdi. Bunlar

⁽²⁰⁾ ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.43-49; AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent: İmparatorluktan Tanrı Devletine, İmge Yayınları, 2.B., Ankara, 1996, s.147-148; KILIÇBAY, Mehmet Ali: Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Teori Yayınları, Ankara, 1985, s.213-214.

⁽²¹⁾ KILIÇBAY, Mehmet Ali:a.g.e., s.212-213; AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent:a.g.e., s.158.

işledikleri araziyi terk ederek, başka bir senyöre gidebilir, sahiplerini değiştirebilirlerdi. Ancak serflikten asla kurtulamazlardı ⁽²²⁾.

2) Feodal toplum içerisindeki gruplar arasında hukuki durumu en kötü olan sınıf serflerdir. Her ne kadar bazı hakları olsa da bunları esarete yaklaştıran yönler de mevcuttur. Serflerin mükellefiyetlerini şöylece sıralayabiliriz: (a) Serfler senyöre karşı ağır vergilerle mükellefti. Bu vergiler *Chevage* ve *Taille* vergileridir. Bu verginin miktarı her sene aynı olmayabilirdi. (b) Diğer mükellefiyetler, angaryalar (angarya, senyör için çeşitli hizmetleri karşılıksız olarak yapma mecburiyeti) dir. Bunlar da iki türdür. Serfler, angarya olarak senede belirli günler miktarınca senyöre çalışmak zorundadır ⁽²³⁾.

3) Serflere yönelik medeni hukuk alanındaki sınırlamalar: (a) Serfler hukuki bir şahıs olmalarına rağmen hür kadınlarla evlenemezlerdi. Başka bir senyöre ait serfle evlenmesi için senyörlerin müsaadesini alması gerekirdi. Bu müsaadeyi almak için senyöre *Formariage* adı altında bir vergi ödemekle mükellefti. (b) Varislik hakkının sınırlandırılması (*Mainmorte*): Serfler, senyöre ait işlettikleri arazi haricindeki, mallarını başkalarına devredebilirlerdi. Fakat bunları mirasçılara bırakmaya hakları yoktu, öldüğünde bütün malları senyöre kalıyordu. Zaman içerisinde miras bırakma hakkını da kazanmışlardı ⁽²⁴⁾.

4) Serf olmanın kaynağı: (a) Doğum; serften doğan çocuk serf olur. Anne ve babadan biri hür olduğu zaman, çocuk ya serf oluyor ya da anne veya babasından birine tabi oluyordu. (b) Eğer bir kadın serfle evlenirse, serfliği kabul etmiş demektir. (c) Bazı yerlerde hür bir insan serfler arasında oturmak ve onlarla belli bir zaman yaşamakla da serf oluyordu.

5) Serfliğin sona ermesi: (a) Her senyör kendine ait serfi âzâd edebilir. Ancak bunun hukuki bakımdan gerçeklik kazanması için *süzerenden* izin alınması şarttı. (b) Serfin, bir sene ve bir gün müddetince bir şehirde hür olarak oturması serflikten kurtulmanın başka bir yolu idi. (c) Kadın serfler senyörle evlenmekle hür oluyorlardı. (d) Serf yüksek bir rütbeye veya rahip sınıfına girmekle serflikten kurtuluyordu.

⁽²²⁾ ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.50.

⁽²³⁾ KILIÇBAY, Mehmet Ali: a.g.e., s.226-228.

⁽²⁴⁾ ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.52; KILIÇBAY, Mehmet Ali, a.g.e., s.241-243.

6) Feodal hiyerarşi içindeki münasebetler ve vazifeler : Feodalite devrinde Avrupa'da senyörler arasında tâbilik metbuluk münasebetleri esastır. *Vassal* ile *süzeren* arasındaki fief verme muamelesi feodal bir sözleşme ile yapılırdı. Bu sözleşme çeşitli şekil ve merasimlere tabii idi. Bu surette yapılan sözleşme sonunda her iki taraf için karşılıklı hak ve borçlar doğurmakta idi⁽²⁵⁾.

(a) Vassalın vazifeleri : Vassalın süzerenine karşı vazifeleri; sadakat vazifesi, askeri hizmet vazifesi (bu hizmet senede 40 gün olarak kabul edilmiştir.), müşavirlik vazifesi (vassal çağrıldığı zaman fikirleriyle süzerene yardım etmeliydi), kazai vazifesi (herhangi bir vassalın muhakemesi esnasında orada bulunmak zorunda idi.), yardımcılık vazifesi (bazı hallerde vassal süzerenine maddi yardımda bulunmak zorunda idi.) olarak sıralanabilir.

(b) Süzerenin vazifeleri: Bunlar da şöyle sıralanabilir; Süzeren, vassalın fieften faydalanmasını temin etmeliydi. Süzeren vassalına karşı adaleti temin etmekle yükümlüydü ve ona mahkemesinin kapısını kapayamazdı. Süzeren (senyör) vassalın serflerine yeni angaryalar yükleyemezdi, vassalın rızası olmadan onun arazisi üzerine herhangi bir yapı inşa ettiremezdi. Süzerenin bunlardan başka çeşitli vazifeleri de vardı.

Feodalite sisteminde senyörlerin fiefleri içerisindeki ahali üzerinde sahip oldukları hakları vardı ki, bunlara senyörlük hakları denir. Bu haklar sayesinde özellikle büyük senyörler, fief arazileri içinde bulunan serflere karşı yasama, yürütme ve yargıyı ilgilendiren tüm haklara sahiptiler. Hatta bazı senyörler para bile bastırabiliyorlardı. Yani her büyük fief adeta küçük bir devlet gibi idi. Kısaca senyörlerin yasama, yargı konularında, mali yönden vergi toplama konusunda, askeri yönden ise asker toplama yetkileri vardı. Bu işler esnasında her türlü keyfi hareket içerisinde girerek köylülere ve serflere zulmedebiliyorlardı⁽²⁶⁾.

⁽²⁵⁾ Bkz., ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.54; toprak parçasını veren tarafa süzeren, alan tarafa ise vassal denmektedir.

⁽²⁶⁾ Feodalite hakkında geniş bilgi için bkz., ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.43-80; KILIÇBAY, Mehmet Ali: a.g.e., s.203-245; AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent: a.g.e., s.147-193; TÜNAY, Muharrem: Siyasal Tarih, İmge Yayınları, Ankara, 1995, s.15-52; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.82-88.

C.OSMANLI TİMARI ve AVRUPA FEODALİTESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

1. Yönetim Açısından

Avrupa feodalitesinde hakimiyet sahibi olması gereken merkezi devlet zaafa uğramıştır. Feodal senyörler, kendileri iktidarın sahibidirler. Senyörlerin sayısı kadar küçük devletler ve ufak krallık örnekleri söz konusudur. Sipahiler ise güçlerini sadece devlet memuru olmaktan alırlar. Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetim çok güçlüdür, istediği zaman sipahileri görevden alır. Toprağı köylüye vermek, onların çalışmalarını denetlemek, onlardan vergi almak ve köylünün asayişi ile ilgilenmek devletin verdiği yetkiler çerçevesindedir.

Krallar, senyörleri istese de toprağın başından uzaklaştıramaz. Feodal senyörler ile hükümdarların ilişkileri iki yönlüdür. Aralarında *charte* denilen sözleşmelerle bu ilişkiler tespit edilmiştir. Buna karşılık timar sahibi ile padişahın ilişkisi ise tek yönlüdür. Aralarında sözleşmeler değil merkezin emir ve kanunları geçerlidir.

Feodalitede değişik mertebeler ve kademeler vardır. Bu kademe içinde toprağa bağlı serf en altta, kral ise en üsttedir. Fakat kral, tebaası sayılan köylü ile direkt temas içerisinde değildir. Kralla serfler arasında, küçükten büyüğe doğru vassal, süzeren grubu yer alır. Osmanlı Devleti'nde reâyâ ile merkez arasında sınıflar bulunmaz. Devlet bu tip mahalli otoritelerin filizlenmesine (istisnalar hariç) çok fazla fırsat vermemiştir.

Timarlar sadece askeri bakımdan hiyerarşik özellikler taşır. Bu durumda da timar sahiplerinin, feodalitede olduğu gibi özel askeri birlikleri yoktur. Feodalitede senyörler bu askerler ile diğer senyörlere karşı, hatta krala karşı savaş açabilirler. Kralın ordusuna katıldıkları zaman özel birlikleri ve bayrakları ile savaşır. Timar ve zeamet sahiplerinin hazırladığı askerler ise, merkezi ordu içinde fert olarak yer alırlar ⁽²⁷⁾.

⁽²⁷⁾ DOĞAN, D. Mehmet: a.g.e., s.176-177; ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.88-89.

2. İktisadi Açıdan

Feodalitenin senyörleri, toprakların bir kısmını serflere vermekle birlikte, önemli bir bölümünü kendileri için ayırırlar. Osmanlı Sipahisinin kendisine ait toprağı genelde yoktur. Az da olsa bazı sipahilere *hasşa çiftlikleri* diye isimlendirilen bir miktar toprak verildiğı görülür. Sipahi bu toprağı ister kendisi işler, isterse yarıcıya verip işlettirebilir. Sipahinin köylüyü bu arazi üzerinde angarya şeklinde çalıştırması adaletnâmeler ile yasaklanmıştır. Hasşa çiftliklerinin satılması veya vakfedilmesi de mümkün değildir. Bunun dışında sipahinin üretimle ilişkisi doğrudan olmayıp, kendisine tahsis edilen bazı vergilerin toplanması şeklinde dolaylıdır.

Timar sahiplerinin reâyâdan aldıkları vergilerin isimleri ve nispetleri belirlidir. Bunun dışındaki vergiler merkezi idare memurları tarafından tahsil edilir. Ayrıca sipahi topladığı vergiler konusunda zaman zaman teftiş görürdü. Feodal senyörler ise mali bakımdan hiçbir engellemeye maruz kalmadan, iktisadi ve mali bütün baskı araçlarını serfleri üzerinde dilediğı şekilde tasarruf eder ⁽²⁸⁾.

3. Sosyal Açıdan

Senyörlük toprağına bağılı bir soy asaletidir. Sipahilik ise, asla böyle bir hal almamıştır. Çünkü İslâm miras hukuku böyle bir oluşumu engellemiştir. Kaldı ki, timarlar sipahinin malı olmayıp devletin mülkiyeti altındaki topraklardır. Ayrıca devletin toprak siyâseti de sipahilerin yerlerinin sık sık değiştirilmesiyle böyle bir oluşumun önüne geçmiştir. Diğer önemli bir faktör ise devletin sürgün siyâseti olmuştur. Yeni fethedilen yerlerin Türkleştirilmesi amacıyla toplu ve sistemli sürgünler olmuştur. Bu da sipahilerin toprağına bağılı soylu sınıfı oluşturmalarına ne vakit ne de imkan bırakmıştır.

Serf, Avrupa'da senyörün kölesi durumundadır. Bu nedenle serfin evlenmesinden mirasına kadar birçok konuda söz sahibidir. Timar sahiplerinin dirliklerinde yaşayan reâyâ üzerindeki yetkisi onların güvenliğini sağlamaktan

⁽²⁸⁾ TABAKOĞLU, Ahmet: a.g.e., s.336-338; DOĞAN, D. Mehmet: a.g.e., s.178-179.

ibaret olup ona hiçbir siyâsi hakimiyet sağlamaz. Eğer sipahi reâyâyı incitirse bununla ilgili müeyyideler vardır ⁽²⁹⁾.

Serfler, senyörle olan bağlarından ancak âzâd edildikleri taktirde kurtulabilmektedirler. Bu yüzden bunların Osmanlı reâyâsı ile kıyaslanması mümkün değildir. Osmanlı'nın Balkanları fethinden sonra buradaki serfler, Osmanlı'nın zimmi reâyâsı haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde nadir görülen savaş esirlerinin toprak işçisi olarak çalıştırılmaları, batı feodalitesindeki sistemle benzerlik gösterir. *Ortakçı kullar* diye isimlendirilen bu esirlerin durumu daha sonra incelenecektir ⁽³⁰⁾.

4. Hukuki Açıdan

Serfler toprağa bağlı kölelerdir. Toprağı terk edemez, toprakla birlikte alınır satılırlardı. Nereye giderse gitsin, sahibinin onun üzerindeki hakları devam ederdi. Osmanlı reâyâsının işlediği toprağı terk edememesi ile serflerin bu halini kıyas edenler, reâyânın da serften farksız olduğunu iddia etmektedirler. Reâyânın toprağından ayırlamamasının nedeni Osmanlı devlet sistemi içinde kendisine yüklenmiş olan görevlerinden dolayıdır. Ayrıca böyle bir tedbirin sebebi o dönemde çok kıymet verilen toprağın boş kalmasını önlemektir.

Sipahilerin reâyâ üzerinde yargılama yetkileri yoktur. Hem reâyâyı hem de sipahiye yargılayan kadılardır. Feodal senyörler ise serfini kendi mahkemelerinde yargılama ve ceza verme yetkisine sahiptir. Ayrıca reâyâ herhangi bir sipahiye şikayet ederse, merkezden teftiş memurları gönderiliyordu. Böyle bir durumda şikayet edilen kimse şikayet edenlerle birlikte kadı önüne çıkarılıyordu. Umumi teftiş hallerinde ise bu görevlilerin geriye yönelik on beş yıllık icraatı dahi teftiş edilebiliyordu.

Kısaca, Osmanlı reâyâsı, feodal bir sistem içinde değildir. Uygulamada her çiftçi yer değiştirebilir. Osmanlı tımarının batı feodal sistemindeki fiefle hiçbir ortak yanı yoktur. Tımar sahibi ile reâyâ arasında bazı noktalardan benzerlik bile vardır. Aynı zamanda tımarlı sipahiler vassallık sistemindeki gibi bir üst

⁽²⁹⁾ Bkz., BARKAN, Ö.L.: a.g.m., İA, s.306.

⁽³⁰⁾ DOĞAN, D. Mehmet: a.g.e., s.179-182.

birimini efendi olarak tanımamıştır. Çünkü Osmanlı sisteminde böyle bir hiyerarşinin yeri yoktur⁽³¹⁾.

III. OSMANLI'DA KAPIKULLARI, DEVLETE VE ŞAHISLARA AİT KÖLELER

A. KAPIKULLARI

Osmanlı, kökleri eski Türk devletlerine ve İslâm devletlerine dayanan kurumlara kendine özgü bir yön vermiş ve bunları geliştirmiştir. Avrupa'daki feodal sistemden Osmanlı devlet düzenini ayıran en önemli unsurlardan birisi de kul sistemidir. Kul, (gulam) sarayda, devlet bürokrasisinde, askeri sınıf içerisinde hizmet görmesi için çok iyi eğitilen insandır. İslâm devletlerinde uygulanan bu sistemin kökeni Abbasiler dönemine kadar gerilere uzanır. (Daha önce Abbasilerdeki uygulamalar incelenmişti.) Diğer bir çok kurumda olduğu gibi bu uygulama da Selçuklulardan Osmanlı'ya intikal etmiştir⁽³²⁾.

Osmanlı ilk dönemlerinde, özellikle Rumeli'de artan fetihler esnasında devamlı bir orduya ve daha fazla askere ihtiyaç duymuştu. Osman ve Orhan Gazi zamanlarında atlı aşiret kuvvetleri ile yaya ve müsellemlerin, gittikçe büyüyen Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını karşılayamadığı, I. Murad döneminde daha belirgin bir hal almıştı. Bu ihtiyaca binaen, önceleri savaşta esir düşen, askerlik yapmaya elverişli hıristiyan çocuklarının 1/5'ine (Pençyek = Pençik) kısa bir süre ile Türk terbiyesi verilerek yeni bir askeri sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. İşte bu teşkilatlanma ile Kapıkulu ocaklarının çekirdeği oluşturulmuştur. Daha sonraları bu ihtiyaç devşirmelerle karşılanmaya başlanmıştır.

Konumuzla ilgilendiren ve çok büyük spekülasyonlara yol açan bu sistem içindeki insanların statüleri nedir? Tam manasıyla köle sayılabilirler mi? Gibi

⁽³¹⁾ DOĞAN, D. Mehmet: a.g.e., s.182-184; ÖZÇELİK, A. Selçuk: a.g.e., s.90-91; TABAKOĞLU, Ahmet: a.g.e., s.339-345; MANTRAN, Robert: (Çev. Server TANİLLİ) Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C.I, Say yayınları, İstanbul, 1992, s.160; ITZKOWITZ, Norman: (çev. İsmet ÖZEL) a.g.e., s.78-79.

⁽³²⁾ ITZKOWITZ, Norman: a.g.e., s.79.

sorulara cevap aramamız gerekmektedir. Özellikle Kapıkulu kelimesinden yola çıkan bazı araştırmacı ve tarihçiler (genellikle batılılar) bütün devlet memurlarının ve askerlerin padişahın kölesi olduğunu iddia etmektedirler⁽³³⁾.

Kapıkulu ocakları ve bunların başında yer alan Yeniçeri Teşkilatı, Osmanlı ordusunun en önemli vurucu güçlerindedir. Yeniçerilerin sahip oldukları imkanlardan dolayı, özellikle yükselme döneminde, bu sınıfa dahil olabilmek, ister müslüman isterse gayr-i müslim olsun çoğu insanı cezbediyordu⁽³⁴⁾.

1. Pençik Sistemi ve Acemi Ocakları

Osmanlı'nın tam manasıyla devlet kurumlarının temelini atarak, büyük devlet olma yolunda ilerlediği, Sultan I. Murad döneminden, Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar Yeniçeri Ocağı'nın asker ihtiyacını karşılayanlar pençik oğlanlarıdır.

Daha önce esirlerin durumundan bahsedilirken, onların ganimetten sayıldığını ve beşte birlik kısmının Kur'an'ın emriyle Peygambere (devlete) ait olduğunu söylemiştik. Devlete ait olan bu kısma Farsça pençyek (1/5) halk dilindeki anlamıyla da pençik adı verilmiştir. İslâm hukukunun ulüme veya onun naibine verdiği yetkiyle bu esirler; katledilebilirler, köle yapılabilirler, zimmi statüsüne konabilirler veya Hanefi mezhebinin bazı alimlerinin karşı çıktıkları haliyle bir bedel karşılığında (bu esir değişimi de olabilir) serbest bırakılabilirler.

Bu kısa izahata dayanarak, Sultan I. Murad döneminde kadıasker *Çandarlı Kara Halil* ve devrin büyük hukukçusu *Karamanlı Molla Rüstem*'in çalışmaları sonucu 1362 (1363) tarihinde Pençik Kanunu adıyla pençik sistemi meşrulaşmış ve Acemi Ocağı Yeniçeriliğin ilk nüvesi olarak faaliyete başlamıştır⁽³⁵⁾. Bu konuyla ilgili olarak Neşri'de yazıldığına göre, *Çandarlı Kara Halil Paşa*, savaşta esir alına bu insanlar için: “ *Bunları Türk'e virelüm. Hem müslüman*

⁽³³⁾ Örneğin bkz., LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU) *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Süreç Yayınları, İstanbul, 1987, s.51-64.

⁽³⁴⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: *Tabular Yıkılıyor - 1*, OSAV Yayını, İstanbul, 1996, s.218.

⁽³⁵⁾ Pençik Kanunnâmesi için bkz., AKGÜNDÜZ, Ahmet: *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C.II, s.128-134; ayrıca bkz., HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.44-45; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C.I, TTK, Ankara, 1988, s.5-6; ÖZCAN, “Abdülkadir: Osmanlı Askeri Teşkilatı”, ODMT, C.I, s.338.

olsunlar, hem Türkçe öğrensinler. Sonra getürelüm Yiniçeri olsunlar. ” diyerek bu teşkilatlanmanın ilk öncüsü ve kurucusu olmuştur ⁽³⁶⁾. Bu hususta tertip edilen kanuna “*Pençik kanunu*”, ve alına esirlere de “*Pençik oğlanı* ” adı verilmiştir.

Pençik oğlanlarının önemli bir kısmı Akıncıların düşman ülkesine yaptıkları akınlarda esir alınır. Alına bu esirler *Pençikçi* denilen bir memur tarafından tespit edilir, bunlardan bedenen kusursuz ve sağlam olan 10 ila 17 yaş arasındaki erkek çocuklar devlet tarafından 300 akça karşılığında satın alınır.

Pençik oğlanları adı ile toplanan bu gençler, ilk olarak Gelibolu’da İstanbul’un fethinden sonra da İstanbul’da kurulan Acemi Ocakları’na gönderilmeden evvel müslüman - Türk ailelerinin yanına verilmiştir. Bu ailelerin yanında müslüman olup, Türk örf ve adetlerini öğrenecekler, aynı zamanda buralarda çiftçilik yapacaklar ve yaptıkları bu işler karşılığında kendilerine çok cüz’i bir ücret ödenecekti. Bu uygulamanın bir amacı da toplanan esirlerin aradaki deniz sayesinde eski memleketlerine kaçmalarını engellemektir. Türk çiftçisine esir verilmesi kanununun Sırpsındığı savaşından sonra uygulamaya geçirildiği kaynaklarda yer almaktadır. Ancak başka bir kaynakta da bu sistemin İstanbul’un fethinden sonra başladığı yer almaktadır ⁽³⁷⁾.

1362 (1363) yılında çıkartılan Pençik Kanunu sonradan daha detaylı hale getirilmiştir. Acemiliğe alınmayanlar ; *Şirhor* (süt emenler), *beççe* (3 yaşından 8 yaşına kadar, yavru), *gulâmçe* (8-12 yaş arası küçük çocuk), *gulâm* (büluğ çağına gelmiş çocuk), *sakallı* (tıraşı gelmiş olanlar) ve *pir* (ihtiyar) gibi çeşitli gruplara ayrılmışlar ve buna göre de vergileri yeniden düzenlenmişti. Bundan başka esirlerin mâlül veya vücut azalarının tam olup olmadığına göre de alına vergiler değişiyordu. Bu verilerin alınması için Akıncıların yanında Pençikçiler bulunuyordu. Orduda, İstanbul ve Gelibolu gibi yerlerde *Pençik resmi* almak için *Pençik emini* denilen memurlar bulunuyordu ⁽³⁸⁾.

⁽³⁶⁾ NEŞRİ:(Nşr. F. Reşid UNAT ve M. A. KÖYMEN)Kitab-ı Cihân-nûmâ, C.I, TTK, Ankara, 1987, s.198-199.

⁽³⁷⁾ HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.46; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., C.I, s.11.

⁽³⁸⁾ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., s.10.

Türk çiftçilerinin yanında yetişen Pençik oğlanları birer akça yevmiye ile Acemi Ocağı'na veya Çardak - Gelibolu arasında sefer yapan gemi hizmetlerine verilirdi. Burada 5 - 10 yıl çalıştıktan sonra *Kapuya çıkmak veya bedergâh* adı altında Yeniçeri Ocağı'na kaydedilirlerdi. XV. yüzyılda Rumeli'nin Türkleşmesi üzerine bahsedilen esirler ve aşağıda değineceğimiz devşirmeler oradaki Türk ailelerinin yanına da verilmeye başlanmıştır. Bunlardan Anadolu'dakilerin idaresi Anadolu Ağasına, Rumeli'dekiler de Rumeli Ağasına verilmişti ⁽³⁹⁾.

Yukarıda kısaca tarihi gelişimi ve özellikleri anlatılan Pençik sistemi ile Osmanlı Devleti, esirleri gerçek manada köle yapmak veya Avrupalılar gibi satmak yerine onlara hem yarı hürriyetlerini kazandırmış hem de bu çocukların kendi rızalarıyla, müslüman olmalarını sağlamıştır. Böyle bir sistemin Avrupalıların iddia ettiği gibi zulme veya haksızlığa dayandığı çok gerçekçi bir iddia değildir.

Ayrıca bu konuyla alakalı olarak üzerinde durulması gereken bir husus da ünlü düşünür İbn Haldun'un:

“ Azadlı, köle ve hademe gibilerin saygı ve şerefleri mensup oldukları asalet ve servet sahipleri olan efendilerinin şeref ve asaleti nisbetinde olur. ”

şeklinde açıklanan nazariyesidir. Hz. Peygamber'in bir hadisinde bu konudan şöyle bahsedilmektedir: *“Bir kavmin köle ve âzâdlısı o kavimdir.”* Tarih boyunca çeşitli İslâm devletlerinde görüldüğü gibi köle veya âzâdlılar hep efendilerinin asaletiyle değerlendirilmişlerdir. Osmanlılarda da aynı usulün takip edildiği söylenebilir ⁽⁴⁰⁾. Bu esirlerin de eski şeref ve asaleti yok olmuş, Osmanlı ile yeniden şeref ve asalet kazanmışlardır.

Yani bu sistem ile toplanan esirler daha önce anlattığımız manada köle sayılmayıp şanslı köleler olarak kabul edilmelidir.

⁽³⁹⁾ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., s.12; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Tabular Yıkılıyor, s.220; ayrıca Acemi ocakları için bkz., UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: “Acemi Oğlan”, İA, C.1, s.117-118.

⁽⁴⁰⁾ İBN HALDUN: (Çev. Zakir Kadri UGAN) *Mukaddime*, C.I, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1990, s.342-345.

2. Devşirme Sistemi ve Acemi Ocakları

Fetihler sayesinde zaman içinde genişleyen devletin askere olan ihtiyacı da o nispette artmakta idi. Yukarıda bahsedildiği gibi, önceleri uygulanan Pençik Kanunu'na göre alınan askerler bu ihtiyaca cevap vermiyordu. Zira, devlet sınırlarının genişlemesinden sonra bazı siyasi gelişmeler ve kargaşalar sonucu ordunun mevcudu azalmaya başlamıştı. Özellikle Timur'la yapılan Ankara Savaşından (1402) sonra fetihlerin durmasıyla Pençik oğlanı temini de imkansızlaşmış ve asker kaynağı olarak yeni bir usule ihtiyaç duyulmuştu.

Daha önceki İslâm ve Türk devletlerinde uygulanmamış olan ve adına *devşirme* denilen bu sistem için II. Murad zamanında bir kanun çıkartılmıştır. Bu kanuna göre: Hıristiyan teb'anın bir kaç çocuğundan yaşı uygun olanlar, her kırk aileden bir ortalamasıyla toplanırdı. Böylece önemi gittikçe azalan *Pençik Kanununun* yerini *Devşirme Kanunu* alacaktı ⁽⁴¹⁾.

İhtiyaca göre 3-5 yıl veya daha uzun sürelerde devşirilen bu çocuklar 8 ila 18 yaş arasında ki bekârlardan olacaktı. (XVII. yüzyılda bu sınırlar 15 ila 20 yaş olarak belirlenmiştir.) Önceleri yalnızca Rumeli'de uygulanan bu kanun, özellikle Arnavutluk, Mora, Cezair-i Bahr-ı Sefid ve Bulgaristan'da, daha sonra ise Sırbistan, Bosna Hersek, ve Macaristan'da tatbik edilmiştir. XV. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'daki hıristiyan ailelerden de devşirme alındığı görülmektedir.

Devşirme işinin başındaki en büyük amir Yeniçeri Ağası idi. Acemi Ocağı'na veya Yeniçeri Ocağı'na asker alınması onun Divan'a arz edeceği tezkire ile olurdu. XVI. yüzyılın ilk yarısından sonra Ocaktan tayin olunan bir *devşirme emini* ve bir memur, kadılar, sancak beyleri ve timarlı sipahilerinde yardımlarıyla askere alınacak çocuklar toplanırdı. Daha öncelerden bu işleri kadılar, sancak beyi ve beylerbeyi yaparlardı. Fakat bunların bazı suiistimalleri ve rüşvet almaları gibi olumsuz yönlerinin ortaya çıkması sonucu bu işlerin merkezden yapılması kararlaştırılmıştı. Devşirme memurları genellikle Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelen komutanları arasından seçilirdi. Bu memurun elinde padişahın konuya ilişkin bir fermanı ve Yeniçeri Ağasının bir mektubu

⁽⁴¹⁾ ÖZCAN, Abdülkadir: "Osmanlılarda Askeri Teşkilat", Osmanlı Ansiklopedisi, C.4, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.15; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., C.I, s.13-14.

bulunurdu. Böylece sahte devşiricilere fırsat verilmezdi. Ayrıca bu işlemler esnasında görülen yolsuzluklara da mümkün mertebe fırsat verilmemeye çalışılmıştır⁽⁴²⁾.

a. Devşirme İşlemi

Devşirme memurunun elindeki ferman ve Yeniçeri Ağası'nın mektubunda nereden, ne kadar çocuk alınacağı belirlenir, memur ona göre hareket ederdi. Yukarıda belirtildiği gibi genellikle kırk haneden bir acemi adayı toplanırdı. Yalnız bu oran ihtiyaca göre değişebilirdi. Gidilecek her yerde dellallar vasıtası ile köylere kadar ilan yapılırdı. Bu ilanlardan sonra hıristiyan çocukları papazlar ve babalarının sorumluluğu altında vaftiz defterleri ile beraber toplanma yerlerine gelirler, devşirmeye görevli memurlar da bu çocukları kadı, sipahi ve köy kethüdaları huzurunda teslim alırdı. Vaftiz defterlerinde çocukların doğum tarihleri bulunduğundan seçim bu defterler sayesinde yapılırdı. Evli olan gençler alınmazdı. Bunu bir kurtuluş yolu kabul eden bazı hıristiyan aileler çocuklarını 8 veya 9 yaşlarında evlendiriyordu⁽⁴³⁾. Toplama esnasında daha ziyade 14 ila 18 yaş arasındakiler tercih edilirdi. Bu çocukların köyü, kazası, babasının ve sipahisinin adı, doğum tarihi ve bütün eşkali ile *sürücüsünün* yani sevk memurunun adı deftere yazılırdı. Bu defter iki nüsha olarak tutulur, biri devşirme memurunda diğeri ise bunları merkeze sevkle görevli memurda bulunurdu. Devşirme işini yapan memurlar bu hizmetler karşılığında devletten ücret alırlardı.

Kanuna göre, hıristiyan çocuklarının en asilleri seçilir, papaz çocukları, iki çocuğu olanın bir çocuğu, bir kaç çocuğu olanın ise en güzeli ve sıhhatlisi seçilirdi. Bir oğlu olanın çocuğu alınmazdı. Alınacak olanların orta boylu olmasına dikkat edilir, uzun boyluların uygun vücutlu olanları saray için devşirilirdi. Ermenilerden de devşirme oğlanı alınırdı (örneğin: 1617 ve 1626 yıllarında iki defa veziriazam olan Halil Paşa Maraş Ermenilerindendi). Yahudilerden asla devşirme alınmazdı. Ayrıca anasız, babasız oğlanlar, köy kethüdasının oğlu, sığırtmaç ve çoban oğulları, kel, fodul, köse ve doğuştan

⁽⁴²⁾ PAKALIN, M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.I, s.444-445.

⁽⁴³⁾ MANTRAN, Robert: (Çev. Server TANİLLİ) a.g.e., C.I, s.210-211.

sünnetliler de devşirilmezdi. Türkçe bilenler, evli ve sanatkâr olanlar ve daha önce İstanbul'a gelip gitmiş olanlar, çok kısa veya çok uzun olanlar da alınmazdı.

Bu usullerle toplanan çocuklar *sürü* denilen 100, 150, 200 veya daha fazla gruplar halinde ve sürücülerin sorumluluğu altında Payitahta sevk edilirdi. Bunların sevkleri esnasındaki yemek masrafları, *kızıl aba* ve *sivri külah* için gerekli giyim masrafları, devşirildikleri yerden *hil'at-baha* veya *kul akçası* adıyla çocuk başına 90'ar veya 100'er akça (XVII. yüzyılda 600 akçaya kadar çıkmıştır.) olarak alınırdı.

Poturoğulları denilen Bosnalı Müslümanların çocukları saray ve Bostancı Ocağı için devşirilirdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde fethedilen Bosna halkı kendiliğinden müslüman olmuşlardı. Bu davranışlarını mükafatlandırmak için saraya alınmalarına karar verilmişti.

Fatih ve Yavuz Sultan Selim zamanlarında bir ara Trabzon'dan da devşirme alınmış, fakat III. Mehmed zamanında bu usulden vazgeçilmişti. XVII. yüzyıl başlarına kadar devşirme işinde çok hassas davranılmıştır. Bu nedenle Türk, Gürcü ve Kürt Hıristiyan teb'anın çok olduğu Karaman - Erzurum arasındaki bölgeden çok az oğlan devşirilmiştir. Kayseri'den ilk toplama Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmış ve Osmanlı'nın en büyük şaheserlerine damgasını vuran Mimar Sinan bu esnada alınmıştı⁽⁴⁴⁾.

Rus, Çingene ve Acemlerden oğlan devşirmek kat'i surette yasaktı. *Istabl-ı âmireye* ait çayırıları biçen, atlara bakan, muhafaza eden ve daha birtakım hizmetler yapan İstanbul Kartal ve Kadıköy Hıristiyanları da devşirme vermezdi. Ayrıca, devlet adına yaptıkları bazı hizmetler karşılığında mükafaat olarak devşirme vermekten muaf tutulan reâyâ da vardı. Bunların ellerinde bu konuyla ilgili *muafnâmeler* bulunurdu.

Çeşitli bölgelerden sürüler halinde at, deve veya araba gibi nakil vasıtasıyla İstanbul'a getirilen bu çocuklar muayene edildikten sonra, bunlara Acemi oğlan denirdi.

İstanbul'a gelen çocuklar 2 - 3 gün istirahatten sonra sağ ellerinin şehadet parmağı kaldırılarak Kelime-i Şehadet getirtilip müslümanlığa ilk adımı

⁽⁴⁴⁾ PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.I, s.447; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., C.I, s.15-20.

atarlardı. Sonra Yeniçeri Ağası tarafından teftiş edilip, içlerinde sünnetlilerin olup olmadığı tespit edilir, uygun olanlar *eşkal defterine* kaydedilip Acemi ocağı cerrahı tarafından sünnet edilirdi. Bundan sonra yeteneklerinin belirlenebilmesi için bir dizi sınava tabi tutulurlardı. Elemeler yapılırken *ilm-i kıyafet* (phrenology) yoluyla çocuğun karakteri ve zihni özellikleri kadar dış görünüşüne de önem verilirdi ⁽⁴⁵⁾. Becerikli ve kapasiteli gençler saray için, gürbüz ve sağlam yapılı olanlar ise Bostancı Ocağı için ayrılırdı. Kalanlar ise, Anadolu ve Rumeli ağaları vasıtasıyla Türk köylülerine dağıtılırdı. Buna *Türk'e vermek* denirdi. Türk ailelerinin yanında en az 3, en fazla 8 yıl yeterli eğitimi alan Acemi oğlanları, eşkal defterlerine bakılarak Gelibolu ve İstanbul Acemi Ocakları'na sevk edilirdi.

Acemi Ocağında askeri ve mesleki eğitim alanlar, kabiliyetlerine göre Yeniçeri Ocağı'na, Enderun Mektebi'ne veya başka yerlere dağıtılırdı.

Acemi Ocağı fertlerine *ulufe* denilen bir maaş ödenirdi. Bu maaşlar 1 - 2 veya 2.5 akça arasında değişirdi. Bunun dışında *adet-i zerpul* adıyla pabuç akçası da alırlardı. Ayrıca senede iki kat elbise ile Fatih döneminden itibaren kıdemlilerine kaputluk, yağmurluk ve şalvarlık çuha ile kırmızı veya sarı renkli iki adet gömlek verilirdi.

Acemiler Yeniçeri Ocağı'na çıkarken (*bedergâh = kapıya çıkma*) ikişer akça yevmiye ile deftere kaydedilirdi. Ayrıca bunlara *düzen akçası* adıyla ikişer altın verilmesi de kanunda yer alıyordu.

XVI. yüzyıla kadar düzenli ve kanuna uygun bir şekilde yapılan devşirme işlemi bu asrın sonlarından itibaren bozulmaya başlamış ve hıristiyan çocukları gelişigüzel bir şekilde yaşlarına bakılmadan, rüşvet karşılığında devşirilirmiş. IV. Murad döneminde yeniden önem verilmişse de bozulmanın önüne geçilememiştir ⁽⁴⁶⁾.

⁽⁴⁵⁾ ITZKOWITZ, Norman: (Çev. İsmet ÖZEL) a.g.e., s.81.

⁽⁴⁶⁾ HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.48-49; ÖZCAN, Abdülkadir: a.g.b., Osmanlı Ansiklopedisi, C.4, s.17,19; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Tabular Yıkılıyor - 1, s.223-224; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., C.I, s.15-30; RİCAUT: (Çev. M. Reşat UZMEN) *Türklerin Siyasi Düsturları*, Ad Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.55, 212.

b. Hukuki Açıdan Devşirmeler

Devşirme kanununun şer'i hukukla alakası günümüzde hala tartışılan bir konudur. İslam hukukuna göre zimmet ehli olan gayr-i müslimlerin canları ve malları devletin koruması altındadır. Bir başka açıdan bakıldığında ise bu kanunun şeriate aykırı olması da ihtimal dışıdır. Kanunun yayınlandığı dönemde devrin hukukçularının hangi şer'i temele dayandığı da henüz ortaya çıkmış değildir⁽⁴⁷⁾.

Zimmiler hür vatandaşlar oldukları için, çocuklarının toplanması, zimmet akdine aykırıdır. Bu nedenle çocukları köleleştiremezler, devletin kölesi olarak kullanılamazlar. (Tabii devşirmelerin tam manasıyla köle kabul edilip edilemeyecekleri de tereddütü mucip bir konudur.) Ayrıca zimmet akdinin dışına çıkılmamışsa kanuna aykırı hareket edilmemiş demektir. Bazı ailelerin çocuklarını rıza ve heves ile Osmanlı devşirme memurlarına teslim etmesi de olayın bir diğer yönüdür. Bir başka yönden olaya bakıldığında, bugün dahi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının bir kısmı vatan savunmasını kutsal bir vazife olarak kabul etmektedirler. Bu nedenle Osmanlı topraklarının savunulmasında kullanılmış bu insanları tamamen köle olarak vasıflandırmak ve sistemin şer'i hukuka aykırı olduğunu savunmak da ne derece doğrudur? İslam hukuku vatan savunmasında herkese görev yükler.⁽⁴⁸⁾

Bazı araştırmacılar, bu konuyu hukuki açıdan tahlil ederken sultanın otoritesine dayanılarak (İslam hukukunda ulülemre verilen yetki) alışılmışın dışında bir vergi toplama şekli, harac olarak gençlerin toplanması diye nitelendirmişlerdir.⁽⁴⁹⁾ Eğer sistemin temeli böyle kabul edilirse, burada cizye bir nevi askerlik bedeli olarak kabul edilmiş olabilir.⁽⁵⁰⁾ Cizye vereceklerde aranan bir şart vardır ki o da reşid ve vücutça sağlam olma şartıdır. Bunun haricindekilerden cizye alınmaz.

Bir diğer ihtilafı konu ise, padişahın kulları sayılan bu insanların hür

⁽⁴⁷⁾ ÜÇOK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.174.

⁽⁴⁸⁾ FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s. 272-273.

⁽⁴⁹⁾ Bkz: ITZKOWITZ, Norman: (Çev. İsmet ÖZEL) a.g.e., s.80; LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU), a.g.e., s.57.

⁽⁵⁰⁾ Nitekim Tanzimat sonrasında , Cizye kavramı yerine "bedelat-ı askeriye" (askerlik bedeli) kavramı kullanılmıştır.

vatandaşları yönetebilme ve onlara ceza verme yetkisinin olup olmadığı hususudur. Bilindiği gibi azadlı kölelerden devlet başkanı dahi olabilir. Azad edilmemiş fakat izin verilmiş (ruhsatlı) köle ile vekalet veya velayet yetkileri verilmiş köle de bazı görüşlere göre bu konuda yetkili sayılabilir.⁽⁵¹⁾ Öte yandan bu sistem içindeki suç işleyen kullar padişahın isteği doğrultusunda, (İslam hukukunda yeri yokken) öldürülebiliyordu. Halbuki İslam hukukuna göre efendi kölesini asla öldüremez.⁽⁵²⁾ Ancak bize göre, devletin bekası için kardeşlerinin katli fermanını (ulemanın görüşüyle) veren bir sultan her halde kullarının ölüm fermanını verirken de İslam hukukçularının görüşünü almış olmalıdır.⁽⁵³⁾

Padişahın kulları (köleleri) diye nitelendirilen bu insanlardan biri öldüğünde, oğulları veya kızları varsa, sultan onun mallarını mühürletir. 1/10'nu kendisi aldıktan sonra kalanını çocuklarına dağıtırdı. Zaten İslam hukukunda da bazı görüşe göre köle mülk sahibi olabilir, bazı görüşe göre ise de, köle mülkiyet hakkına sahip olamaz. Çünkü köle bizzat kendisi efendisinin mülküdür. Bunun tek istisnası mükatep köledir. Kulların oğlu veya kızı yoksa bütün malları padişahın yani hazinenin olurdu.⁽⁵⁴⁾

Sonuç olarak, devşirmeler her ne kabul edilirse edilsin; ister köle, ister alışılmamış bir biçimde alınan vergi, ister padişahların şer'i hukuktan aldığı yetki sonucu toplanan insanlar, isterse ülkeyi savunmak üzere askerlik görevi yapmak için toplanan insanlar, devşirme sisteminin hukuki temelleri tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Sistem özelliğini şer'i hukuktan mı? yoksa örf-i hukuktan mı? almaktadır, tam manasıyla belli değildir.

c. Sistemin Özellikleri

Kul sistemi ile Osmanlı padişahları otoritesini sağlamlaştırmış ve kısmi egemenliği şahsında toplayabilmiştir. Devletin yönetim mekanizması daha rahat

⁽⁵¹⁾ Krş: FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s.273; ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.174-175.

⁽⁵²⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.175.

⁽⁵³⁾ Kardeş katlinin hukuki esasları için bkz., ÖZCAN, Abdülkadir : " Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", İ.Ü. E.F. Tarih dergisi, İstanbul, 1982, s.33, s.7 vd.

⁽⁵⁴⁾ Krş: LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU), a.g.e., s.60; ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.174; Ayrıca bkz., FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s.177-180,273.

çalışabilmiştir. Osmanlının koruması altında bulunan zimmi vatandaşların içerisinde zeki ve yetenekli kişiler tespit edilerek, orduda ve bürokraside kullanılmalarına imkan tanınmıştır. Devşirilen bu gençlerden bazıları ileriki dönemlerde eski aileleriyle bağlantılarını koparmadıkları, devamlı irtibatta oldukları için bir müslüman olarak, eskiden bağlı oldukları hıristiyan ahaliyle Osmanlı Devletini birbirlerine ısındırmakta ve devletin otoritesini onlara hissettirmekte önemli etkileri olmuştur. Aynı zamanda bu köylü çocukları yeteneklerine bağlı olarak akıllarından bile geçiremeyecekleri imkanlara kavuşuyorlardı. Dini ve toplumsal problemler bir yana bırakılırsa, devşirme çocukları için bundan daha parlak bir gelecek düşünülemezdi.⁽⁵⁵⁾ Yine de bu sistem tam manasıyla toplumları birbirleriyle kaynaştıramamıştır.

Ailelerinden çoğunlukla zorla alınan (bazı yerlerde ailelerin çocuklarını çok istekli verdikleri de bilinmektedir.) bu kullar, psikolojik açıdan dengesiz hareketlerde bulunabilmişlerdir. Bu hareketleri bazı zamanlarda, müslüman Türk halka karşı bilinçaltı bir hınç alma tepkisine dönüşebiliyordu. Yalnızca padişaha karşı sorumlu olan bu kullar, istedikleri zaman halka zalimce davranabiliyorlardı. Ayrıca Osmanlı devletinin etnik bakımdan hakimi olan Türkler ile saray arasında bağlantı kopukluğuna yol açtıkları, iki kesimi birbirinden uzaklaştırdıkları söylenebilir. Devşirmelerin bu hakimiyeti nedeniyle "etrak-i bi idrak" tabiri bir darb-ı mesel haline gelmiştir. Türklere sadece çiftçilikten ve çobanlıktan anlayan, bürokrasiden, sanattan, ilimden anlamayan insanlar olarak baktıkları da söylenebilir ⁽⁵⁶⁾.

Kısaca bu sistemin devletin gücüyle, kurumların canlı olup olmamasıyla ilgili bir seyir takip ettiği söylenebilir. Çünkü sistem devletin güçlü dönemlerinde faydalı, devletin zayıf dönemlerinde ise zararlı bir hal almıştır. Bu kullar zamanı gelince padişahları, vezirleri ve ulemanın önemli simalarını katledebilmişlerdir. Uzun vadeli düşünüldüğünde bu sistemin taraftarı birbirlerine karşı hem üstün hale gelmişler, hem de zayıf duruma düşmüşlerdir. Önce devletin kurucuları, sistemde hakim olmuş, sonra kullar devletin kurucularına karşı baskın hale gelebilmişlerdir.

⁽⁵⁵⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.175; LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU), a.g.e., s.59.

⁽⁵⁶⁾ ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet: a.g.e., s.175; FENDOĞLU, Hasan Tahsin : a.g.e., s.274-275.

B. ORTAKÇI KULLAR (ABİD-İ ENBÂZÂN) VE ORTAKÇILAR (REÂYÂ-Yİ ZİRÂAT - SÂZÂN)

Osmanlı timar sistemi ile Avrupa feodalite sisteminin karşılaştırılması sonucunda, timar sistemindeki reaya denilen toprak işçilerinin , feodalite nizamındaki serflerden tamamen ayrı ve hür insanlardan meydana geldiğini belirtmiştik. Bu nedenle Osmanlı reayasının tamamının padişahın kölesi olduğunu iddia edenler yanılmaktadırlar.

Buna mukabil İslam hukukunun toprağa bağlı kölelik diye bir mefhumu tanımadığı prensibinden yola çıkan bir kesim de, İslam hukukuna dayanan Osmanlı Devleti'nde de böyle bir sınıfın olamayacağını iddia etmişlerdir.

Oysaki, hukuki bakımdan hür olan veya olmayan köylülerin Osmanlı toprakları içerisinde, aynı dönemde ve aynı mekan içerisinde yan yana bulunmaları muhtemel olduğu gibi, hür olmayan köylülerin de, her zaman ve mekanda aynı statüde kalmayıp, zamanla hukuki statülerinin de (hür veya köle) değişmiş olması aynı şekilde imkan dahilindedir.⁽⁵⁷⁾

İşte harplerde elde edilen esirlerin beşte birinin devlete kalmasıyla veya ihtiyaç oldukça satın alma yoluyla devletin müesseselerinde ve vakıflarında köleler istihdam edilmiştir. Bu kölelere "kul" adı verilmiş olup, bunları hür köylü reyadan ayrı mütalaa etmek gereklidir. Özellikle XV. yüzyılda geniş çaplı askeri fetihlere girişilmesi sonucu Osmanlı topraklarına bol miktarda esir akınları olduğu bir gerçektir. Alınan bu esirler köle statüsüne konulmuş ve bir çok alanda bunlardan faydalanılmıştır.

Daha ziyade devlete ait hassa çiftliklerinde çalışan bu kölelere "*Ortakçı kullar*" denilmektedir. Avrupa feodalitelerindeki serflerle kıyaslanması gereken insanlar da bunlardır⁽⁵⁸⁾. "Ortakçı" , beylikten, vakıf idaresinden veya toprak sahibi özel şahıslardan aldığı tohumu, işletme masrafları ve vasıtaları da toprak sahibinden olmak üzere eken, diken ve üründen tohum ile öşür çıkarıldıktan

⁽⁵⁷⁾ BARKAN, Ö.L.: " Türkiye de servaj var mı idi?" TTK. Ankara, 1956, Belleten , C.XX, s.78'den ayrışım, s.237-238.

⁽⁵⁸⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet : Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.458; C.II, s.305 vd.; BARKAN, Ö.L.: "XV ve XVI.ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri" Türkiye de Toprak Meselesi, Gözlem yay., İstanbul, 1980, s. 575-577.

sonra geriye kalan miktarı beylikle, vakıf idaresiyle veya toprak sahibi özel şahısla ortaklaşa veya ikili-birli, ikili-üçlü bir şekilde paylaşan kul (köle) yahut hür toprak işçisidir.

Osmanlı Devleti'nde miri arazi; timar, zeamet ve has olarak üçe ayrılmaktadır. Bunlardan bilhassa padişahlara ait olan ve yıllık geliri 100.000 akçadan fazla olan çiftliklere hass-ı hümayun (çoğulu: havass-ı hümayun) denilmekteydi. Bu çiftlikler, "Ortakçı" ve "Ortakçı kul" adı altında toplanan iki grup insan tarafından işletilmekteydi.⁽⁵⁹⁾ Şimdi biz bunları tek tek ele almadan önce şunu belirtmekte de fayda vardır; bu insanlar sadece devlete ait çiftliklerde çalıştırılmazlardı. Bunlar reaya toprağında ve timar erlerinin hassa çiftliklerinde de çalıştırılırlardı.

1. Ortakçı Kullar (İma ve Abid-i Enbazan)

Bunlar, savaşlarda esir alınan veya ihtiyaca göre köle pazarlarından satın alınan köle ve cariyelerdir. Bunlara toprağa yerleşik köleler veya kullar demek de mümkündür. Bunların bulunduğu köylere de kulluklar denilebilir. Bu kulluklar İstanbul Haslar Kazası ve Marmara çevresinde ise, Marmara Haslar kazası (kaza-i Hasha-i Marmara) adı altında müstakil birer yargı merkezi kabul edilmiş ve buralara ait özel kanunnameler yayınlanmıştır.⁽⁶⁰⁾ Bu kanunnameler incelenecektir. Şimdi ortakçı kulların hukuki durumlarını inceleyebiliriz.

a. Ortakçı Kulların Hukuki Durumları

1)Ortakçı kullar, ancak kendi gibilerle evlenebilirler, hariçten evlenmeleri yasaktır. Kendi rızaları ile kul olan insanlarla evlenmek istemeyen cariyeler, kullar arasından seçilecek bir erkek ile zorla evlendirilebilirler. Cariyeler ihtiyaçtan fazla olduğu zaman, hariçten evlendirilmelerinde bir mahsur yoktur.

⁽⁵⁹⁾ BARKAN, Ö.L.: " Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s. 578.; AKGÜNDÜZ, Ahmet : Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.458-459;Ortakçılar için bkz.; BELDICEANU-STEINHERR, İrene: XV ve XVI. Asırlarda Anadolu da Ortakçılar, VIII. Türk Tarih Kongresi. II . Ciltten ayrı basım, TTK, Ankara, 1981.

⁽⁶⁰⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet : Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.458; BARKAN, Ö.L.: " Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s. 578-716.

Cariyenin dışarıya satılması manasına gelen bu durumda *ağırlık* adı altında bir para istenirdi. Bu para hür kız babaları tarafından verilen *resm-i arus* veya *gerdek resminden* tamamen ayrı olup (resm-i arus ortakçılar tarafından ayrıca ödenmekteydi), feodalite düzeninde serflerin ödedikleri *formariage* adlı vergiye benzetilmektedir.⁽⁶¹⁾ Cariyelerden biriyle evlenmek isteyen hür bir gayr-i müslim ortakçılık şartlarını kabul etmesinin yanında bir de *bedel-i hizmet-i cariye* adıyla para verecekti. Bunlar ortakçılık şartları ile her sene birer müd (yirmi kile) buğdayla yarımşar müd⁽⁶²⁾ arpa ve yulafı ekip biçmekle mükellefler. Bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar, analarının hukuki statülerine tabi tutulmaktadırlar.⁽⁶³⁾

2) İslam hukukunda kölenin mülkiyet hakkı olmadığından, miras ve vasiyet hakkının da olmadığını daha önceki bölümlerde görmüştük. Ortakçı kulların da mirasçısı doğal olarak devlettir. Ancak Osmanlı devleti burada değişik bir miras uygulamasına gitmiştir. Ortakçı kul öldüğü zaman terekesi (muhallefati) sadece hizmete yarar oğullarına geçmektedir. Çocukları küçükse, karısına, kocasının malından istifade hakkı verilmiştir. Çocuğu ve karısı yoksa malı beyliğe geçer. Çocuğu yoksa ve karısı da başkasıyla evlenmişse, muhallefati beyliğe kalmaktadır.⁽⁶⁴⁾

3) Ortakçı kullar, çalışmak istedikleri meslek ve meşguliyetlerini seçmek hürriyetinden mahrumdurlar.

4) Ortakçı kullar, ait oldukları vakıf yönetimine veya hususi şahıslara bir takım angarya hizmet yapmaya, fazla çalışmaya ve tavuk, çörek, yağ, meyve gibi hediyeler vermeye mecbur tutulabiliyorlardı.

⁽⁶¹⁾ BARKAN, Ö.L.: “Türkiye de servaj var mı idi?” , s.243.

⁽⁶²⁾ Yerine göre miktarı değişen, tahıl için kullanılan b ir ağırlık ölçüsü (513,12 kg 445 kg civarında) PAKALIN, M. Zeki : Osmanlı Tarih Deyimleri..., C.II, s.597; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.I,s.460.

⁽⁶³⁾ BARKAN, Ö.L.: “Türkiye de servaj var mı idi?” , s.243; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.II,s.311; Yine BARKAN, Ö.L.: “Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...”, s. 590-591.

⁽⁶⁴⁾ BARKAN, Ö.L.: XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları- Kanunlar, Bırhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943, C.I, s.96-98(Md.26); Yine BARKAN, Ö.L.: “Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...”, s.591-593; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.II,s.312-313.

5) Ortakçı kulların buldukları köylerde vergi toplamak, adli işlerle meşgul olmak ve ceza vermek için devlet memurları ve kadılar yetkili değildi. Bu konuda yetki sahibi olanlar, vakıflarda mütevelliler haslarda ise eminlerdi.⁽⁶⁵⁾

b. Ortakçı Kulların Temini, Yerleştirildikleri Yerler ve Kullardan Ayır Tutulan Unsurlar

XV. yüzyıl tarihçilerinin eserlerinde geçen ifadelerle göre ; bu kulların temin edildiği en büyük kaynak savaşta elde edilen esirlerdir. Bunlar; çalıştırılacakları çiftliklere ve köylere sürülerek getirilip yerleştiriliyorlardı.⁽⁶⁶⁾ Sürgün metodu Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren, boş kalan toprakları şenlendirmek ve imar etmek amacıyla uyguladıkları bir sistemdir. Bu yolla Anadolu'dan Rumeli'ye gönüllü yiğitleri ve bazı aşiretleri geçirme işi devam ederken, diğer yönden Rumeli'de yeni fethedilen ülkelerin insanları da Anadolu'ya geçiriliyorlardı. Yani ters istikamette bir hareket söz konusu idi.

İşte bu sürgünler neticesinde Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul Haslar Kazasına dahil (Beyoğlu, Sarıyer, Bakırköy, Büyükçekmece ve Çatalca) 163 köyden hemen 110 kadarı ortakçı kulların yerleştirildiği kulluklardan müteşekkildi⁽⁶⁷⁾. Yine aynı şekilde, Bursa ve Biga civarında mevcut olan bazı ortakçı ve kesimci köylerinin (Padişaha ait koyun ve ineklerin yetiştirildiği yerler olan merkezler), savaşlar sonrası sürülüp getirilen esirler ile kurulmuş olduğu ihtimali vardır. Kulluklara yerleştirilen insanlar Padişahın kulları ve cariyeleri olup, hukuken kul olmakla birlikte köle-hür arası tipik bir statüde bulunuyorlardı.

Tursun Bey Tarihinde bulunan ifadelerden de anlaşılacağı üzere:

"Fatih, kılıçla fethettiği memalik-i küffardan sebâyâ ü üserâ getürüb etraf-ı İstanbul'a kondurub köyler ve mezâri' vaz' etti. Şöyle ki, hâli yer kalmayub tamam ma'mur eyledi "⁽⁶⁸⁾. Osmanlı Devleti'nin hızlı

⁽⁶⁵⁾ BARKAN, Ö.L.: " Türkiye de servaj var mı idi?", s.243-244; yine BARKAN, Ö.L.: " Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s.593-594.

⁽⁶⁶⁾ Sürgünler için bkz., BARKAN, Ö.L.: Osmanlı İmparatorluğundan Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, İsmail Akgün Matbaası, İ.Ü.İ.F.M' dan ayrı basım (C.XIII, S.1-4), İstanbul, 1954.

⁽⁶⁷⁾ BARKAN, Ö.L.: " Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s.595; Sürgünler, s.8.

⁽⁶⁸⁾ TURSUN BEY: Tarih-i Ebul - Feth, İstanbul, 1330, s.67.

fetihler yaptığı dönemde sürgünler vasıtasıyla bir çok köy ve şehirde yerleşim yerleri açılmıştır. Görüldüğü gibi ortakçı kulların temin edildiği en büyük kaynak savaşta ele geçen esirlerdi. Bu esirlerin kulluklara yerleştirilmesi ise sürgün politikası ile gerçekleştiriliyordu.

Ortakçı kulların en fazla görüldüğü yerler, İstanbul Haslar Kazası (*Kaza-i Hasha-i İstanbul = Havass-ı Kostantiniyye*) ve ortakçı kullara benzer fakat isimleri ve yaptıkları iş bakımından aralarında çok az fark olan *kesimci kullarının* yerleştirildiği yerler olan Marmara Haslar Kazası (*Kaza-i Hasha-i Marmara*) idi.

Bu hassa çiftliklerinde ortakçı olarak çalışan ve hür olan köylüler ile sürgün olarak getirilen (muhacir sürgün, gayri müslim zimmiler) insanların ortakçı kullarla karıştırılmamasına, tapu - tahrir defterlerinde (904- 1498/99 tarihli defter) büyük özen gösterilmiştir. Kayıtlarda kölelerin üzerine ortakçı kul kaydı düşülürken hür köylülerin üzerine ra'yyet kaydının önemle düşüldüğü görülmektedir. Yapılan teftişler neticesinde böyle bir karışıklığa rastlanırsa ve bu ispatlanırsa bu tür insanların statüleri derhal düzeltiliyordu. Yine aynı şekilde hür reâyâyâ benzeyen sürgün esirlerin durumunda karışıklık olduğu zaman, bazıları "*biz kul değil sürgünüz*" diye itiraz ederler ve bunu ispatlayınca köle olmaktan kurtulurlardı. Eğer ispat edemezlerse kul olarak kalırlardı ⁽⁶⁹⁾.

Sürgünler (hür zimmi olanlar) genellikle reâyâdan ayrı bir grup halinde ve ortakçı kullar gibi kadınları ve çocukları ile birlikte deftere yazılmaktaydılar. Fakat bu özel tedbir onların eski memleketlerine kaçmalarını engellemek için alınmış bir tedbir sayılmaktadır. Yoksa sürgünle ortakçı kul arasındaki farklar, sürgünle reâyâ arasındaki farklardan daha fazladır. Ortakçı kullar deftere kaydedilirken karıları, çocukları ve ellerindeki tohum ve çift miktarı ile birlikte yazılırdı. Hür zimmi sürgünler de bu şekilde kaydediliyorlardı. Ancak reâyâ sadece vergi veren erkek nüfus baz alınarak yazılırdı ⁽⁷⁰⁾.

⁽⁶⁹⁾ BARKAN, Ö.L.: "Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s.581-582, 585-587.

⁽⁷⁰⁾ BARKAN, Ö.L.: a.g.m., s.581-582.

c. Ortakçı Kullara Ait Kanunnâmeler

Padişah hasları, daha önce de belirtildiği gibi, ortakçı kullar ve ortakçılar tarafından yarıcılık usulü ile işlenirdi. Bu işleme tarzının esasları, ortakçı kulların hukuki durumları ve diğer bazı ayrıntıların tamamı Has Kanunnâmeleri ile tanzim ve tertip ediliyordu. Şimdi bu kanunnâmeleri inceleyebiliriz.

1. Fatih Sultan Mehmed Dönemi Kanunnâmeleri

Fatih Sultan Mehmed döneminde üç ayrı *İstanbul Hasları Kanunnâmesi* çıkarılmıştır.

a) I. İstanbul Hasları Kanunnâmesi

Ortakçı kullara ait olarak düzenlenen ilk kanunnâme olup, tek nüshası Paris'tedir - Paris, Bib. Nat. 39. vrk. 89/a - 90/a - ⁽⁷¹⁾. Kanunnâme 10 maddelik bir metne sahip olup, 1454-1458 yılları arasında tanzim olunduğu tahmin edilmektedir.

b) II. İstanbul Hasları Kanunnâmesi

Fatih Sultan Mehmed döneminde çıkarılan ikinci kanunnâmenin altı nüshası mevcuttur ⁽⁷²⁾. Bu kanunnâme 19 maddeden oluşmaktadır.

c) III. İstanbul Hasları Kanunnâmesi

22 maddeden oluşan bu kanunnâme şeyhülislam tarafından kaleme alınmıştır. Bu kanunnâme, daha sonra II. Bayezid döneminde çıkartılan kanunnâmenin asıl dayanağı olması nedeniyle önemlidir ⁽⁷³⁾.

2. II. Bayezid Dönemi Kanunnâmeleri

Fatih döneminde çıkartılan İstanbul Haslarıyla ilgili üç kanunnâme esas

⁽⁷¹⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.460; orijinal metin, s.461.

⁽⁷²⁾ Nüshalar ve geniş bilgi için bkz., AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.462-467.

⁽⁷³⁾ BARKAN, Ö.L.: Kanunlar, C.I, s.88 vd.; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.I, s.469-475.

alınarak II. Bayezid döneminde iki kanunnâme daha çıkartılmıştır.

a) 904/ 1498 (1499) Tarihli Kanunnâme-i Havass-ı Kostantiniyye

II. Bayezid döneminde çıkartılan bu kanunnâme, Padişaha ait hasları düzenleyen kanunnâmelerin en kapsamlısı ve en fazla yürürlükte kalanıdır. Kanunnâme'de, Bayezid Camii vakfı olan İstanbul Haslar Kazası köylerinde çalışan ortakçı kul ve cariyelerden bahsedilir. Ortakçılar ve ortakçı kulların birbirinden ayrı olduklarına özen gösterilmiş, ortakçılar (reâyây-ı ziraat sâzân), ortakçı kullar ise (ima ve Abid-i Enbazan) diye tanımlanmışlardır. Buna göre, Devlet kullara, tohum, toprak, hayvan, saban vs verip müstakil çiftçi gibi kabul etmiştir. 53 maddelik bu kanunnâme, hem ortakçı kulları hem de diğer ortakçıları ve bunlarla ilgili hukuki düzenlemeleri ve cezaları kapsamaktadır⁽⁷⁴⁾.

b) II. İstanbul Hasları Kanunnâmesi

II. Bayezid döneminde hazırlanan bu ikinci kanunnâmede *azad kafirlerinden* bahsedilmektedir. Bunların Padişah tarafından azâd edilmiş kullar olduğu anlaşılmaktadır. Azâd edilen bu kulların, Kanunnâmede ortakçı olarak geçtiği görülmektedir⁽⁷⁵⁾.

d. Ortakçı Kulların Sayıları ve Bu Uygulamanın Bitişi

904/1498 (1499) İstanbul Haslar Kazasınının 160 kadar köyündeki kul sayısı incelendiğinde, evli olan ortakçı kul sayısının 1442; mukataa'ya bağlanmamış (mültezime verilmemiş)⁽⁷⁶⁾ bekar kul sayısının 289; mukataa'ya bağlanmış bekar kul sayısının 134; kendilerine ortakçı yeri tahsis edilmediği için başka işle uğraşp, ortakçılık bedeli (*bedel-i enbazi*) ödeyen evli kulların sayısı 109; cariyelerle evlenmeleri karşılığında *bedel-i hizmet-i cariyeye* ödeyen hür insanların sayısının 39 olmak üzere toplam kul sayısının 2013 kişi olduğu

⁽⁷⁴⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.II, s.306-312; BARKAN, Ö.L.: Kanunlar, C.I, s.86-103.

⁽⁷⁵⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri, C.II, s.330.

⁽⁷⁶⁾ Mukataa ve ilgili kavramlar ile Mültezim için bkz., PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.II, s.578, 613-614.

görülebilecektir.⁽⁷⁷⁾ Buna göre, 1498 tarihinde İstanbul Haslar Kazasında mevcut olan, toplam yetişkin kul sayısı 2013'tür. Ortakçıların deftere aile olarak yazılmaları göz önüne alınarak, her aile 5 kişi kabul edilirse, sayıları 10.000'i ancak bulmaktadır. Bu tarihten 40 yıl sonra (1530 tarihinde) tutulan nüfus ve vergi tahriri defterinde artık ortakçı kul kaydına rastlanmamaktadır. Bu tarihte İstanbul Haslar Kazasında 2.078 gayri müslim, 1820 müslüman vergi mükellefi vardır.

Rumeli topraklarındaki toplam kul sayısına gelince; burada vergi mükellefi olan toplam yetişkin erkek sayısı 258.185'dir. Bunların 6021'i kuldur. Bu kullardan 2013'i yukarıda belirtildiği gibi İstanbul Haslar Kazasında bulunmaktadır. Yani Rumeli'deki kulların hür insanlara oranı % 2 civarındadır. 1530 yılında Anadolu'daki yetişkin erkek kul sayısı, (21 kasaba ve 1966 köy sayımına göre) 550.139 kişidir. Bunların, 810'u vakıf gulamı, 760'ı vakıf bağcısı, 901'i ortakçı, 270'i azad edilmiş kul olmak üzere (azadlılar hariç) kul sayısı 2470 kişi olup toplam içinde % 5'lik orana sahiptir. Hüdavendigâr livasında ise (azadlılar hariç) 1683 kul vardı. Oysa bu dönemde Avrupa'da ve özellikle Rusya'da yeni bir servaj sistemi bu tarihten sonra gelişmeye başlamıştır⁽⁷⁸⁾.

Kısaca diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminin siyasi, sosyal ve iktisadi düzeni içinde, İslam hukukunun cevaz verdiği hükümlerle pek gelişmeden Avrupa feodalitesindeki serflere benzer bir sınıfın var olduğunu söylemek mümkündür. Bu sistemin başlangıç tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte, (büyük ihtimalle XV. yüzyıl başlarında veya daha önce) bitişi aşağı yukarı XVI. yüzyılın ilk çeyreği olmalıdır. Devletin ve toplumun canlılığını yitirdiği ve kültürün kendine has özelliklerini kaybettiği dönemlerde (Özellikle XVIII. yüzyıl) tekrar feodal özellikler gösteren uygulamalar ve köle ticaretinin başlaması belki de Osmanlı müslüman tebasının hatası değildi. Ancak merkezi yönetimin ülkeye hakim olamaması sonucu, diğer ülke insanların ve gayri-müslim tebanın para kazanma amacıyla başlattığı hareketlerdir denilebilir.

Osmanlı ortakçı kullarını, serflerden ayıran en büyük etken İslam hukukunun kölelere muamele tarzı ve müslümanların dini duyguları ile

⁽⁷⁷⁾ BARKAN, Ö.L.: "Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s.678.

⁽⁷⁸⁾ BARKAN, Ö.L.: "Türkiye de servaj var mı idi?", s.245; yine BARKAN, Ö.L.: "Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s.679-680.

hareketleri olmuştur. Görünüşte birbirinin hemen hemen aynı olan bu insanları ayıran en önemli unsur islamiyetin kölelere uygun gördüğü muamelelerdir denilebilir. Ayrıca Osmanlı kanunnamelerinin bu konudaki tedbirleri de etkili sayılmalıdır.

2. Ortakçılar (Reâyâ-ı Ziraat Sâzân)

Ortakçı kullar bahsinde zaman zaman geçtiği şekliyle, ortakçılar, çiftçilikten anlayan hür reâyâdır. Ortak, belirli şartlar çerçevesinde bir kimse ile işbirliği yapan kimseye denir. İran ve Türkçe'nin kullanıldığı Asya'nın diğer yörelerinde ortak kelimesi karşılıklı ticareti yapanlar için, Anadolu'da ise ziraatta işbirliği için kullanılıyordu. Anadolu'da ortakçı, tohumu, çift hayvanını, *sahib-i arzdan* alan ve mahsulü onunla paylaşan çiftçilere denmektedir. Bu insanlara ait en büyük kaynaklar arşivlerde bulunan tapu tahrir defterleridir ⁽⁷⁹⁾.

Rumeli ve Marmara'da zamanında kul olan insanlar azad edilmiş ve kulluklar boş kalmıştır. Bu nedenle âzâdlı veya âzâdsız kullar ile hariçten gelen hür ortakçı ve kesimciler buralarda birlikte çalışmaya başlamışlardır. Bu insanlar hür olup, bunlara ortakçı veya ortakçı reâyâ denmektedir. Ortakçı kulların kısa zamanda ortakçı (hür reâyâ) statüsüne geçmeleri Osmanlı'da uygulanan toptan âzâd etme yoluna bağlıdır. Bazı köylerde oturanların çoğu *ellici* veya kul olmadığı halde *ortakçı çiftliği* tuttukları için ortakçı kullar gibi işlemlere tabi tutulmuşlardır.

924 (1458) tarihli Gelibolu Defteri'nde bey ve paşalara ait vakıf köylerinin önce kulluk şeklinde kurulduğu ve kullar ile işletildiğinin bir çok göstergesi vardır. Ancak âzâd etme işlemi Osmanlı'da o dönemde çok hızlı geliştiği için, arşiv vesikalarında, çoğu cariyeye ve kulların üzerine, *atik* (âzâdlı) kaydı yazılmıştır ⁽⁸⁰⁾.

⁽⁷⁹⁾ BELDICEANU- STEINHERR, İrene : XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar, VIII. Türk Tarih Kongresi, II. Ciltten ayrı basım, TTK, Ankara, 1981, s.1321.

⁽⁸⁰⁾ Geniş bilgi için bkz., BARKAN, Ö.L.: "Osmanlı da Toprak İşçiliğinin..."s.625-653.

a. Ortakçuların Dağıldığı Bölgeler

Daha önceki bölümde, ortakçı kullardan bahsedilirken Marmara ve İstanbul'daki birimler incelenmişti. Burada daha ziyade Anadolu'daki çiftliklerden bahsedilecektir.

Anadolu'da ortakçılar, Karaman, İçel, Teke, Hamid, Aydın, Manisa, Kütahya, Ankara, Bolu ve Bursa (Hüdavendigâr) vilayetlerinde rastlanmaktadır. Tapu-tahrir defterlerinde, Rum, Kayseri, Trabzon ve Doğu Anadolu'nun diğer vilayetlerinde böyle bir uygulamanın olmadığı görülmektedir.

Ortakçuların işledikleri topraklar hukuki statü bakımından üçe ayrılabilir; 1- Reâya toprağı üzerinde çalışanlar , 2- Timar erlerinin hassa çiftlikleri üzerinde çalışanlar, 3- Padişah haslarında çalışanlar.

Yoğunluk bakımından reâya çiftlikleri üzerinde çalışanlar diğerlerinden sayıca çok azdır. Örneğin Ankara ve Kütahya vilayetlerinde bir köyde reâya toprakları üzerinde bir veya iki ortakçı varken, hassa çiftliklerinde oldukça fazladır. Padişah haslarının ise neredeyse tamamı ortakçılar tarafından işletilmektedir.

Padişah haslarının ortakçılar tarafından işletilen türlerine Anadolu'nun çoğu yerinde rastlanmazdı. Bilhassa Karaman vilayetinde fazla görülürken, İçel, Aydın ve Saruhan vilayetlerinde daha az sayıda yaygındılar⁽⁸¹⁾.

b. Ortakçı Çiftçilerin Hukuki Durumları ve Sistemin Menşei

Timar sahibi kendi çiftliğini bizzat ekip biçemediğinden, onu bir ortağa verirdi. Buralarda ortakçılar tohumu ve çift hayvanını timar sahibinden alıyor ve bunun karşılığında oşürü değil, mahsulün yarısını ona veriyordu.

Reâya topraklarında ise, timar sahibi, kendi dirliğine bağlı boş topraklara bir ortak yerleştirebiliyordu, ancak bu durumda toprak hassa çiftliği haline gelmezdi. Padişah avarız saldığı zaman ortakçının avarızını timar sahibi verirdi.

⁽⁸¹⁾ BELDICEANU- STEINHERR, İrene : a.g.e, s.1322.

yani ortakçılar *avarız-ı divaniyyeden* muaftılar ⁽⁸²⁾. İ yazıcılar bu gibi ortakçıları reâya ile birlikte kayıt ederlerdi.

Bu çiftçiler tapu resmini ödeyecek maddi güçten yoksun, çift hayvanına ve tarım araçlarına sahip olamayan fakir insanlardı. Bu nedenle yapılan anlaşma her iki tarafı da memnun ediyordu. Bir yanda toprağı işleyecek gücü olmayan timar eri, toprağın boş kalıp gelirinin düşmesini engelliyor, diğer yanda fakir çiftçi kendisine geçinecek bir yer buluyordu. Ancak timar eri anlaşmayı istediğinde bozarak, toprağı tapu resmini ödeyebilecek gücü olan reâyaya verebilirdi ⁽⁸³⁾.

Ortakçılar ne tür toprağı işletirlerse işletsinler belirli miktarda tohum ekmek zorunda idiler. Gerekenden fazla tohum ekerlerse, bu fazla kısım için öşür ve salarlık verirlerdi. Reâya gibi mahsulü sipahinin istediğı *yakın pazara* taşımazlardı. Çoğu zaman yarı buğday yarı arpa ekerlerdi. Ortakçılar reâyaya' dan daha fazla tohum ekerlerdi. Bunun bir nedeni işledikleri toprakların çoğunlukla sulak araziler olmasından idi. Ayrıca ortakçılar bölgelerine göre çift resmi veriyorlar veya muaf tutuluyorlardı. Bunun miktarı da bölgesine göre değişiyordu.

Tapu tahrir defterlerinde ortakçı sisteminin Karamanlılar döneminden kalma bir sistem olduğu görülmektedir. Kaynaklarda Selçuklular devrinden beri bu sistemle işletilen vakıf arazilerinin var olduğu görülmektedir. Ortakçıların iskanı Selçuklular'da devlet politikası gibi görünmekteydi. Bunların bir kısmı Konya ovasında, bir kısmı da Aksaray ve Larende gibi büyük şehirler çevresinde bulunuyordu. Buralarda ihtiyaç duyulan ortakçılar, büyük ihtimal savaşlarda esir edilen insanların âzâd edilmesiyle temin ediliyordu. Osmanlı devrinde Anadolu'daki bütün ortakçılar müslümandı. Sadece Hüdavendigâr livasında kayıtlı bulunanlar gayr-i müslümdü ⁽⁸⁴⁾.

Selçukluların bu sistemi nereden aldıkları tam manasıyla belli değildir. Bazı düşüncelere göre Bizans 'ta böyle bir sistem uygulanmakta idi. Ayrıca İslam devletlerinde de *muzâraa* adı altında ortakçılık sistemi vardı.

⁽⁸²⁾ Avarız için bkz., PAKALIN, M. ZEKİ: a.g.e, C.I, s.112-114; Muafiyet konusunda ayrıca bkz., İNALCIK, Halil: "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", (Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi İçinde), s.50-55.

⁽⁸³⁾ BELDICEANU- STEINHERR, İrene : a.g.e, s.1322-1323.

⁽⁸⁴⁾ Aynı eser: s.1324-1325.

c. Ortakçı Sisteminin Sonu

II. Bayezid döneminden itibaren ortakçıların durumlarında büyük değişiklikler meydana geldiği tahrir defterlerinde görülmektedir. Hatta Yavuz Sultan Selim döneminin bazı tahrir defterlerinde, sistemin ortadan kalktığı kaydedilmiştir.

Bu sistemin kısa sürede ortadan kalkma sebebi kesin olarak belli değildir. Karaman vilayeti il yazıcıları sistemin çöküş sebebini Cem Sultana bağlarlar. Cem Sultan 881/1476 yılında Karaman'da yaptığı bir uygulama ile ortakçılara tohum vermemiştir. Buna bağlı olarak ortakçılar mahsulün ancak 1/3 ünü vermeye razı olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim döneminde güçleri buna da yetmediği için sistem ortadan kalkmış ve ortakçılar reâya durumuna getirilmişlerdir.

Böyle bir uygulama sadece Cem Sultanın politikası olmayıp devlet politikası olmalıdır. Çünkü aynı dönemde başka yerlerde de (Bolu ve Kütahya) bu uygulamaya son verilmişti. Osmanlı Devleti artık ortakçılığı Anadolu için çok cazip görmüyordu. Bir başka sebep de -bu dönem tahrir defterlerinin bahsettiği kuraklık olmalıdır.- tahrir defterlerinde su kıtlığı nedeniyle işlemeyen değirmenlerden, meyve vermeyen ağaçlardan, üç yıldır kuru olan göllerden bahsedilmektedir⁽⁸⁵⁾.

C. KESİMCİ KULLAR, KOYUN KAFİRİLER VE SIĞIRCI KULLAR

İstanbul Haslar Kazasında ortakçı kullar adıyla görülen devlete veya vakıflara ait kölelerin benzer bir türü de, Bursa ve Biga civarındaki bazı çiftlik, malikane ve vakıf arazilerinde *kesimci* ve *ellici* adıyla görülmektedir. Bu iki grup arasındaki fark esas itibarıyla fazla değildir. Kesimci zirai işletmeler içinde daha çok hürriyete sahip bir işçi gibidir. Ne kadar tohum ekerse eksin, her yıl belirli bir miktar maktu (kesim) ürünü vermeyi kabul ve taahhüt etmiş kişidir.

⁽⁸⁵⁾ Aynı eser: s.1325-1326.

Kesimciler de kul olan ve olmayan olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bunlardan bazıları vakıf idaresi tarafından çiftliklerde istihdam edilmek üzere satın alınıyorlardı. Bu tür çiftlik veya malikanelerde kesimci olan hürlerin ise, buralarda çalışan cariyelerle evlenerek kesimci oldukları görülmektedir. Ayrıca bunların arasında azad edilmiş köle ve cariyeler de vardır⁽⁸⁶⁾.

Yine savaşta esir alınan ve köle statüsüne konulan kul ve cariyelerin bir kısmı da, Bursa ve Biga civarındaki Hass-ı Hümayunlarda devlete ait olarak beslenen koyunların veya sığırların korunması, bakımı ve otlatılması için çalıştırılmışlardır. Bunlara da *koyun kafirleri* ve *sığırcı kullar* denmektedir. İçlerinde cizye veren hür gayr-i müslim reâya da vardır⁽⁸⁷⁾.

D. DOKUMACI KÖLELER VE BURSA'DA KÖLELERİN YERİ

Dokumacı köleler, Osmanlı Devleti'nin o devirde en büyük ticaret şehirlerinden olan Bursa'da karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bu konu bölgesel bir özellik arz etmektedir.

XV. yüzyıl Bursa'sı, en az bugünün Bursa'sı kadar cazip bir şehirdi. En önemli özelliklerinden birisi de dokumacılığı idi. (Bursa'nın dokuma sanayiindeki önemi bugün dahi devam etmektedir.) Osmanlı tarihi boyunca Ege ve Marmara denizine kıyısı olan şehirler, her iki kıta içinde, dokumacılığın merkezleri olmuştur. Bursa bu özelliklerinden dolayı Batı ile doğu arasındaki milletlerarası ticaretin en önemli merkezlerinden biri haline gelmişti⁽⁸⁸⁾.

Bursa aynı zamanda İstanbul, Amasya, Tokat ve Sakız ile birlikte ipekli dokumacılık sanayiinde büyük bir gelişme göstermiştir. Buraya ticaret için gelen yabancı tüccarların bir bölümü bu şehrin cazibesi karşısında, iş yerlerini buraya taşıyarak yerleşiyorlardı. Arap illerinden ve İran'dan gelenler olduğu gibi, henüz Osmanlı hakimiyetine girmemiş olan Anadolu şehirlerinden de halkın Bursa'ya yerleştiği görülmektedir. Kendi isteğiyle Bursa'ya yerleşen hür insanların dışında, kaderin bir cilvesi ile savaşlarda esir alınarak köle statüsüne konulan

⁽⁸⁶⁾ BARKAN, Ö.L.: "Osmanlı da Toprak İşçiliğinin...", s.611-630.

⁽⁸⁷⁾ Aynı eser: s.631-638.

⁽⁸⁸⁾ Bursa'nın ticari hayattaki rolü için bkz., İNALCIK, Halil: "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" (Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, içinde) s.203-258.

ve esir pazarlarında satılarak, iş gücünden faydalanılan insanlar da buraya geliyorlardı ⁽⁸⁹⁾.

Ortaçağda dünyanın çoğu yerinde esir ticareti ve esir emeğine büyük ihtiyaç vardı. Anadolu'da da binlerce köle ve cariye vardı. Selçuklular devrinde bile bu iş için kurulmuş özel pazar yerleri vardı. Kıpçak, Gürcü, Ermeni, Rum vs. çok milletten köle ve cariyeler buralarda alınır satılırdı. Daha önce söylendiği gibi en önemli kaynak yine savaş esirleriydi. Aynı şartlarla Selçukluların devamı olarak gelişen Osmanlı Devleti'nde de durum çok farklı olamazdı. Bursa Şer'iye sicillerine göre XV. ve XVI. yüzyıllarda meydana gelen ihtida belgelerinde köle ve cariyelerin ilk sırayı aldığı görülmektedir ⁽⁹⁰⁾. O halde bu kölelerin ve cariyelerin Bursa'nın ticari hayatındaki rolü ne olmuştur? Toplumdaki yerleri nasıldır? Ne kadar zaman köle olarak kullanılmışlar? Nasıl azad edilmişler? Gibi bir çok soru akla gelebilir. Bu ve benzeri soruların cevabı da büyük ölçüde şer'iye sicillerinde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde köleliğin iki kaynağı, savaş ve ticaret idi. Tüccarlar eliyle gelen köleler çoğunlukla Karadenizin kuzeyinden ve doğusundan geliyorlardı. Bu bölgeler Osmanlı'dan önce de köle ticaretinin ve köle ihracının önemli merkezlerindendir. Balkanlardan gelen esirler ise ya Gelibolu üzerinden veya Marmara Ereğlisi üzerinden Bursa'ya gelirdi. Diğerleri de Karadeniz liman şehirlerinden ülkeye gelirlerdi. Bu kölelerin çoğunluğu Bursa'nın ihtiyaçları için kullanılırken, önemli bir kısmı da İran ve Memluk Devleti'ne ihraç ediliyordu. Şehirde Balkanlı, Rus, Çerkez esirler yanında az miktarda Hintli ve Afrikalı köleler de vardı. Bunlar İranlı ve Arap tüccarlar eliyle ülkeye geliyorlardı ⁽⁹¹⁾.

Bursa şehrinde kölelerin ekonomik ve sosyal hayatta çok önemli bir yeri vardı. Sayı olarak büyük yekun tutan kölelerin yanında azadlılar da fazla idi. Kadı sicillerine göre; 1491 tarihinde 24 Ocak-17 Nisan arasındaki 114 gün içinde görülen 1111 dava içinde 176'sının doğrudan kölelerle ilgili olması buna iyi bir delildir. Mahkemelerde taraf olan köleler daha çok azad edilme konusunda kadıya müracaat etmiştir. Bütün davalar içinde bunların oranının %

⁽⁸⁹⁾ SAHİLLİOĞLU, Halil : On beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler, Atatürk Yıllık Konferansları, VIII. 1975-76'dan ayrı basım, TTK, Ankara, 1983, s.217-218.

⁽⁹⁰⁾ ÇETİN, Osman : Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), TTK, Ankara, 1994, s.49.

⁽⁹¹⁾ SAHİLLİOĞLU, Halil : a.g.e, s.218.

16'ya ulaştığı görülmektedir. Ortalama bir hesapla bir günde görülen 14 davanın ikisi kölelere aittir. Ayrıca bu davaların hepsinde taraf olan köle sayısı 1 kişi olmayıp daha da artabiliyordu.

Sicillerde kölenin ölümü yazılmazdı. Çünkü önceden görüldüğü gibi köle mülkiyet hakkına sahip değildi. Ancak azadlıların ölenleri sicillere kaydediliyordu. 1492-1493 yıllarında 333 hür, 166 azadlı ölümü, 1501-1502 yıllarında 481 hür, 217 azadlı ölümünün kayıtlara geçmiş olması geçmişte kölelerin hürlere oranının büyüklüğünü gösterir⁽⁹²⁾.

Bursa şer'iyeye sicillerindeki araştırmalar neticesinde dikkati çeken kayıtlar arasında köle ve cariyelerin azadı ile ilgili olanlar önemli yer tutmaktadır. Özellikle XV ve XVI. yüzyıllara ait defterlerde on binlerce azad kaydına rastlamak ihtimali vardır. İtk, tedbir ve mükatebe yollarından birisiyle azad edilen köleler tanımlanırken ismi, babasının ismi, milliyeti, ten rengi, göz rengi, yaş durumu, vücut özellikleri, bazan da dinleri belirtilmekteydi. Köleler genellikle, inanarak ve içinde yaşadıkları toplumla kaynaşarak ihtida ediyorlardı. Bunlar ihtida ettikten sonra Ahmed, Mehmed, Ali, Mustafa, Fatma, Yusuf gibi müslüman isimleri veya daha kolay hatırlanan Karagöz, Şirmerd, Bülbül, Tuti, İnci gibi Türkçe isimler alıyorlardı. İhtida edenlerin, gayr-i müslim bir babanın ismini kullanmalarının doğru olmayacağından hareketle baba ismi yerine Allah'ın kulu anlamına gelen *fulan* (filan) b. *Abdullah* veya *fülane bt. Abdullah* kelimeleri kullanılmaktaydı. İsimlerinin yanında başka bir açıklama olmadığı takdirde ibn veya binti Abdullah olan bir kimse mutlaka köle veya azadlıdır. Kişi hür ve gerçekten adı Abdullah ise (Ahmed bin Abdullah el hür) diye kayıt düşülürdü⁽⁹³⁾.

Azad etmenin üçüncü şahıslar açısından geçerli olması için, genellikle azad edilmiş köle, mahkemeden *ltk-name* adı verilen bir belge isterdi. Özellikle bulunduğu bölgeden çıkanlar bu belge olmazsa *kaçgun köle* diye yakalanarak hapsedilir ve bu durumunu ispat edemez ise yeniden köle olarak satılabilirlerdi.

Köle azadı, karşılıksız (hasbeten lillah - Allah için) veya Allah'ın rızası için (taleben limerdatillahî'l-azim) olduğu gibi peşin ödenecek bir bedel karşılığında

⁽⁹²⁾ SAHİLLİOĞLU, Halil : a.g.e, s.219.

⁽⁹³⁾ SAHİLLİOĞLU, Halil : a.g.e, s.219; ÇETİN, Osman: a.g.e, s.51, 56-58.

da olabilirdi. Köle bunun için borçlanabilir, emeğini belli bir süre için bu borç karşılığında birisine kiralayabilirdi.

Ölüme bağlı azad durumları da vardı. Bu azad şekline tedbir adı verilirdi. Köle efendisinin ölümü üzerine terekenin değerinin üçte biri, o günkü kendi değerinden fazla ise köle hemen azad edilmiş sayılırdı. Aksi takdirde aradaki farkı tedarik edip ödeyebilmek için çalışmak zorundaydı. İslam hukukunda köle azad etmenin yolları daha önce anlatıldığı için konuyu tekrar etmeyeceğiz ⁽⁹⁴⁾. Ancak Bursa'daki dokumacı kölelerin azad edilmesinde en çok kullanılan yol olan mükâtebe (anlaşmalı) yoluyla azad üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Mükâtebenin esas gayesi kölenin sadakatle hizmetine devam etmesini sağlayabilmektir. Mükâtebenin süresi bir kaç aydan on dört yıla kadar uzayabilirdi. Belli bir meblağın ödenmesi üzerinden de mükâtebe yapılabilirdi. Ödemeler genellikle aylık taksitler halinde yapılıyordu. Bu şekilde yapılan mükâtebelerde meblağ çoğunlukla kölenin değerinin üstündeydi. Mükâtebe yoluyla azad etmenin bir türü de belli bir işi yapmak üzere anlaşmaktır. Kölelerin en fazla tercih ettikleri bu azad şekli hakkındaki en eski belge 1456 yılına ait Arapça bir hüccettir:

"Bayezid bin Hacı Şiran, buğday tenli, açık kaşlı, ela gözlü, orta boylu, Engürüs asıllı kulu, Hoşkadem'i seksen kıta (bir elbiselik kumaş) Buşirli kemha dokumaya kitabet kesti" ⁽⁹⁵⁾.

Mükâtebe esnasında mukavele kaydının tesciline ihtiyaç yoktu. Efendinin bu düşüncesini beyan etmesi ve buna şahit göstermesi yeterli oluyordu. Mükâtebe şartı yerine geldiğinde mükâteb köle mahkemeden bunun belgesini (hüccet) alarak azad olurdu.

XV. yüzyıl Bursa'sında dokumacılık sadece erkeklere has bir iş değildi. Bu işte bedenen çalışan cariyeler de vardı. Mükâtebe yapan köle, hürriyetine biran önce kavuşmak için işinde büyük bir gayretle çalışır. Zaten efendisinin esas beklentisi de budur. Bu sayede kölesi için verdiği sermayeyi kısa sürede geri kazanacak, yeniden köle alacak ve benzer şartlarla onunla mükâtebe

⁽⁹⁴⁾ Köle azadı ile ilgili geniş bilgi için bkz., BİLMEN,Ö. Nasuhi: Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhıyye Kamusu, İstanbul, 1969, C.IV, s.33-57.

⁽⁹⁵⁾ Bursa Şer'îye Sicilleri, 199 A, vrk. 48 b'den nakleden SAHİLLİOĞLU, Halil : a.g.e, s.222; diğer örnekler için bkz., s.223.

yapacaktır. Mükâtebe yaptığı zaman, kölesinin herhangi bir kumaş çeşidini ne kadar zamanda bitirebileceğini hesaplamış olmalıdır ⁽⁹⁶⁾.

Görüldüğü gibi XV. yüzyıl Bursa'sında dokumacı sanayi sektörü köleler sayesinde hızlı bir gelişme sağlamıştır. Bunun karşılığında sistem aynı zamanda kölelerin hürriyetlerine kavuşmalarına da vesile olmuştur. Ancak şunu belirtmekte de fayda vardır. Bu dönemde mükâtebe akti ile azad edilen köleler Bursa'da âzâd edilen kölelerin çoğunluğunu teşkil etmezler. Bunlar âzâdlıların ancak %23'ünü oluştururlar, diğer şekillerle âzâd edilenler ise %70 civarındadır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda yer alan binlerce köle ve cariyenin çeşitli sebeplerle ihtida ederek İslam toplumunun bir ferdi haline geldiğini kabul etmek zorundayız. Özelde Bursa'nın geneelde Anadolu'nun İslamlaşması olayı incelenirken köle ve cariyelerin üzerinde durulması büyük önem arz eder. Araştırmacıların verdiği bilgilere göre Bursa'da genel nüfusa oranla yüksek sayılacak oranda köle ve cariyeye olduğu görülmektedir. Ancak bu oran normalde gittikçe yükselerek devamlı bir köle sınıfı oluşturmamış, âzâdlar sonucu kölelerin toplumdaki miktarı kısa zamanda azalmıştır ⁽⁹⁷⁾.

E. OSMANLI'DA SARAY TEŞKİLATI İLE İLGİLİ KONULAR

Günümüzde özellikle magazin gazetecileri ve dergicileri tarafından üzerinde çokça durulan ve tartışmalara sebep olan daha önceden de batılı yazarlar ile Osmanlı Devleti'nde diplomatik ve askeri görevler yapan batılılar tarafından bahsedilen Osmanlı saray hayatı ve sarayda görev yapan insanlar konumuz açısından önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar hep insanların ilgisini çeken ve dış dünyaya fazla açılmayan padişahın özel yaşantısı, cariyelerle olan ilişkisi de konumuzla ilgilidir. Bu açıdan konu sırasıyla incelenecektir.

⁽⁹⁶⁾ Şer'îye Sicillerindeki örnekler ve geniş bilgi için bkz., SAHİLLİOĞLU, Halil : a.g.e, s.223-229.

⁽⁹⁷⁾ Geniş bilgi için bkz., ÇETİN, Osman : a.g.e., s.47-56.

1. Osmanlı Sarayları ve Tarihi Gelişimi

Osmanlı Devleti genişledikçe, bu genişlemeyle orantılı olarak padişahların oturduğu saraylar da büyümüş ve ihtişamı artmıştı. İznik ve Bursa'nın Osmanlı Beyliği'nin merkezi olduğu zamanlarda burada inşa edilen saraylar hakkında detaylı bilgi bulunmaktadır. Bursa sarayının iç kalede olduğu ve Fatih dönemine kadar kullanıldığı, daha sonra ise ihmal edildiği bilinmektedir.

Osmanlı padişahları için kurulan ikinci büyük saray Edirne'dedir. 1365 yılında I. Murad tarafından ilk defa Kavak Meydanında Cihannüma Kasrı adıyla bir saray inşa ettirilmiş ve sonra burası Yıldırım Bayezid'in oğlu Musa Çelebi tarafından genişletilerek etrafına sur çektirilmişti. I. Murad, Yıldırım Bayezid ve II. Murad devlet sarayı olarak burayı kullanmışlardır. Bu saray, Kanuni Sultan Süleyman döneminde İç Oğlanlarının ikametüne tahsis edilmiştir.

1447 yılında II. Murad'ın Tunca nehri kıyısında bir köşk inşa ettirdiği ve Fatih Sultan Mehmed'in de burasını genişleterek bir saray haline getirdiği bilinmektedir. Bu tarihten sonra I. Murad'ın yaptırdığı saraya *Saray-ı Atik = Eski Saray*, Fatih'in genişleterek saray haline getirdiği köşke ise *Saray-ı Cedid-i Āmire = Yeni Saray* adı verilmiştir. Burası İstanbul'un fethinden sonra da Osmanlı padişahlarının Edirne'ye gelişleri esnasında *Saray-ı Āmire* olarak kullanılmıştır. Bu saray zaman içinde üç bine yakın personel istihdam edilen bir devlet merkezi haline gelmiştir. Padişahlardan IV. Mehmed, II. Süleyman ve II. Ahmed neredeyse saltanatlarını burada tamamlamışlardır. Bazı Osmanlı padişahları da tahta ilk defa burada çıkmışlardır. Günümüzde bu sarayın bulunduğu yere Sarayıçi denmektedir ⁽⁹⁸⁾.

İstanbul'da ise Edirne'de olduğu gibi Eski ve Yeni Saray adıyla iki saray mevcuttur. Fatih Sultan Mehmed tarafından 1454 yılında yaptırılan ve Sarayı Atik veya Sarayı Atik-i Āmire (Mamure) adıyla bilinen saray, bugün İstanbul Üniversitesi merkez binalarının ve Süleymaniye Camii'nin bulunduğu yerdedir. Burası kısa süre devlet merkezi olarak hizmet verdikten sonra Topkapı

⁽⁹⁸⁾ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK, Ankara, 1984, s.9-12; İPŞİRLİ, Mehmet: "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", ODMT içinde, C.I, s.144; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.196-197.

Sarayının inşasına başlanmıştır. Saltanat değişikliklerinde tahttan ayrılan Padişahın saray çalışanları, validesi, kadınları ve kızları bu saraya nakledilirdi. Padişahların bayramların üçüncü günü Eski saray sakinleri ile bayramlaşmaları adettendi. Bu sarayda harem dairesi, havuz şadırvan, mutfak, kileri hassa ve üç bin baltacıyı alacak daireler ile Ak ve Kara hadım ağaları için odalar yapılmış, Ederun Mektebi için de bir bölüm ayrılmıştı⁽⁹⁹⁾.

Osmanlı sarayları denilince ilk önce akla geleni yeni saray da denilen Topkapı Sarayıdır. Burası Osmanlı Devleti'nin en uzun süre idare edildiği merkez olmuştur. Sarayla ilgili konular ve çalışanlar için, burası esas alındığından aşağıda detaylıca incelenecektir. Özellikle harem denilince Topkapı Sarayı insanların aklına gelen ilk yerdir.

1853 yılında merkezi yönetim Dolmabahçe sarayına⁽¹⁰⁰⁾ taşınincaya kadar Topkapı sarayı önemini korumuştur. III. Ahmed'in inşa ettirdiği Çırağan Sarayı ve Sadabad Kasrı Topkapı Sarayının önemini azaltmıştır. Özellikle Harem halkı buraya rağbet etmekteydi. II. Mahmud'un Beşiktaş ve Çırağan Sarayları da , Topkapı Sarayı'nın gözdeliğini kırmıştı. Nihayet, 1853 yılında Dolmabahçe'nin inşası (Sultan Abdülmecid) Saray ve Harem halkının tamamen buraya taşınmasına sebep oldu. 1876 yılında II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nı inşa ettirmesi ise diğer bütün sarayları gözden düşürdü. Bundan sonra yıkılışa kadar bütün padişahlar bu sarayı mekan edindiler⁽¹⁰¹⁾.

a. Topkapı Sarayı

Saray-ı Cedide-i Ma'mure veya Yeni Saray adıyla da bilinen Topkapı sarayının inşası 1478 yılında tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra 1853 yılına kadar Saray erkanı ile Harem halkının ikamet yeri olmuştur.

Osmanlı padişahlarına 4 asra yakın hizmet veren saray esas itibariyle Birun, Enderun ve Harem olmak üzere başlıca üç kısma ayrılır. Saray'ın nizamı ve mekanları da bu ayrılışa uygun şekilde yapılmıştır. Saray Bab-ı Hümayun,

⁽⁹⁹⁾ İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., ODMT, C.I, s.145; HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.36-37; PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.I, s.555-556.

⁽¹⁰⁰⁾ Dolmabahçe Sarayı için bkz., PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.I, s.471-473.

⁽¹⁰¹⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.198-199.

Babü's-selam ve Babüssaade adlı üç ana kapı ile dört avlu, Harem, has bahçe ve bir çok bahçeden oluşan 700.000 metrekarelik bir alanı içine alan, üç tarafı denizle çevrili bir konuma sahipti. Sarayın etrafı *sur-ı sultani* denilen 1400 metre uzunluğunda yüksek bir duvar ile çevrili idi. Bu sur üzerinde saraya giriş için bir kaç kapı vardı.

Sarayın saltanat kapısı Ayasofya karşısındaki Bab-ı Hümayun'du. Birinci avluda sarayın Birun halkına ait odalar, daireler ve hizmet binaları ile koğuşlar bulunmaktadır. Babüselamdan girilen orta avlu veya ikinci avlu sarayın en faal ve kalabalık yeridir. Burada Divan-ı Hümayun, Defterhane ve hazine bulunur, çeşitli merasimler yapılırdı. saray ak ağaları tarafından beklenen Babüssaade'den üçüncü avluya girilir. Burada harem ve Enderun bulunmaktaydı. Üçüncü avludan geçilen dördüncü avluda, Revan Köşkü, Sofa Köşkü, Başlala Kulesi, Sünnet odası, Esvab odası, Mecidiye köşkü, Sofa Camii gibi çeşitli binalar bulunmaktaydı ⁽¹⁰²⁾.

1- Harem

Topkapı sarayı'nda, Padişahın evleri ve ailelerinin bulunduğu yere, başkasının girmesi yasak, haram anlamında *harem* denilir. Harem-i Hümayun, ikinci avlunun solunda Divan-ı Hümayun'un arka kısmında yer alır. Burası Haliç'e bakan çeşitli sofalar, koridorlar, daireler, odalar, çeşmeler ve hizmet binalarından oluşmaktaydı. Duvarları en kıymetli çiniler ve mermerlerle kaplı olup, kitabeler ve güzel yazılarla süslü idi.

İslam dünyasında eskiden beri bilinen bir terim olan harem, sarayların ve büyük konakların sadece hanımlara ayrılan bölümü ve selamlığın karşılığı olarak kullanılmıştır. Harem'in efendisi padişaktır. Bu nedenle diğer harem halkının (valide sultan, hasekiler, şehzadeler, kızları, ustalar, kalfalar ve cariyelerin) daireleri, binaların konumu, iç dekorasyonları hep hünkar dairesine göre yapılmıştır. Harem halkını, padişahın maiyeti ve hizmet edenler olmak üzere iki grupta değerlendirmek gerekir ⁽¹⁰³⁾.

⁽¹⁰²⁾ İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., s.145; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: a.g.e., s.15-38; PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.III, s.515-520.

⁽¹⁰³⁾ İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., s.146.

Harem'de yaşayan insanlar padişah'tan başka şu şekilde sıralanabilir:

Valide Sultanlar: Osmanlı tahtında bulunan padişahın annesi için kullanılan tabir olup, kaynaklarda *mehdi-i ulya-yı saltanat* tabiri de geçmektedir. Valide sultanlar sarayın en etkili ve dışarı ile irtibatlı olan kadınlarıydı. Oğlunun saltanatı boyunca Harem-i Hümayun'un en yetkilisi yine odur. Valide Sultanların saray dışındaki işlerini Babüssaade ağaları yürütürdü. Valide Sultanların içinde siyasi işlere dahil olan ve gücünü kötüye kullananlar da olmuştur ⁽¹⁰⁴⁾.

Padişah Hanımları: Osmanlı padişahlarının hanımlarına *ikbal*, *haseki*, *kadın efendi* gibi isimler verilmiştir. İlk padişahlar Anadolu Türkmen beylikleri, Bizans İmparatorluğu, Bulgar ve Sırp Krallıkları gibi yakın çevrelerindeki idareci sınıfa mensup olanların kızları ile evleniyorlardı. Bu evlilikler o dönemde Osmanlı devlet politikası olarak uygulanmış ve devlete güç katmıştır. Devlet idaresinin devşirmelere geçtiği dönemlerde cariyelerle evlilik yapmak da başlamış ve devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Buna rağmen II.Beyazıd ve II.Osman gibi padişahlar tanınmış aile kızları ile de evlenmişlerdir.

Sultanlar: Osmanlı padişahlarının kızlarına genel olarak isimlerinden sonra gelecek şekilde *Sultan* ünvanı verilirdi. Önceleri Selçukluların tesiri ile *Hatun* ünvanı verilirken Fatih Sultan Mehmed'in kızlarından itibaren bu ünvan kullanılmaya başlanılmıştır. Sultanların gelin oluncaya kadarki hayatları Harem'de geçer ve hizmetlerine Cariyeler verilirdi ⁽¹⁰⁵⁾.

Şehzadeler: Osmanlı padişahlarının hanımları olan haseki, ikbal ve cariyelerinden doğan erkek çocuklarına Şehzade denirdi. II.Murad zamanına kadar onlara daha çok *Çelebi* ünvanı verilmiştir. Bebeklik çağlarında hizmetlerine bir kaç cariyeye tayin edilir, dört beş yaşına gelince *lala* tabir edilen eğiticiler hizmetlerine verilirdi. Eğitim çağında devrin en ünlü hocalarından ders alırlardı. II.Selim'in tahta çıkışına kadar Şehzadeler uygun yaşa geldiklerinde,

⁽¹⁰⁴⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: Harem, s.61-66; LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU) a.g.e., s.119.

⁽¹⁰⁵⁾ Geniş bilgi için bkz., ULUÇAY, M. Çağatay: Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara, 1980; yine ULUÇAY: Harem, s.67-115; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Saray Teşkilatı, s.158-166; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.318-323.

özenle seçilmiş maiyetiyle beraber eyalet valiliklerine gönderilirlerdi. Bundan sonra sadece büyük şehzadeler gönderilir olmuştu. Bu uygulama III.Mehmed'in tahta çıkışından itibaren terkedilmiş ve saltanat kurumu büyük darbe almıştır. Bundan sonra hayatlarını Harem'de birkaç cariye ve Enderun'dan birkaç görevli ile geçirmişlerdir ⁽¹⁰⁶⁾.

2- Enderun ve İç Oğlanları

Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından başlayarak medreseler dışındaki en ünlü ikinci eğitim kurumu Enderun'du. Daha önce anlatıldığı gibi Osmanlı'nın hıristiyan vatandaşlarından devşirilen çocuklar önce müslüman Türk ailelerinin yanında Türkçe'yi, İslami esasları öğrendikten sonra saraya alınarak acemi oğlan sıfatıyla ruhi ve bedeni kabiliyetlerini geliştirici talim ve dersler alırlardı. Bundan sonra *çıkma* adıyla askeri birliklere dağıtılırlardı. Bu esnada üstün yetenekli ve zeki olanlar ise daha iyi eğitilmek amacı ile Enderun'a alınırlardı. Enderun'daki eğitim ve terbiye yedi kademe üzerine kurulmuştur. Bunlar: Küçük ve Büyük Odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda idi.

Çalışma sistematigi, uygulanan programlar ve işleyiş göz önüne alındığında buranın bir okuldan ziyade çeşitli hünelerinin, sanatların, idari ve siyasi bilgilerin tatbiki olarak gösterildiği, kabiliyetlerin tespit edildiği sistemli bir kurs ve staj yeri olduğu görülür.

Enderun'da teşkilatın asıl başlangıcı II.Murad zamanında yapılmış, Fatih Sultan Mehmed döneminde de teşkilat genişletilmiştir. Burası devletin mülkiye mensuplarının yetiştirildiği bir okul hüviyetini de taşıyordu ⁽¹⁰⁷⁾.

Yukarıda sayılan odaların en önemlisi ve en itibarlısı Has Oda idi. Has Oda bazılarının iddia ettiği gibi padişahın iç oğlanlar ile beraber olduğu ve gayr-ı meşru bir hayat yaşadığı yer değildir. Enderun odalarının en iyisi olup Fatih Sultan Mehmed tarafından mevcudu otuz kişi olarak kurulmuştur. Harem'de değil Enderun'da bulunmaktadır. Burada Hırka-i Saadet ve mukaddes emanetlerin diğerleri bulunmaktadır. İç oğlanların vazifeleri, mukaddes

⁽¹⁰⁶⁾ İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., s.149-150.

⁽¹⁰⁷⁾ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Saray Teşkilatı, s.300-339; HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.37-38; LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU) a.g.e., s.121-122.

emanetlerin bulunduğu yerleri süpürmek, onları korumak, mübarek gecelerde güzel kokular ve gül suyu serpmek, Kur'an-ı Kerim okumak, padişaha ait işleri görmek, yani padişahın özel personeli olmaktır. Görüldüğü gibi bu türden vazifeleri yapan insanların sapık ilişkiler için vazifeli olduklarını iddia etmek ciddi kabul edilemez ⁽¹⁰⁸⁾.

3- Birun ve Erkanı

Farsça bir kelime olan birun, dış anlamına gelmektedir. Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Humayun ile Babüssaade arasındaki bölümü Birun diye adlandırılırdı. Osmanlı Sarayı'nın dış hizmetlerine bakan ve sarayda yatıp kalkmak zorunda olmayıp dışarda evleri bulunan padişah hocası, hekimbaşı, cerrahbaşı, hünkar imamı, şehremini, göz hekimi, darphane ve arpa eminleri, müneccimbaşı gibi sivil görevlilere *Birun Halkı* veya *Dış halkı* denirdi. Bunlardan başka emir-i alem, kapucular kethüdası, kapıcı başılar, Divan-ı Hümayun çavuşları, şikar ağaları, çaşnigirbaşı, müteferrikalar, baltacılar, peykler, şatırlar, solaklar, mirahur ve bunların maiyetinde bulunanlar da Birun erkanı içinde yer alıyorlardı ⁽¹⁰⁹⁾. Osmanlı Saray teşkilatını kısaca inceledikten sonra, yine sarayla ilgili ancak üzerinde durulması gereken hadım ağalarını inceleyebiliriz.

2. Hadım Ağaları

Hadımlık veya başka bir ifadeyle *tavaşilik* doğuştan veya sonradan yapılmış bir ameliye nedeniyle erkekliğin kaybedilmesi manasında gelir. Bir insanı cinsi hayatından mahrum etmek olan hadımlık, İslam hukukunda caiz görülmemiştir. Hadımlığa *hisa* veya *ih-tisa* denmektedir. Osmanlı Şeyhülislamı da hadımlığın caiz olmadığına dair fetva vermişlerdir. Bu konudaki dayanakları da Kur'an'da ki şu ayet olmuştur:

⁽¹⁰⁸⁾ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Saray Teşkilatı, s.322-335; AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.220; İçoğlanları hakkındaki yanlış değerlendirmelere karşılık verilen bilgiler için bkz., s.211-222.

⁽¹⁰⁹⁾ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Saray Teşkilatı, s.359-464; LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU) a.g.e., s.122-126; PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.I, s.236-237.

“ (Şeytan devamla şöyle der) : Onlara emirler vereceğim, ta ki Allah'ın yarattığını değiştirmeye kalkışacaklar. Kim Allah'ı bırakıp da şeytani dost edinirse, açık ve büyük bir hüsrana maruz kalır⁽¹¹⁰⁾. ”

Bu ayeti değerlendiren İslam hukukçuları, hadımlık konusunda şu kaniya varmışlardır: İnsanın hadım edilmesi haramdır, ancak bir menfaat ve kamu yararı söz konusu olunca insanlar dışındaki canlıların (at ve öküz gibi) hadım edilmeleri caiz olur. Araştırmacılara göre , bu tür insanlarda, bir takım ruhi dengesizlikler ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple hadım erkekler, huysuz, sinirli olmanın yanı sıra basit, saf, zararsız ve aynı zamanda iki yüzlü insanlardır.

Osmanlı devlet adamları, padişahından paşasına kadar, bizzat insanları hadım ettirmemişlerdir. Ancak, başkaları tarafından hadım edilen veya doğuştan hadım olan insanları (genellikle Afrika'dan getirilen köleler arasından alınıyordu) evlerinde, köşklerde ve özellikle Haremde istihdam etmek amacıyla satın almışlar ve kullanmışlardır. Bu fiilin haram değil, mekruh olduğu İslam hukukçuları tarafından belirtilmiştir.

Hareme alınan bu insanlar satın alınırken ilm-i sima ve ilm-i kıyafet yoluyla fiziki ve ruhi özellikleri de çok titizlikle incelenirdi. Bu konuyla ilgili olarak kaynaklarda şu ifadeler yer almaktadır:

“Geldik imdi hadım olarak istihdam etmek için alacağın kulun nişanlarına. Gayet kara ve ekşi yüzlü ve yüzü buruş buruş olsun. Gövdesi zayıf, derisi kuru, saçı yufkacık, dişleri seyrek, sesi incecik ve baldırı ince olsun. Dudağı kalın, burnu yassı, parmakları kısacık, boyu büğrü ve boynu ince olsun. Bu dediğim dibi olunca sarayda hadım olmaya yarar. Amma sarayda ak hadım olması gerekmez. Hele ki benzi kızıl olursa. Sonra gayet sakin, sarışın hadımdan, çok çekin bu cinsten. Hele saçı yoluk, gözü sulanır, çapaklı ve yaşarır olursa. Derler ki, kendi sever avreti ya da başkasına sevdirmek için pezevenklik eder. Hasılı bunun gibiden hayır gelmezmiş”⁽¹¹¹⁾.

Hayaları tesirsiz edilen hadımların, tamamında olmasa bile bir kısmında , sonradan erkeklik uzvunun yeniden geliştiği de tarihi araştırmaların ortaya

⁽¹¹⁰⁾ Kur'an: Nisa , 119.

⁽¹¹¹⁾ KEYKAVUS: Kabus-name (Terc. Mercimek Ahmed, Sadeleştiren Atilla ÖZKIRIMLI, C.I, İstanbul, 1001 temel eser, s.222'den nakleden, AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.268.

koyduğu bir gerçektir. İşte bu hallerde fitneye sebebiyet vermemek için; hadım olan hizmetçiler Haremin antresinin dışında serbest dolaştırılmamışlar ve asıl hareme ancak izinli ve ailenin nezareti ile alınmışlardır. İkinci olarak, batı ile Çin saraylarında görülen ahlaksızlıklar göz önüne alınarak Hareme alınan hadımların erkeklik organlarının tamamen kesilmiş olmasına dikkat edilmiştir. Üçüncü olarak, bu insanların sonradan erkeklik organlarının gelişmesi halinde, bunlara belli bir maaş verilerek Haremden çıkarıldıkları da görülmektedir.

Bütün bu anlatılanlara ve alınan tedbirlere rağmen hem cariyelerden hem de hadım ağalarından bir kısım fitnelere sebep olanlar çıkabilmiştir ⁽¹¹²⁾.

Osmanlı haremine alınan erkek hizmetçiler (hadımlar) iki gruba ayrılırdı: *Ak hadımlar ve Kara hadımlar* olarak.

Ak Hadımlar :Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemlerinde, İstanbul'a Macar, Alman, Slav gibi milletlerden çok sayıda esir getiriliyordu. İlk ak hadımlar bunlar arasından temin ediliyordu. Daha sonraları, Gürcü, Ermeni ve Çerkezlerden hadım alınmaya başlanmıştır.

Bunlar Osmanlı sarayının kapısını muhafaza ederlerdi. XVI. yüzyılın sonlarına kadar sayıları otuz civarındaydı. Enderunlu gılmanların her çeşit işleri ile saraya alınış ve çıkışları hakkında padişaha bilgi verirlerdi. Ulufeleri 90 akça olup, ayrıca yıllık ek gelirleri de olurdu. Saraydan çıkmaları gerektiğinde vezaret payesi ile genellikle Mısır'a vali gönderilirlerdi ⁽¹¹³⁾.

Kara hadımlar: Kara hadım ağaları ise kadınlara ayrılmış olan harem kısmında görevliydi. Hareme alınan zenci hadımlardan teşekkül ettirilen ve ağalar ocağı denilen ocak bu iş için insan yetiştirirdi. Ocağa alınan zenciler, kendilerinden daha büyük hadım ağalarınca yetiştirilirlerdi. Saray adabı nazari ve tatbiki olarak öğretilirdi. Zenci hadımların en büyük idarecisine *Darüssaade ağası* veya *Kızlar ağası* denirdi. Harem kısmında da buldukları için Harem ağası da denmekteydi.

⁽¹¹²⁾ Geniş bilgi için bkz., AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.264-274. Ayrıca saraydaki cinsi sapıklık iddiaları için bkz., RİCAUT: (Çev. M. Reşat UZMEN) Türklerin Siyasi Düsturları,s.47-48,53-54.

⁽¹¹³⁾ HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.38.

Haremde görev yapan hadım ağaları veya harem ağalarının sayıları, Fatih Sultan Mehmed zamanında 20'yi, 1517 tarihinde 40'ı, 1537 tarihinde 20'yi ve son olarak 100'ü geçmemiştir.

Bunların XVII. yüzyıldan itibaren padişah üzerindeki etkileri artmış ve nüfuzları genişlemiştir. Azı edildikleri zaman Mısır'a gönderilirler ve orada *azadlık* ismi verilen bir ücretle yaşamlarını sürdürürlerdi. *Darüssaade ağaları*, aynı zamanda *Haremeyn-i Şerifeyn* denilen Mekke ve Medine'ye ait vakıfların da muhasebeciliği veya müfettişliği ile de görevlendirilmişlerdi ⁽¹¹⁴⁾.

3. Haremdeki Cariyeler

Osmanlı sarayında cariyelerin, Orhan Bey döneminden beri var olduğu bilinmektedir. Bunların sayıca artmaları ve padişahların cariyelerle evlenmeleri Fatih Sultan Mehmed döneminde başlamıştır. Saraydaki cariyelerin sayıları III. Murad'a kadar 200-300 arasında değişirken, III. Murad zamanında 500 ü, Sultan Abdülaziz döneminde ise 809 u bulduğu görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmed döneminde nasıl devlet idaresi ve yüksek makamlar devşirmelerin kontrolü altına girmişse, hareme alınan cariyeler de zekalarına, ahlaklarına ve güzelliklerine göre, önce hizmetçi statüsündeki cariyelerin arasına, sonra kalfa ve ustalar sınıfına, padişahlar tarafından seçilmeleri halinde ise, onlarla karı-koca hayatı yaşayan *gözdeleler*, *ikballer* ve *kadın efendiler* haline gelmişlerdir. En son olarak *valide sultan* unvanına dahi sahip olmuşlardır ⁽¹¹⁵⁾. Haremde yaşayanlar bir piramite benzetilebilir. Bu piramitin en altında *hizmetçi cariyeler*, en üstünde ise harem reisi sayılan *valide sultan* bulunmaktadır. Bu ikisi arasında *kalfalar*, *ustalar*, *odalıklar*, *ikballer* ve *kadın efendiler* yer almaktaydı.

Osmanlı sarayındaki cariyeler iki kısımda incelenebilir: *Mülk-i menfaat cariyeler* ve *istifraş (intifa)* hakkı bulunan cariyeler.

⁽¹¹⁴⁾ HALAÇOĞLU, Yusuf: a.g.e., s.38-39; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Saray Teşkilatı, s.172 vd.; İPŞİRLİ, Mehmet: a.g.b., s.152-153; TOLEDANO, Ehad R.: (Çev. Y. Hakan ERDEM) a.g.e., s.56,193; PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.I, s.701-703.

⁽¹¹⁵⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: Harem II, Ankara, 1992, s.10-11.

a. Hizmetçi Statüsündeki (Mülk-i Menfaat) Cariyeler ve Temin Yolları

Bunlar genellikle başkalarıyla evli olan ve sarayda yevmiyeli olarak çalışan kadınlardır. Sarayda bulunan herhangi bir erkeğin bunlarla cinsi münasebette bulunması mümkün değildi. Günümüzde Cumhurbaşkanlığı Köşkünde ve Başbakanlık konutunda çalışan kadrolu hizmetçilerden (yaptıkları iş bakımından) çok farklı değillerdi. Bunlar sarayın çevresinde kendilerine ayrılan lojmanlarda kalırlardı. Bunların haremdeki sayıları 50 yi, 70 i ve bazan da 500 ü bulmuştur. Sarayda bulunan cariyelerin %90'ını bunlar teşkil etmekteydiler. Hareme ait işleri ve padişahın ailesinin hizmetlerini görmekten başka işleri yoktur. Padişah ile karı - koca hayatı yaşamaları söz konusu değildi.

Hizmetçi statüsündeki cariyeler dört kısımdır. Bunlar: *Acemiler, cariyeler* (dar anlamda), *kalfalar (şakirdler)* ve *ustalar (gedikli cariyeler)* dir ⁽¹¹⁶⁾. Bunların bekâr olanları sarayda buldukları müddetçe evlenemezlerdi. Bu nedenle her an şehzade veya padişahın haremi arasına girebilirlerdi. Başkalarıyla evlenmek isteyenler "*çırağ edilme*" adıyla evlendirilip haremden çıkarılırlardı.

İlk dönemlerde kendileriyle savaş yapılan milletlerden alınan esir kadınlar ve kızlar arasından hareme cariye alınırdı. Çerkez, Gürcü ve Rus asıllı cariyeler ise genellikle satın alınarak hareme sokulurdu. Hareme yeni giren kızlara acemi denilirdi. Ekserisi köylü kızları olduğu için, bir müddet saray adab ve usullerini amirleri sayılan cariyelerden, kalfalardan ve ustalardan öğrenirlerdi. Özellikle Çerkez kızları küçükken, padişah sarayında ihtişam içinde yaşamak hülyalarıyla yetiştirilirdi. İstanbul Esir Pazarında en çok Çerkez, Abaza ve Gürcü cariyeler satılmaktaydı ⁽¹¹⁷⁾.

Hareme alınan cariyelerin bir diğer kaynağı da, devlet adamlarının bunları padişaha armağan etmeleri yoluydu. Başta yabancı devlet adamları olmak üzere, sadrazam, vezirler, beğlerbeğiler ve sancak beğleri satın aldıkları cariyeleri padişaha hediye olarak sunarlardı. Hediye edilen bu cariyelerin %90'ı hizmetçi olarak saraya girerlerdi. Diğer %10'u ise *odalık* veya *gözdeler* grubuna

⁽¹¹⁶⁾ Geniş bilgi için bkz., AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.275-292.

⁽¹¹⁷⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.276; ULUÇAY, M. Çağatay: Harem II, s.12; Esir Pazarı, Esirci, Esirci Emimi vb. terimler için bkz., PAKALIN, M. Zeki: a.g.e., C.I, s.552-556.

dahil edilirdi. Bir diğerkaynak da, cariyelerin *Gümrük Emini* tarafından satın alınarak hareme verilmesi yoluydu. Bunlar çoğunlukla Çerkez ⁽¹¹⁸⁾ Gürcü ve Abhaz idiler. XIX. yüzyılda, İngiltere'nin de baskısıyla köle ticareti yasaklandığı halde Kafkasyalılar kendi rızalarıyla kızlarını saraya vermeye devam etmişlerdir. Genel olarak Çerkez kızları, büyük bir konağa veya saraya girebilmek için ya kaçarlar, ya da esirciler tarafından türlü şekilde kaçırlırlardı.

Genel olarak cariyeleri üç kısımda incelemek mümkündür:

1- Haremde çeşitli hizmetleri gören cariyeler. Bunlar yaşça büyük olup çok güzel değillerdiler. İçlerinde çirkin olanlar da vardı. Fiyat yönünden en ucuz alınıp satılanlar bunlardı.

2- Terbiye edilip satılmak amacıyla alınan 5-7 yaş arasındaki cariyeler olup, yüzleri ve vücutları güzel olanlardan seçilirdi. Yaşları ilerledikçe güzelleşiyorlarsa, bu gibilere ud ve kanun çalması öğretilip, nezaket ve muşeret kaideleri öğretilmeye çalışılırdı. Cariyeler bülüğ çağına gelince sahipleri onları görücüye çıkartarak satarlardı.

3- Hareme doğrudan doğruya odalık ve gözde yani padişah ve hanedan erkeklerine eş olmak üzere satın alınanlar. Bunlar cariyelerin en güzel ve pahalı olanları olup 15-20 yaş arasında satılırlardı ⁽¹¹⁹⁾.

b. Eş Statüsündeki (İstifraş ve İntifa Hakkı Bulunan) Cariyeler

Daha önce hukuki statülerinden bahsedildiği gibi, bunlar eşinden başkasına haram olan, nikahlı eşler sayılan cariyelerdir. Çocuğu olunca *ümmü veled* olur ve başkalarına satılamazlardı. En geç kocasının ölümüyle hür olurlardı. Cariyenin hür kadınla arasındaki farkı, hürlere tatbik edilen 4 kadınla evlilik sınırının olmayışındır. Osmanlı sarayında bulunan az sayıdaki cariye bu gruba girmekteydi. Fatih Sultan Mehmed'e kadar padişahlar hür kadınlarla evlenmişlerdir. Osman Gazi'nin de 2 hür kadını vardı ⁽¹²⁰⁾. Bu dönem içinde padişahlardan bazıları en fazla beş kadınla evlenmişleridir.

⁽¹¹⁸⁾ Çerkezler hakkında geniş bilgi için bkz., İNALCIK, Halil: "Çerkez", EI², C.II, Leiden, 1960, s.21-25.

⁽¹¹⁹⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: Harem II, s.13-14; geniş bilgi için bkz., aynı eser s.15-23.

⁽¹²⁰⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.297-302.

Fatih Sultan Mehmed'den itibaren padişahlar devletin yıkılışına kadar, genellikle azadlı cariyelerle nikahlanmışlardır. Bu zaman dilimi içerisinde padişahlar genellikle 2 ila 8 kadınla yaşamışlardır. Padişahların eş statüsünde aldıkları cariyelerin sayısındaki artış, Sultan İbrahim'den sonra başlamıştır. Örneğin: III. Ahmed'in 18, Abdülmecid'in 18, II. Mahmud'un 13, I. Abdülhamid'in 11 kadını vardı. Ancak bunlara ikballer de dahildir ⁽¹²¹⁾.

Osmanlı sarayında bulunan bu tür cariyeler iki bölümde incelenebilir: Azad edilmiş cariyeler (Kadın Efendiler ve Haseki Sultanlar) ile diğer cariyeler (Ikballer, Gözdeler, Peykler) olarak.

1- Azad Edilmiş Cariyeler (Kadın Efendiler ve Haseki Sultanlar)

Bunlar padişahın cariyesi iken azad edilmişlerdir. Genellikle nikah akdi ile eş olarak kabul edilen cariyeler olup kadın efendi diye adlandırılırlardı. Bunların içinden padişahın sevgilisi olup çocuk doğuranlara *haseki* unvanı verilirdi. Sayıları dört, altı ve bazan yediye kadar çıkardı. Kadınlar sırasına göre *baş kadın*, ikinci kadın gibi sıralanırlardı. Dörtten fazla olanların cariyeye statüsünde kaldıklarını, kendileriyle nikah akdi yapılmadığını kabul etmek gerekir. Aksi halde dört kadınla evli olma sınırına ters düşülmüş olur ki, ulema da bunu kabul etmemiştir. Bunlar dört aded olunca ancak birisinden boşandıktan sonra diğeri ile nikah akdi yapılabilirdi. Bu sınıra riayet etmediği tespit edilen Osmanlı padişahları vardır. Kadın efendilerin de zaman zaman devlet işlerine karıştıkları görülmüştür. Hürrem Sultan baş kadınlığı ele geçince valide sultanlar gibi harem yöneticisi haline gelmiş ve devlet işlerine karışmıştır ⁽¹²²⁾.

2- Diğer Cariyeler

Birincisi *ikballer*dir. Bunlar Osmanlı padişahlarının yukarıda bahsedilen nikahlı eşleri dışındaki cariyeleridir. Bunların sayıları da en fazla dört olabilirdi.

⁽¹²¹⁾İkbal: Padişahların karı-koca hayatı yaşadıkları, ancak genellikle çocuk sahibi olmadıkları cariyeleridir. Çocuk sahibi olunca Kadın Efendi olurlardı.

⁽¹²²⁾ ULUÇAY, M. Çağatay: Harem II, s.52-60; UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Saray Teşkilatı, s.148-153.

Birincisine *baş ikbal* denirdi. Padişah bu cariyelerinden çocuk sahibi olamazdı. İkballer Sultan II. Mustafa'dan sonra görülen cariyelerdir ⁽¹²³⁾.

Bu gruba giren diğer cariyeler de *gözde* ve *peyklerdir*. Kadın efendi olabilecek ilk dört cariyeye *gözde* denirdi. Sayıları dörtten fazla olamazdı. Gözdesi olan Osmanlı padişahı çok az sayıdadır. İkbal adayı olabilecek cariyelere ise *peyk* deniyordu. Bunlar da dörtten fazla olamazlardı. Aralarında çocuğu olanlar *ikbal* veya kadın efendiliğe yükselirlerdi. Eğer doğurdıkları çocuk ilk erkek çocuk ise mutlaka *baş kadın efendi* statüsüne yükselirlerdi.

Sonuç olarak, bir padişahın alabileceği en fazla cariyeye sayısı, 4 adet *ikbal*, 4 adet *gözde*, 4 adet *peyk* olmak üzere toplam 12 yi geçemez. Kadın efendi ve hasekiler hür statüsünde olup nikahlı hanımlardır. Bunlar da sayıya dahil edilirse en çok 16 kadın (4 hür + 12 cariyeye = 16 kadın) alabilecekleri görülmektedir. Ancak Osmanlı padişahlarının hür kadın efendilerinin yanında *ikballeri* bulunanların sayısı yedi veya sekizdir. İkballerin yanında *gözdeleri* bulunanların sayısı ise çok azdır.

Uzunca bir dönem Osmanlı padişahlarının cariyeleri tercih etmelerinin sebepleri ise, bacanak, kayın peder, sır saklama, akraba tasallutu gibi olumsuz yönleri bertaraf etmek amaçlı olabilir ⁽¹²⁴⁾.

⁽¹²³⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı'da Harem, s.313-314; ULUÇAY, M. Çağatay: Harem II, s.38.

⁽¹²⁴⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., s.316-317; ULUÇAY, M. Çağatay: a.g.e., s.40; Ayrıca haremın devlet yönetimine müdahaleleri için bkz., LYBYER, Albert Howe: (Çev. Seçkin CILIZOĞLU) a.g.e., s.133-136.

G. BATILILARIN GÖZÜYLE OSMANLI TOPLUMUNDA KÖLELER VE CARİYELER

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde özellikle XVIII. yüzyıl içerisinde başlayan köle ticaretinin boyutları aynı dönemlerde Batıdakinden ve Amerika'dakinden çok daha az idi. Tüm Osmanlı şehirlerine Afrika'dan bir yıl içinde gelen köle sayısı yaklaşık 15-20 bin arasında olduğu halde, Batıda bu rakam 200 ila 500 bin arasında değişmekteydi. Kafkasya'dan Osmanlı şehirlerine daha fazla köle getirilmekteydi. XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'a yılda ortalama 20.000 civarında köle getiriliyordu ⁽¹²⁵⁾. Gelen bu köleler devlet işlerinin dışında, özel şahısların evlerinde, bahçelerinde, vakıflara ve benzeri yarı resmi kurumlara ait araziler üzerinde çalıştırıyorlardı. Bu insanların Batıdaki aynı kaderi paylaşan insanlardan çok daha iyi şartlarda buldukları yine o dönemlerde Osmanlı Devleti'ne gelen batılilar tarafından anlatılmaktadır. Şimdi bunlardan bir kaç örnek vererek mevzuu aydınlayabiliriz:

"Ben Türk değilim, ama bu bedbaht cariyelere gösterilen insani muamele ve alakayı da takdirden kendimi alamadım. Bunlara hiç bir zaman dayak atılmaz. Kendilerine teminat parası verilmiyor, ama elbiselerine harcanan para bizim hizmetçilerimize verdiğimizden çok daha fazladır" ⁽¹²⁶⁾.

9 Şubat 1836 tarihinde İstanbul'da bulunan Mareşal Von Moltke de Osmanlılardaki köleleri şu satırlarla anlatmaktadır:

"Şarktaki kölelik mevzubahs olduğu zaman hemen daima bir Türk kölesiyle Batı Hint adalarındaki zenci kölesi arasında mevcut olan muazzam fark unutulur. O kadar ki şarktaki köleliğe bizim anladığımız manada kölelik demek bile yanlıştır. "abd" köleden ziyade "hizmet eden" manasına gelir. Satın alınmış bir Türk kölesi para ile çalıştırılan bir hizmetçiden daha rahat bir hayat

⁽¹²⁵⁾ AKGÜNDÜZ, Ahmet: a.g.e., s.175-176; TOLEDANO EHUD R: a.g.e, s.67-76; ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., s.498.

⁽¹²⁶⁾ Lettres De Milady Wortlay Montaque, Londra, 1764, s.113'den nakleden, DJEVAD, A.: Yabancılara Göre Eski Türkler , Yağmur Yayınları , İstanbul, 1974, (I.Baskı 1969) s.23.

yaşamaktadır. Zira köle bir mal, hem de pahalı bir mal olduğu için efendisi ona itina ile muamele eder. Fazla iş yükleyerek ölümüne sebep olmaktan çekindiği gibi hastalandığı zaman da büyük bir ihtimam gösterirler ...”

“ Bir Avrupa devleti şarktaki bütün kölelerin kurtulmasını temin etse köleler buna pek memnun olmazlardı. Çocukluklarından beri efendisinin evine alışmış olan köle ailenin bir üyesi haline gelmiştir. Ailenin çocukları ile ev işlerini nasıl paylaşırsa yemekleri de öyle paylaşır.”

“Köle sonunda hemen daima azad edilmekte ve hatta azadla birlikte kendisine hayatı boyunca faydalanabileceği varidat kaynağı bile bahşedilmektedir.”⁽¹²⁷⁾

Bu konuyla ilgili olarak Baron de Tott ise şunları söylemektedir:

“İtiraf etmeliyiz ki, kölelerine ve cariyelerine kötü davrananlar, Avrupalılardır. Bunun sebebi, herhalde Türklerin ve doğuluların köle ve cariye satın almak için para biriktirmeleri, bizim ise para biriktirmek için onları satın almamızdır.”⁽¹²⁸⁾

Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'u ve Türkiye'yi gezen ünlü seyyah Fransız Belon da köleler hakkında şunları söylemektedir:

“Avrupa'daki hizmetkârlar derecesinde görülen Türkiye'deki kölelere iyi bakılmakta, efendileri tarafından çok sevmekte, efendileri tarafından eşit muamele görmektedir. Her köle kadıya müracaat edip hak isteyebilmektedir. Kadılar efendisini şikayet eden kölelere çok iyi davranmakta ve böyle bir şikayete bile sebebiyet vermekten öteye suçları olmasa dahi efendiye çıkışmaktadır. İsteyen köle kadıya müracaat ederek hürriyetini elde etmek üzere para karşılığı çalıştırılmasını talep etmektedir. Efendiden memnuniyetsizliğin ifadesi olan bu davranış karşısında, kadı, ekseriya kölenin bir yıl çalıştıktan sonra azad edilmesine hükmetmektedir.

⁽¹²⁷⁾ Lettres Du Marechal De Moltke Sur L'orient : (Fr. Çev. Alfred MARCHANT) Paris, 1841, s.37'den nakleden, DJEVAD, A.: a.g.e., s.34-35; ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., s.501.

⁽¹²⁸⁾ Nakleden, ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., s.500.

Köle ve cariyelerin bütün insani hakları mahfuzdu. Kendilerine zulmedilmezdi. Avrupa'da uygulanan kırbaç cezası, tamamen meçhul ve kanunların müeyyidesi ile yasaktı. Sahibi esiri, yalnız çocuklarını döver gibi, terbiye maksadıyla yaralamaksızın, ifrata kaçmaksızın, tehlikeli bir şeyle vurmaksızın dövebilirdi. Aksi halde kadı köleyi derhal efendisinin yanından alırdı.⁽¹²⁹⁾

⁽¹²⁹⁾ Belon, II, s.180,192'den nakleden, ÖZTUNA, Yılmaz: a.g.e., s.502.

S O N U Ç

Kölelik güçlünün zayıfa hükmetmesi ve onu kullanması diye kısaca tarif edilebilir. Bu haliyle insan haklarına tamamen aykırı ve onu sınırlayan bir haldir. İnsanlığın tarihi kadar eski olan kölelik müessesesi, XX. yüzyıl dünyasına kadar, hatta bu yüzyılın başlarında bile bir çok millet ve medeniyetlerde geçerli olmaya devam etmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, eski doğu ve batı medeniyetlerinde kölelik, uygulanış sahaları ve nedenleri incelenmiştir. Çin, Hint, Mısır, İran, Antik Yunan ve Roma medeniyetleri ile Eski Türk devletlerinde, Abbasilerde, Selçuklularda, İngiltere, Fransa ve Amerika'da kölelik ve boyutları ele alınmıştır. Burada görülen şudur: Bahsedilen bütün bu medeniyetlerde istisnasız kölelik vardır ve uygulanmıştır. Ancak bize göre Batı medeniyeti dairesine mensup millet ve devletlerde daha geniş boyutlarda ve insan haklarına daha az riayet eden bir anlayış vardır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da şudur: Bahsedilen bu devletlerin içerisindeki İslam devletlerinde kölelik daha medeni bir hale gelmiş ve köleler daha insanca muamelelere tabi tutulmuşlardır. Bunda etkili olan da bizzat İslam dininin kendisidir. Çünkü İslamiyet kendisinden önceki dönemlerde 9-10 a kadar çıkmış olan kölelik sebebini savaş esirliği ve doğumla gelen kölelik olarak 2 ye indirmiştir.

Sanayileşmenin başladığı dönemlere kadar kölelik hem batı hem de doğu medeniyetlerinde geçerliliğini korumuştur. Sanayileşmeyle birlikte pahalı bir üretim aracı olan kölelik aleyhine çalışmalar batıda filizlenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalara da esas teşkil eden İslam hukukunda kölelik incelenmiştir. Bu bölümde öncelikle İslam hukukunda meşru savaş (cihad) incelenmiş ve buna bağlı olarak da esirlik ele alınmıştır. Burada konumuzu doğrudan ilgilendiren köleliğin en büyük kaynağı olan esaret önemlidir.

İslam hukuku savaşta esir alınan insanlar hakkında ulülemre (devlet başkanına) alternatifli yetkiler tanınmıştır. Tanınan bu yetkilerden birisi de alınan esiri köle statüsüne koymaktır. Ayrıca devlet başkanı isterse esiri karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakabilir ve eğer suçluysa öldürtebilir. Görüldüğü gibi savaşta alınan esirlerin tamamı da köle ve cariyeye yapılmamaktadır. İslam hukukuna göre müslüman bir kimsenin esir alınması ve köle yapılması caiz değildir. Bir insan esir düştükten sonra müslüman olmuşsa, ulülemr isterse onu köle yapar, isterse serbest bırakabilir. Esirin müslüman olması onu katli (öldürme) den kurtarır. Yani müslüman esir öldürülemez.

Yine bu bölümde kölenin hukuki durumu; özel hukuk ve kamu hukukuna göre incelenmiş, İslamiyet'in kölelere verdiği değer ele alınmıştır. Öncelikle İslamiyet köleliği bir gerçek olarak kabul etmiştir. Ancak köleleri ne ticaret, ne de eğlence metaı olarak görmüştür. İslamiyet her şeyden önce onların da insan olduklarını hatırlatmıştır. Bunun temelini Kur'an ayetlerinde, en güzel uygulamalarını ise Hz. Peygamber'de görmek mümkündür. *"Hizmetçi ve köleleriniz kardeşlerinizdir"* anlayışıyla onları buldukları toplumun ferdi haline getirmiştir. Hz. Peygamber onlara *" kızım, oğlum veya kardeşim"* diye hitap edilmesini istemiştir.

İslamiyet'in kölelere uyguladığı ikinci merhale ise onları hürriyete kavuşturmada izlediği yollardır. İnsan için esas olan hürriyettir. Köle azadı için insanlar teşvik edilmiş, işlenen bazı suçlara ve günahlara karşılık köle azadı keffaret olarak emredilmiştir. Ayrıca mükatebe, tedbir, cariyeler için istilad (ümmü veled), devletin kefaleti ve diğer şekilleriyle köle azadı burada ele alınmıştır. İslamiyet köle azadına büyük önem vermiştir. İslamiyet alınan tedbirlerle köleleri müslümanlığa özendirmiş ve bu sayede esir alınan insanlar kısa süre sonra müslüman olmuşlardır. Müslüman olan bu insanlar bir müddet sonra da hürriyetlerine kavuşmuşlardır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise esas konumuzu teşkil eden Osmanlı Devleti'nde uygulanan kölelik üzerinde durulmuştur. Burada Osmanlı timar sistemi ile Avrupa feodalitesinden bahsedilerek, her iki

kurumun çeşitli yönleriyle kıyaslaması yapılmıştır. Buna göre Osmanlı reayasının Avrupa serfleriyle benzer yanı yoktur. Çünkü Osmanlı reyası hür insanlardan teşekkül etmektedir.

Osmanlı devleti savaşta esir alınarak köle statüsüne konulan insanları başlıca üç alanda kullanılmıştır. Bunlar askeri, siyasi ve iktisadi alanlar olup, askeri olarak pençik (pençeyek) sistemi Osmanlı'nın kurduğu Yeniçeri teşkilatına asker temin eden ilk kaynak olmuştur. Osmanlı Devleti'nde kölelerin ismi kuldur.

Osmanlı merkezi yönetimi kölelik statüsünden diğer İslam devletlerinden farklı şekillerde faydalanmıştır. Yeniçeri ocağı savaş esirlerinin 1/5 ile kurulmuş, ancak bu yeterli olmayınca devşirme sistemi adı altında bir yol geliştirilmiştir. Devşirme sisteminin hukuki bakımdan temelini şer'i mi? yoksa örfi mi? Olduğu henüz tam manasıyla aydınlatılamamıştır. Ancak temelde İslam hukukundan ayrılmayan Osmanlı yönetiminin bu konuda da şer'i bir dayanağının olması gerekir. Çünkü o dönem Osmanlı Devlet adamlarının şer'i hükümlere açıkça aykırı hareket etmeleri çok zayıf bir ihtimal olmalıdır. Bu iki sistem sayesinde uzunca yıllar Osmanlı ordusunun en gözde unsurlarından olan Yeniçeri teşkilatı kurulmuştur. Yani devlet kullarına, ülke savunmasını emanet etmiştir.

Osmanlı kul sistemi içerisinde kölelerden faydalanılan bir diğer alan ise siyasi alandır. Fatih Sultan Mehmed döneminden sonra Osmanlı bürokrasisi de devşirmelere teslim edilerek devletin yönetimi kullar tarafından yapılır olmuştur.

Yine XV. yüzyıl ve XVI. yüzyılın ilk yarısında görülen ve Osmanlı'da uygulanan bir diğer sistem ise ortakçı kul sistemidir. Bu yol ile padişaha ve devlete ait çiftlikler kullar tarafından işletilmiştir. Bir yönüyle Osmanlı toprak köleleri diyebileceğimiz bu kulların ettikleri arazi, tohum ve çift devlete veya vakıflara aittir. Bunlar mahsulü paylaşarak geçimlerini temin ediyorlardı. Kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşen bu düzen için Osmanlı idaresi tarafından özel kanunnameler neşredilmiş ve bu çiftçilerin hukuki durumları açıkça belirtilmiştir. Yalnız buralarda çalışan çiftçilerin tamamı köle değildir. İçlerinde hür olarak ortakçılık yapan

çiftçiler ve hür köylüler (reaya) de vardır. İslam hukukunun kölelere uyguladığı hükümler bu insanlara da uygulanmış ve bu insanlar kısa süre içinde Osmanlı hür reayası içerisine karışmışlardır. Bütün XV. yüzyıl göz önüne alındığında Osmanlı devletinde köle sayısı dünyaya nazaran çok azdır. Osmanlı'da toprak kölesi sayılan bu insanların kaybolduğu XVI. yüzyılda Rusya'da yeni bir çeşit toprak köleliği uygulamaya konulmuştur.

Ayrıca bu bölümde Bursa örneğinden hareketle Bursa'da ve Osmanlı'da kölelerin yeri ve dokumacı köleler incelenmiştir. Bu kölelerin dokuma sanayiinde üstlendikleri rol ve üretime olan katkıları, efendi ile köle münasebetleri, kölenin sahip olduğu haklar ve azad edilmede izlenen metotlar incelenmiştir.

Bütün bunların ışığında Osmanlı toplumunda XV. yüzyıl içerisinde köle sayısının çok olmadığı veya olsa bile kısa zamanda azad edilerek hür insanların arasına girdikleri görülmektedir. Yani Osmanlı devleti ve toplumu devamlı olarak köle emeğinden faydalanmayı esas kabul etmemiştir. Köle azad edilirken Osmanlı da uygulanan usuller de İslam hukukunda izlenenlerin aynısıdır. XV. yüzyıl boyunca yapılan fetihlerin büyüklüğüne ve esirlerin çokluğuna bakılınca Osmanlı toplumu içerisindeki kölelerin sayısı çok fazla değildir. Yeni fethedilen topraklarda yaşayan insanların tamamı köle olarak alınmamıştır. Bu insanlar genellikle hür ve zimmi vatandaş statüsünde kalarak devlete vergi vermiştir. Ayrıca Osmanlı devletinin çok başarılı bir biçimde yürüttüğü karşılıklı sürgün politikası sayesinde fethedilen yerlerin kısa zamanda müslümanlığı kabul ettikleri de gözden kaçırılmamalıdır.

Osmanlı devletinin fetihlerinin durduğu dönemlerde köle emeğine olan ihtiyacı ve özellikle cariyelerin temini için köle ticareti gelişmiştir. Köleler ve cariyeler daha ziyade gayri müslim Osmanlı vatandaşları eliyle Afrika ve Kafkasya'dan getirilerek Osmanlı şehirlerinde kurulan "esir pazarlarında" satılmaktaydılar.

Ayrıca Osmanlı saray teşkilatı ve hareme alınan köle ve cariyelerde bir başlık altında incelenmiştir. İslam hukukunun şiddetle yasakladığı halde hadımlardan saraylarda faydalanılmıştır. Ancak bu insanlar bizzat devlet görevlileri tarafından hadım edilmezlerdi. Daha

ziyade önceden bu halde olan insanlar tercih edilirdi. Cariyeler ise daha ziyade Kafkas asıllı olanlardan özellikle Çerkezlerden seçilmekteydi. Burada önemle üzerinde durulması gereken bir husus vardır ki, bu cariyelerin tamamı padişah hareminded kullanılmazdı. Cariye olarak getirilen kadın kölelerin % 90'nı saraya ve padişah ailesine hizmet için görevlendirilirlerdi.

Son olarak bahsedilen Osmanlı toplumundaki köle ve cariyelerin batılıların gözündeki durumu da göstermektedir ki Osmanlı'da kölelere insanca muamele edilmiş ve bu insanlar batıdaki köleler gibi ezilmemişlerdir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M. ve L. KÖKER
 1996 *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Yayınevi.
- AHMET, Refik
 1923 *Kadınlar Saltanatı*. I-IV., İstanbul
 1926 *Kızlar Ağası*. İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet
 1988
 1989 *Şer'iye Sicilleri (Hey'et ile Birlikte)*. I-II, İstanbul: TDAV Yayını.
 1990
 1994 *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. I-VII, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
 1995 *Osmanlı'da Harem*. İstanbul: OSAV Yayını.
 1996 *Tabular Yıkılıyor - 1*. İstanbul: OSAV Yayını.
- ALTINDAL, Meral
 1993 *Osmanlı'da Harem*. İstanbul.
 1994 *Osmanlı'da Kadın*. İstanbul.
- ANSAY, Sabri Şakir
 1946 *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*. Ankara.
- ARMAĞAN, Servet
 1987 *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*. Ankara:
- AŞIKPAŞAZADE
 1947 *Tevarih-i Al-i Osman*. (Haz. Nihal Atsız) İstanbul.
- ATALAY, Besim
 1992 *Divanü Lûgat-it Türk*. I-IV. Ankara: TTK.
- ATAMER, Hamdi
 1967 "Zenci Ticaretinin Yasaklanması"
Belgelerle Türk Tarih Dergisi. 3: 23-29.
- ATAY, Falih Rifkî
 1970 *Gezerek Gördüklerim*. İstanbul: Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser.
- AYDIN, M. Akif
 1994 "Osmanlı'da Hukuk"
 E. İHSANOĞLU (Ed.), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I.
 İSTANBUL: IRCICA Yayını, 375-438.
- BARKAN, Ö. Lütfi
 1943 *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I*. İstanbul: Bühraneddin Matbaası.
 1955 "Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler"
I.Ü.I.F.M. XIII. 1-4.
 1956 "Türkiye'de Servaj Var mı idi?" Bellekten. XX. 78:
 1980 *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınevi.
 1993 "Timar" İ.A., XII/1, İstanbul: MEB, 286-333.

- BECKER, C.H.
1993 "Cizye" I.A., III, İstanbul: M.E.B., 199-201.
- BELDİCEANU, Nicoara
1985 XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar.
(Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) Ankara: Teori Yayınları.
- BELDİCEANU-STEINHERR, Irene
1981 XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar
(VIII. T.T. Kongresi II. Ciltten Ayrıbasım) Ankara: TTK.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi
1968
1969 *Hukuk-ı İslamiye ve İstılahat-ı Fıkhiye Kamusu.* I-VII, İstanbul.
1992 *Büyük İslam İlmihali.* Ankara: Bilmen Yayınevi.
- BOZKURT, Gülnihal
1996 *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914).*
Ankara: T.T.K. Yayınevi.
- BRUNSCHVIG, R.
1960 "Abd" EI², I, Leiden: 25.
- CANAN, İbrahim
1995 *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitt).* 11, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ÇİN, Halil
1985 *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması.* İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- ÇİN, H. ve A. AKGÜNDÜZ
1990 *Türk İslam Hukuk Tarihi.* İstanbul: I-II, Timaş Yayını.
- ÇAĞATAY, Neşet
1989 *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi.* Ankara: TTK.
- ÇETİN, Osman
1994 *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*
(1472-1909). Ankara: TTK Basımevi.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer
1981 *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu.* Kırklareli.
- DJEVAD, A.
1974 *Yabancılar Göre Eski Türkler.* İstanbul: Yağmur Yayınları.
- DOĞAN, Mehmet
1986 *Büyük Türkçe Sözlük.* Ankara: Birlik Yayınları.
1990 *Tarih ve Toplum.* Ankara: Rehber Yayınları.
- DÜSTUR
I. Tertip, IV.
- DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul
1972 *Şeyhülislam Ebussuud Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı.*
İstanbul: Enderun Kitabevi.
- EBERHARD, Wolfram
1987 *Çin Tarihi.* Ankara: TTK.
- ENGİN, N. ve V. AKYÜZ
1994 "Asr-ı Saadet'te Kölelik ve Cariyelik"
V. AKYÜZ (Ed.) Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam.
İstanbul: I., Beyan Yayını.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin

1993 "Aristoteles'in Devlet Felsefesi ve Önceki Anayasa Hukukumuz."
D.Ü.H.F. Dergisi, 6: 129-155.

1996 *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*. İstanbul: Beyan Yayınları.

GENÇ, Reşat

1997 *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: TKAE.

GÜRKAN, Ahmet

1997 *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*. Ankara: Nur Yayınları.

HALAÇOĞLU, Yusuf

1995 *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK Basımevi.

ITZKOWITZ, Norman

1989 Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek.
(Çev. İsmet Özel) İstanbul: Çıdam Yayınları.

İBN HALDUN

1990 Mukaddime. I, (Çev. Zakir Kadri Ugan) İstanbul: MEB.

İNALCIK, Halil

1950 "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı
Devrindeki Şekillerle Mukayesesi." İslami İlimler Dergisi. I. 1:29-46.

1952 "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar
Sistemi" IV. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğler. TTK, 132-139.

1959 "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü" Bellekten. TTK, XXIII, 575-610.

1960a "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar"
Bellekten. XXIV. 45-66, 224-258.

1960b "Çerkes" EI², II, Leiden: 21-25.

1993a "Adaletnâmeler." Belgeler. II, 49-93.

1993b "Örf." İ.A., IX., İstanbul: MEB, 480.

1995 *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar-1*. Ankara:TTK Basımevi.

İPŞİRLİ, Mehmet

1994 "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı"
E. İHSANOĞLU (Ed.), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I.
İSTANBUL: IRCICA Yayını, 139-277.

JUYNBOLL, Th. W.

1993 "Abid" İ.A., I, İstanbul: M.E.B., 110-114.

KAFESOĞLU, İbrahim

1976a "Abbasiler Zamanında Türkler (Etrak)" T.D.E.K. Ankara: T.K.A.E.
Yayını, 792-793.

1976b "İslami Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat" T.D.E.K.
Ankara: T.K.A.E. Yayını, 892-893.

1976c "Atabeylikler" T.D.E.K. Ankara: T.K.A.E. Yayını, 842-843.

1993 "Mahmud Gaznevi" İ.A., VII, İstanbul: MEB, 173-183.

KAPAR, Mehmet Ali

1994 "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler"
Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam II. İstanbul: Beyan Yayını.

KILIÇBAY, Mehmet Ali

1985 *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Teori Yay.

- KİTAPÇI, Zekeriya
1987 *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının Zuhuru*. İstanbul: T.D.A.Y.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad
1981 *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul.
1991 *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK Basımevi.
1993 "Ata" I.A., I, İstanbul: M.E.B., 712-718.
- KÖYMEN, M. Altay
1976 *Tuğrul Bey Ve Zamanı*. İstanbul: M.E.B.
1989 *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.
- LYBYER, Albert Howe
1987 Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi. (Çev. Seçkin Cılızoğlu) İstanbul: Süreç Yayınları.
- MALAY, Hasan
1990 *Çağlar Boyu Kölelik*. Ankara: Gündoğan Yayını.
- MANTRAN, Robert
1992 Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I.
(Çev. Server Tanilli) İstanbul: Say Yayınları.
- MCNEİLL, William
1994 Dünya Tarihi.
(Çev. Alaeddin Şenel) Ankara: Imge Yayınevi.
- MERİÇ, Cemil
1994 *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul: İletişim Yayını.
Milliyet Gazetesi: 4 Ocak 1992.
- NEŞRİ
1987 *Kitab-ı Cihan-nüma*. I., (Nşr. F. Reşid Unat ve M.A. Köymen)
Ankara: TTK Basımevi.
- ORKUN, H. Namık
1994 *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TTK.
Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat
1995 İstanbul: Türdav Yayını.
- ÖZCAN, Abdülkadir
1982 "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi" İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi. 33: 7...
1994 "Osmanlı Askeri Teşkilatı"
E. İHSANOĞLU (Ed.), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I.
İSTANBUL: IRCICA Yayını, 337-374.
- ÖZÇELİK, A. Selçuk
1971 *Avrupa Feodalitesinin Mahiyeti, Menşei, Avrupa'nın Siyasi ve Medeni İnkişafındaki Rolü ve Türklerin Timar Teşkilatı ile Mukayesesi*.
İstanbul: Akgün Matbaası, (İÜHFMDan Ayrıbasım - Doktora Tezi).
- ÖZEL, Ahmet
1993 "Cihad" D.İ.A., VII, İstanbul: 527-531.
1996 "Esir" D.İ.A., XI, İstanbul: 382..
- ÖZTUNA, Yılmaz
1983 *Büyük Türkiye Tarihi*. 11, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
1994 *Büyük Osmanlı Tarihi*. 8, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- PAKALIN, M. Zeki
1993 *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*. I-III, İstanbul: M.E.B.

- PAMUKÇU, Ekrem
1994 *Bağdat'ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- PARLATIR, İsmail
1992 *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*. Ankara: TTK Basımevi.
- RAHMAN, Efsalur
1988 *Siret Ansiklopedisi (Encyclopaedia of Seerah)*. I, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- RİCAUT
1996 Türklerin Siyasi Düsturları.
(Çev. M. Reşat Uzman) İstanbul: Ad Yayıncılık.
- SAHİLLİOĞLU, Halil
1983 *Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler*.
Ankara: TTK Basımevi, (Atatürk Yıllık Konferansları XVIII
1975-1976 dan Ayrıbasım)
- SAMI, Şemseddin
1987 *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SANDER, Oral
1989 *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*. Ankara: İmge Yayınevi.
- SHACHT, Joseph
1993 "Hata" İ.A., V/1, İstanbul: M.E.B., 358.
- SOBERNHEIM, M.
1993 "Memlukler" İ.A., VII, İstanbul: MEB, 689-692.
- SURUÇ, Salih
1993 *Peygamberimizin Hayatı*. İstanbul: I-II, Yeni Asya Neşriyat.
- SÜREYYA, Mehmet
1308 *Sicill-i Osmani (Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye)*. I-IV, İstanbul.
- ŞENEL, Alaeddin
1970 *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*. Ankara:
- ŞEŞEN, Ramazan
1987 *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- ŞİBAY, Halim Sabit
1993 "Cihad" İ.A., III, İstanbul: M.E.B., 164-170.
- TABAKOĞLU, Ahmet
1986 *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- TAHİROĞLU, Bülent
1982 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik." İ.Ü.H.F.M. XLV-XLVII. 1-4:
- TANILLI, Server
1994 *Yüzyılları Gerçeği ve Mirası (İnsanlık Tarihine Giriş, XVI. ve XVII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- TOLEDANO, Ehud R.
1994 *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*.
(Çev. Y. Hakan Erdem) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- TURAN, Hayrettin
1994 "Kölelerin Omuzlarında Yükselen Medeniyet." Tarih ve Medeniyet.
10: 16-20.
- TURAN, Osman
1979 *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: I., Nakışlar Yayınevi.
1993 "İkta" İ.A., V/2, İstanbul: M.E.B., 949-959.

TURSUN BEY

1330 *Tarih-i Ebu'l Feth*. İstanbul:TOEM Yayını.

TÜNAY, Muharrem

1995 *Siyasal Tarih*. Ankara: İmge Yayınları.

Türk Ansiklopedisi

1975 "Kölelik" XXII, Ankara: M.E.B., 273-275.

Türkçe Sözlük

1988 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, I-II.

ULUÇAY, M. Çağatay

1992a *Harem II*. Ankara: TTK Basımevi.

1992b *Osmanlı Padişahlarının Kadınları ve Kızları*. Ankara: TTK Basımevi.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı

1984 *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK.

1988 *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*. I-II, Ankara: TTK.

1993 "Acemi Oğlan" İ.A., I, İstanbul: MEB, 117-118.

ÜÇOK, C. ve A. MUMCU

1993 *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.

WENSINCK, A.J

1993 "Fir'avun" İ.A., IV, İstanbul: M.E.B., s.640-642.

Yeni Rehber Ansiklopedisi

1993 "Köle" XII, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayını, 213.

YAZIR, Muhammed Hamdi

1995 *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*. İstanbul: Huzur Yayınevi.

YILDIZ, Hakkı Dursun

1976 *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İst. Ün. Edb. Fak. Yayını.

1989 "İslam Devleti Hizmetinde Türkler"

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 3. İstanbul: Çağ Yayınları.

ZETTERSTEEN, K.V.

1993 "Abbasiler" İ.A., I, İstanbul: M.E.B., 18-22.

ZUHAYLİ, Vehbe

1994 *Fıkıh Ansiklopedisi*.

(Çev. Beşir Eryarsoy) 8, İstanbul: Risale Yayınevi.